

ՀՐԻՍՒՄԱՓԱՅԼ

Օ Ր Ե Պ Ի Ր

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԴԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Այսուհետև ոչինչ չգիպտոսեան խորամանկ քուրմեր, որ կամէին լինել գիտութեան միայնակ պահապանքը. այսուհետև ոչինչ Չինեական պարիսպ, որ պիտոյ է վաղէր լուսաւոր գաղափարներէ մուտքը ազգերի մէջ: Այսուհետև լոյս և ճշմարտութիւն և աղատութիւն խաւարի բարեւոյնեան գերութենից:

Ս. Նալբանդ:

ԵՌԱՋԻՆ ՏԱՐԵՊՆԱՅՐ.

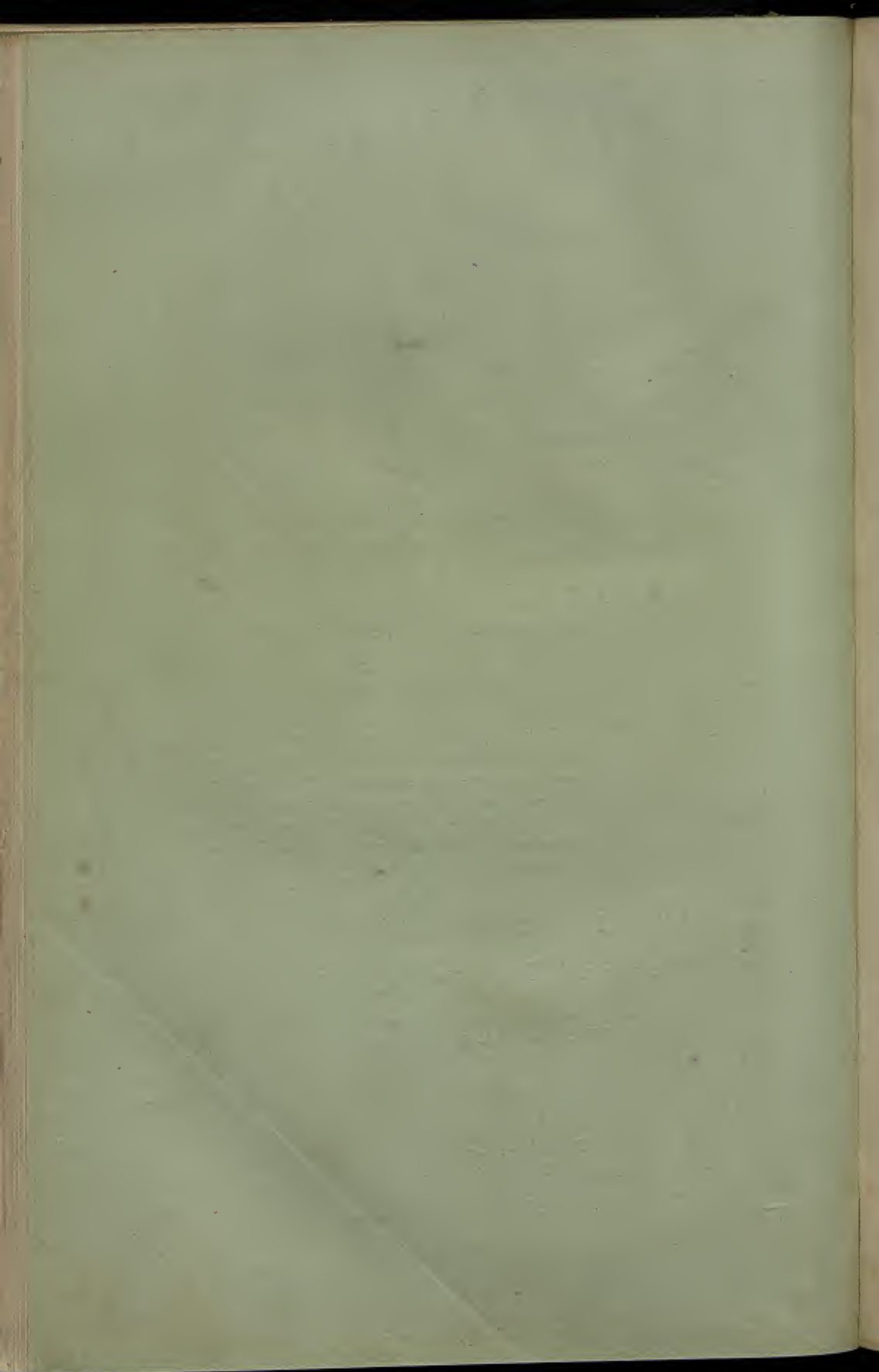
Ա Պ Ր Ի Լ 1858 ԹՈՒԱԿԱՆԻ.

ԱՄՍԸՏԵՏԲԱԿ 4.

Մ Ո Ս Կ Վ Ա.

Imprimerie d'Ernest Barfknecht.

1858.

ԲՆՆԱՍԻՐՆԿԱՆԵՐ.

ՀԱԼ—ՄԵՀԻ ԿԱՆՏԻՄԻՐ.¹⁾

(Իւր հայրանամ Եղբօրը, Միքայէլ Ստեփանեանցին,
Հնորհակալու սրտի նուէր.)

Այս աղջիկը, Հալ-Մեհի Կանտիմիր, առաւօտունը դարձեց քը-
նից իւր հօր տանը, և այնուհետեւ կարող չէր նա միւս անգամ ներս
մտանել այն տեղ, որովհետեւ նոյն օրին եկաւ նորա հօրաքոյրը, տա-
րաւ նորան իւր տունը և ասաց, որ նորա հայր Մելիքէթը գնացել է
Պարսից թշնամիների հետ պատերազմելու, և պիտոյ է շուտով վերա-
դառնայ: Խեղճ աղջիկը հինգ տարի սպասեց հօր գալստեանը, բայց ի
զուր. այնուհետեւ բոլորովին կտրեց իւր յոյսը: Անօգուտ էր նորա ա-
մենայն երեկոյ դուրս գնալը և ման առնուլը Սօֆիու.²⁾ պալատի չորս

¹⁾ Թարգմանութիւն Փրանսիականից. Panthéon de la jeunesse. Vies des Enfants célèbres, par T. Caboche Demerville. Paris MDCCXLV.

²⁾ Այսպէս ասվումէ Պարսից պատմութեան մէջ այն թագաւորական տունը որի
առաջինը էր Շահ Իսմայիլ և շառաւիղումէր Մուսայից, եօթերորդ Իմամից մահմե-
տականութեան մէջ: Նորա բոլոր նախահարքը համարվումին սուրբ մարդիկ և մի
քանիք որպէս ընտրեալք: Նոքա երկար ժամանակ սպրումին Արդեբիլումը որպէս
երկիւղած մարդիկ առանձնութեան մէջ, որ աշակերտը ստանան և ճարեն այն փառ-

կողմով, ուր սովոր էր նորա հայրը յաճախ յաճախ գնալ. անօգուտ էր նորա հարցանելը ամենայն անցաւոր մեծամեծներէից, արդեօք տեսած էին նորա հայրը, չգիտեմ արդեօք նորա հեռանալու, արքայանքի պատճառը, նորա բնակութեան տեղը, կամ եթէ վաղահաս մահը բարձել է նորան երկրի երեսից, և զրկել է նորա գուտորը այս անգին գանձից, գոնէ թող յայտնեն նորան այս բանը: Ո՛չ ոք մի հաւաստի խօսք, մի հաւաստի պատասխան չը տուեց այս պատանի Պարսիկ աղջկան, ո՛չ ոք չը հանգստացրեց նորա սիրտը, մինչև որ վերջումը նորա հօր հին բարեկամներէից մինը գթաց այս տրտում հարցասիրութեան, այս անտանելի ցաւի վերայ, որ չէր մեղմանում ժամանակի տեղոյութեամբ: Մի օր նա գտաւ այս աղջիկը տխուր և միայնակ պալատական պարտիզումը, մօտեցաւ նորան և ասաց. «Հալ-Մեհի, քո երեսայական սէրը շատ զարմացնումէ ինձ և անսահման վստահութիւն է տալիս ինձ դէպ ի քեզ: Ահա յայտնեմ քեզ այն դաղտնիքը, որ այդքան ցանկանումէս դու իմանալ. միայն թէ, լաւ իմացիր, որ, եթէ իմանան այդ բանը, ես կեանքովս պիտոյ է վճարեմ փոխարէն այդ անհաւատարմութեան դէպ ի տերութիւնը: Քո երեւելի հայր Մելիաբէթը, որ յառաջ իմ զօրապետն էր, չէ մեռած, այլ նորան անիրաւաբար մեղադրեցին և բանտարկած պահումեն Բասորայի նեղուցի աշտարակի մէջ: Բոլորովին անյայտ է կապանքի վերջը, բայց դու մի յուսահատվիր, սիրելի և անբաղդ մանուկ. շատ կարելի է, որ քո հայրը ազատվի և դարձուցանվի քո սիրուն: Նա կարող է միայն մեր համար յաղթութիւն ճարել, և պատերազմի լուրերը տարածուել են արդէն տերութեան չօրս կողմը. գնա այժմ, Տէր ընդ քեզ:»

Եւ Եր Պարսիկը իւր խօսակցութիւնը աւարտելով, թողեց Հալ-Մեհին դարձեալ միայնակ, և ինքն մտաւ ծառերի մութ ստուերարկութեան տակ. Հալ-Մեհին զարմացած մնաց այսպիսի անակնկալ համբաւի վերայ: Այժմ գիտէր նա իւր սիրած հօր գրութիւնը, ուրեմն կարող էր նա, և պարտական էր այցելութիւն առնել իւր ծնողին. այսպէս մը տածելով, բոլոր գիշերը անցուց նա խռովութեան մէջ. այն գիշերին հազար հնարներ պատրաստեց, հազար մտքեր փոխփոխեց, թէ ինչպէս կարողանայ գնալ իւր հօր մօտ և աղատել նորան. միայն թէ այս մըտքերից ո՛չ մինը կատարելու հնարք չուներ: Թող, աղքատ, միայնակ, ինչպէս կարող էր նա կատարել մի այնպիսի գործ, որից հրաժարուե-

քը որ ցուցանումէին որպէս թէ արհամարհումեն: *Stes Geschichte Persiens. Aus dem Englischen des John Malcolm von Becker. II B. Leipzig, 1830. էր. 5.*

լու էր շատ համարձակ այր մարդը ևս: Նա ինչպէս կարող էր յանձն առնուլ այսպիսի ճանապարհորդութիւն առանց արծաթի, առանց տեղերի ծանօթութեանը: Նա ինչպէս կարող էր գնալ, հասանել այն զարհուրելի բանտին, որ շրջապատած էր Տիգրիս գետի կատաղի ջրերով, որ պահպուսէր խիստ զինուորների ձեռքով, որոնք պիտոյ է իւրեանց գլխով հատուցանէին, եթէ ողորմելի Մեղիաբէթը փախչէր: Նա ինչպէս կարող էր աղատել նորան այս տեղից: Յայտնի բան է, Հալ-Մենջին չգիտէր, ինչ կերպով յաղթէր այս դժուարութեններին. այս հաստատուն և անսասան կամքը, որ պիտոյ է նորան ճանապարհ տար շուտով տեսանելու իւր հայրը, հարկադրեց նորան թողուլ իւր հօրաքոյրը և գնալ Բասսորա քաղաքը, ուր նորա համար ուրախութիւն կը լինէր դոնէ այն բանը, որ իւր հօր մօտակալքումն էր ապրում, որ կարող էր ծծել այն օդը, որ ծծումէր նորա անզուգական հայրը: Միայն թէ յառաջացան կրկին արգելք. ինչպէս հրաժարուիլ այսպիսի բարի հօրաքուերից: Եթէ չը յայտնէր նորան իւր խորհուրդը, ի հարկէ զարհուրելի անհանգստութիւնք պէտք է պատճառէր նորան, բայց եթէ յայտնէր նորան այս իւր յանդուգն ճանապարհորդութեան նպատակը, այնուհետեւ լինելու էր անհաւատարիմ իւր խոստմանը, հրատարակելով մի դադանիք և մատնելով այն վեհանձն Պարսիկը, որ տեղեկութիւն էր տուել նորան Մեղիաբէթի բանտարկութեան մասին: Այսպիսի դժուարութենների մէջ լինելով, վճռեց նա ձեռնարկել այն բանը, ինչ որ երեսնայական սէրը միայն կ'ազդէր նորան. նա դրեց իւր հօրաքուերը մի փոքրիկ նամակ, յայտնելով նորան, թէ մի քանի օրով գնումէ ուրիշ քաղաք. ուրեմն տեղիք չը կար երկիւղի, և թէ շատ շուտ կը վերադառնայ և մեծապէս կ'ուրախացնէ նորան. այնուհետեւ երբէք հեռանալու չէ նորանից: Այս բանից յետոյ ճանապարհ ընկաւ նա դէպ ի Բասսորա:

Հալ-Մենջին կանտիմիրը ծնած էր Մենդելի քաղաքի մէջ Բուրգաստումը, մօտ տասն և ութերորդ դարու միջոցումը. սա Մեղիաբէթի աղջիկն էր. իսկ Մեղիաբէթը զօրապէս էր Սօֆի Միրզա-Աբբասի, որ ունէր իւր աթոռանիստը Պարսկաստանի նախնի մայրաքաղաք Իսպահանի մէջ: Այս Պարսիկ աղջկայ մանկութիւնը անմահ յիշատակի արժանաւոր է դարձել այն մեծ և վստահ քաջագործութեամբը, որ նա յղացաւ իւր սրտի մէջ և գլուխ տարաւ, իւր հայրը աղատելու համար. Բայց նախ և յառաջ զիտելի է, որ Մեղիաբէթը երկար ժամանակ Պարսկաստանումը ծառայելով, այնպիսի փառք էր ձարել իւր յաղթութեններով պատերազմի մէջ, իւր զօրքի բարեկարգութեամբ և միշտ բարեգործ ու փառաւոր կեանքով, որ Սօֆին նախանձեց նորան և սկսաւ փոքր

ի շատէ երկիւղ կրել նորաձից . յայտնի է ամենեցուն , թէ այս աշխարհումը , ուր անսահման , անօրէն իշխանութիւնը հասել է իւր կատարելութեան ծայրին , քաղաքացիների կեանքը և աղատութիւնը մինչև որ աստիճան թագաւորի կամքի տակ է : Մեղիաբէթին բռնել էին մի օր առաւօտուն , պարտաւորել էին նորան անիրաւաբար և ձգել էին բանտ , լուր տարածելով թէ Մեղիաբէթը մեռել է յանկարծակի մահուամբ : Պաշտականներից զիտէին միայն մի քանիքը ծեր զօրապետի պատահարը , և նոցա ևս մահու սպառնալիքով արգելված էր յայտնել մի մարդու այդ գաղտնիքը :

Այդ օր Հալ-Մեհհի Կանտիմիրը հասաւ Քաստորա , որ մօտ հարիւր մղոնի չափ Խապահանից հեռի է , ոչինչ հնարք չը գտաւ ապրելու , և այս , քնքուշ դաստիարակութեամբ մեծացած աղջիկը , որ իւր բոլոր մանկութիւնը փարթամութեան և մեծութեան մէջ էր անցուցել , մտաւ մի կտաւագործի մօտ սպասաւոր : Նա դեռ ևս մատաղահաս էր , հազիւ թէ տասն և վեց տարօք , և թէպէտ միշտ հին և աղքատ զգեստ էր կրում , այնու ամենայնիւ նորա զեղեցկութիւնը , պատուականութիւնը , և վեհանձնութիւնը իսկոյն զրաւումէին հայեցողի աչքերը : Կտաւագործը շուտով նկատեց , որ Հալ-Մեհհին ստեղծուած չէ մի սպասաւոր աղախին լինելու . նա խնդրեց այդ Հալ-Մեհհի աղջկանից , որ պատմէ նորան իւր այժմեան զրուութեան պատճառը , և թէ ինչ խորհրդով հազած էր նա այդ մարդու զգեստ : Նա հաւատացնումէր , որ եթէ կարողանար նորան օգնել , ամենայն հնար գործ կը դնէր նորա օգտի համար և ոչինչ չէր խնայելու , ոչ իւր անձը և ոչ արծաթը : Հալ-Մեհհին զիտէր անտարակոյս , որ ինքը միայնակ ոչ մի կերպով չէր կարող աղատել իւր ողորմելի հայրը . ուստի որոշեց յայտնել իւր խորհուրդը այս նոր պաշտպանին , որ Աստուած ուղարկել էր նորան , բոլորովին անակնկալ : Մեղիաբէթի անունը արդէն տարածուած ու մեծարված էր բոլոր Պարսկաստանի մէջ , և այս էր պատճառը , որ կտաւագործը , լսելով նորա անունը , սկսաւ առաւել ևս հոգալ և աշխատել նորա տարաբաղդ աղջկայ համար : Այնուհետեւ Հալ-Մեհհին թէպէտ չէր ծառայում աւելի , այլ , իւր խորհուրդը յառաջ տանելու համար , պարտք համարեց ստորագրած մարդու քաղաքավարութեան բոլոր կարգերը գէպ ի իւր տանուտէրը անքակ պահել . թողնեց իւր սովորական գործերը և սկսաւ որոնել ամենայն հնարք իւր աստուածահաճոյ ձեռնարկութիւնը յաջողապէս գլուխ բերելու :

Նախ և յառաջ աւելի ճշդութեամբ տեղեկացաւ նա այն աշտարակի հանդամանքին , որի մէջ բանտարկուած էր Մեղիաբէթը . շուտով իմացաւ , որ այն տեղ ոչ ոք չէր կարող յայտնապէս հասնել ոչ մի

կերպով, այլ միայն մի ճանապարհ արձակ էր քաջ և ճարտար մարդու համար, և այն ևս պիտոյ էր անցանել զիշերով, Տիգրիսի կատաղի ալիքների մէջ լող տալով: Այնուհետև Հալ-Մեհին սկսաւ լողալ ուսանել. երբեմն ցերեկով, երբեմն մութ զիշերով ընկնումէր գետը, մոռանալով միանգամայն, որ կարող էր դորանով իւր յատուկ կեանքը կորուսանել: Մի քանի ամիս պարապեց նա այս վտանգալից և կորստական դործին որ, ջերմնախտութեան կամ ուրիշ հիւանդութեան պատճառով, յաճախակի ստիպուած էր Հալ-Մեհին բաց թողուլ. որովհետև շատ անգամ դուրս էր գալիս նա ջրից վերաւորած և արիւնոտ: Վերջապէս նա մի անհաւատալի ճարտարութիւն և աներկիւղութիւն ստացաւ: Այն ժամանակը, վստահանալով այս իւր ճարտարութեան վերայ, մի երեկոյ հրաժարական ողջոյն տուեց իւր վեհանձն հաղորդակցին, յանձնեց իւր կեանքը Աստուծուն և ընկաւ Տիգրիսի կատաղի ջրերի մէջ: Ալիքների հետ երկար պատերազմելուց յետոյ, անլսելի ջանքից յետոյ, պահապանները խաբելուց յետոյ, որոնք տեղ տեղ կանգնած էին, վերջումը մօտեցաւ գետի ափումը եղած մի ժայռի, ուստի նա կատարելապէս տեսանումէր աշտարակը: Նա մնաց այն տեղ մինչև առաւօտեան արշալուսի բացվիլը, աչքերը անդադար դարձուցած դէպի այն տեղ ուր բանտարկուած էր նա, որ նորա համար ամենից թանկ բանն էր աշխարհիս մէջ: Աստուած կամեցաւ վարձատրել այս նորա անձնանուէր վեհանձնութիւնը. նա շուտով տեսաւ Մելիաբէթը, որ այն միջոցին նստած էր իւր բանտի ցանկապատ լուսամտի առաջը, տարուբերվող ալիքների վերայից բարձրացած արեգակի փառահեղ տեսարանովը զուարճանալու համար: Փոքր ինչ յետոյ Հալ-Մեհին ձայն արձակեց այս մեծ անապատ տեղումը. Մելիաբէթը, երբ որ լսեց ձայնը, դարձուց իւր աչքերը դէպի աղջիկը. սա տեսած թէ չտեսած այն ծերունին, չգիտէր թէ ինչ առնէ ուրախութենից. որովհետև ոչինչ երկմտութիւն չունէր, որ այս նորա հայրն է: Բայց Մելիաբէթը շատ հեռու էր այն տեղից և չկարաց ճանաչել իւր աղջիկը, որի տեսութեանը երբեք յայս չունէր կրկին արժանանալու: Երբ որ Հալ-Մեհին այսպիսի կատարեալ երջանկութեան մէջ էր գտանվում՝ այն ժայռի վերայ, յանկարծօրէ վերայ հասաւ, ձկնորսների նաւակները սկսան գետի վերայ այս կողմ ու այն կողմ լող տալ. նա լսումէր և տեսանումէր արդարեւ, ինչպէս պահապանքը ման էին գալիս գետի ափին և աշտարակի վերայ: Թէ ինչ առնէ, չը գիտէր նա, վերջումը որոշեց թողուլ այս տեղերը, որոնք նորան շատ թանկ և սիրելի էին դարձել: Նա ընկաւ գետը, ուստ դրեց իւր մէջ միւս օրին անպատճառ դալ այս տեղ և իւր երկիւղալի ուղեորութեամբ հասաւ գետի միւս ափին:

Մի ամսից աւելի, գրեթէ ամենայն օր, համարձակ Հալ-Մեհչին անց էր կենում գետը, բանի տեղ չգնելով այն վտանգը և այն տառապանքը և հասանումէր նշանակեալ տեղը, միայն թէ ոչ միշտ դառնումէր նոյն երջանկութիւնը. շատ անգամ Մելիաբէթը չէր կարողանում պատուհանի առաջ և նստել, չէր կարողանում այս խորհրդաւոր պատանի աղջիկը նկատել, որ գալիս էր այց առնելու նորան, մոռանալով բոլորովին իւր յատուկ կեանքի վտանգը։ Այսպիսի միջոցներում Հալ-Մեհչին լինումէր տրտում և տխուր, բայց չէր յուսահատւում։ Վերջապէս ընտրեց նա մի այնպիսի հնարք, որ անպատճառ պէտք է վերջացներ այս կասկածանքը և վտանգը. իւր անձը ճանաչելի կացուցանելու իւր ծնողին, սպիտակ կտաւի վերայ գրեց իւր անունը խոշոր և սև տառերով «ՀԱԼ-ՄԵՀԻ ԿԱՆՏԻՄԻ»։ Եւտոյ այս յայտարարութիւնը դրեց մի ցցի վերայ և կախ արեց այն ժայռի գագաթի վերայ, որ նորա համար ամենայն օր դիտանոցի տեղ էր լինում։ Այս հնարագործութիւնը յառաջ տարաւ Հալ-Մեհչիւ գործը։ Մելիաբէթը մի տեսակ հիացքով և զարհուրանքով կարդաց այս տառերը, որ նորա միտն էին բերում այն իւր սրտի համար ամենասիրելի և թանգագին արարածը այս աշխարհի մէջ։ Բոլոր միւս գիշերը նա չդարձուց իւր աչքը այն ժայռից, ուր շուտով պէտք է տեսանէր իւր նաղելի աղջիկը։ Հալ-Մեհչին եկաւ այն տեղ, ինչպէս որ սովորութիւն ունէր ամենայն օր գալ։ Եւ ինչպէս կարողանամ ձեռնարկել նոցա հաղորդակցութիւնքը, նոցա լուռ և մոռնչ ուրախութիւնքը, որ այն տեղ յայտնեցին նոքա միմեանց այն ամենայն նշաններով և շարժմանքով և ձևերով, որ միայն սէրը կարող է հնարագործել իւր անսպառելի աղբիւրից։ Յանկարծ օրը վերայ հասաւ և արգելք եղաւ նոցա շարունակելու իւրեանց ուրախութիւնը և յայտնելու միմեանց իւրեանց խնդութիւնը։ Մելիաբէթը խորին թախծութեամբ և տրտմութեամբ նայումէր իւր աղջկայ վերայ, երբ որ սա ընկաւ Տիգրիս գետը և նորա ալիքների մէջ վեր ի վայր էր լինում։ Իսկ Հալ-Մեհչին յաջողապէս աւարտեց իւր ճանապարհորդութիւնը և հասանելով գետափին, իսկոյն սկսաւ հնարք հնարել իւր հայրը փախուցանելու, և մոռածումէր, թէ այս տեղ յապաղելը շատ փնաւ կարող է բերել։ Մի կտաւի վերայ գրեց հօրը իւր միտքը նորան ազատելու մասին, ժամագրեց օրը կամ գիշերը, որ ընտրել էր ինքը։ Եւտոյ այն կտաւը պատեց մի նիւթով, որ տուել էր նորան վիհանձն կտաւագործը և տուեց նորան այնպիսի ամրութիւն, որ ջուրը չէր կարող թափանցել կտաւի մէջ։ Բայ ի սորանից առաւ փոքր սղոյններ, որով նորա ծեր հայրը կարող էր իւր բանտի նիւթը քակել։

Այն գիշերին, ուրիշ օրերից առաւել ջերմեռանդ աղօթելուց Ե-

տոյ, առաւ իւր հետ ինչ որ պատրաստել էր և սկսաւ ճանապարհ կատարել ջրի միջով: Որովհետեւ նա հաւաստի զիտէր, որ Մեղիաբէթը սպասումէր նորան արդէն, չկանգնեցաւ ժայռի վերայ, այլ ուղղակի դիմեց մինչև այն աշտարակի ստորոտը, որի մէջ փակած սպասումէր նորան հայրը, անքուն և մեծ անհամբերութեամբ: Մեղիաբէթը զիտէր թէ ինչպէս պէտք է լինէր փախուստը, ուստի իւր հանգերձից պարանի նման մի բան հիւսելով ցած թողեց նորա մի ծայրը դէպ ի ծովը: Հալ—Մեհնի կապեց նորա վերայ իւր նամակը, իւր փոքր սղոյնները, յետոյ կարօտագին ու արտասուագին համբուրեց այս պարանը և բաց թողեց: Պարանը համբուրելով, կարծումէր նա, թէ համբուրումէ իւր հայրը և գգվումէ նորան, և միթէ սոյն այս պարանը սիրելի և համբուրելի չէր աղջկայ համար, այս պարանը, որ պիտոյ է օգտակար լինէր իւր հօրը, որ սա շուտով պէտք է շոշափէր իւր ձեռքերով և որի վերայից շուտով ժողովելու էր իւր սիրելի աղջկայ ջերմ ջերմ համբոյրները: Պարանը բաց թողնելուց յետոյ քնքուշ Հալ-Մեհնի, ուրախութեամբ լցուած, փափագումէր յաջողութեան և աշխատեց շուտով հեռանալ այն տեղից, ուր կարող էր ամենայն բոպէ մեծ վտանգի մէջ ընկնիլ:

Վերջապէս հասաւ զարհուրելի և վճռողական օրը. ամենայն բան խորհրդածութեամբ քննած ու պատրաստ էր: Մեղիաբէթի դռնափակը կոտրելու համար հարկաւոր էր փոքր ջանք: Հալ-Մեհնի հասուցել էր նորան կապած պարանը, որով կարող էր նա մինչև աշտարակի ստորոտը անփնտռ վայր գալ: Այս զարհուրելի օրին, երեկոյեան պահուն Բասսօրայի նկարիչ կտաւագործը եկաւ Հալ-Մեհնու հետ միասին գետի ափը: Այս տեղ երկուքն ևս ջերմեռանդ աղօթք արեցին: յետոյ կտաւագործը ասաց Հալ-Մեհնուն. «գնա՛յ այժմ, դու վեհանձն աղջիկ, գնա՛, Աստուած կը լինի, անկասկած, քո տէրը, բայց ես կը մնամ այս տեղ անշարժ բոլոր գիշերը, քո համար ամենաջերմ աղօթք մատուցանալով առ Աստուած: աչքերս քո վերայ կը լինին դարձած, և պատրաստ եմ օգնել քեզ, եթէ կեանքս անգամ վտանգի մէջ լինի:» Հալ-Մեհնի համբուրեց նորան դռնագին արտասուելով: շնորհակալ եղաւ նորանից ամենայն բանի համար, ինչ որ արել էր նա մինչև այժմ իւր համար, և յետոյ վերջին անգամ ընկաւ գլխի վայր այն կատաղի աղիքների մէջ, որոնց հետ արդէն լաւ ծանօթ էր:

Աստուած յաջողեց նորան: ջրից անց կացաւ առանց վտանգի, պահապանները չկարողացան նորան տեսնել, որոնք բանտի չորս կողմով թեթեւ նաւակների մէջ ման էին գալիս, և առաւել երկիւղալի էին: Նա հասաւ առանց ձախորդութեան աշտարակի ստորոտը, ուր Մեղիաբէթը սպասումէր նորան, և շուտով մօտեցաւ նորան: Ինչպէս պատմեմ ձեզ

այն քնքուշ տեսարանը, երբ որ հայր ու դուստր տեսան իւրեանց անձր միմեանց գրկախառնութեան մէջ: Հաղիւ թէ հաւատումէին իւրեանց աչքերին, թէ ի միասին էին նոքա: Բայց առաջին և լուռ գրկախառնութեանից յետոյ, Մեղիարեթը ասաց իւր աղջկան. «Անգի՛նդ և անբաղդդ իմ, այժմ՝ քո ծեր հայրը կարող է մեռանել, որովհետեւ նա գգուեց և համբուրեց ոչ միայն իւր աղջկը, այլ բոլոր աղջիկներից առաւել քաջասիրտը, առաւել բարին և առաւել անձնանուէրը. նա գոհանումէ Աստուծուց այսպիսի շնորհի համար, միայն այս հայրը քեզ անարժան կը լինի, եթէ դաք քո հետեից և դորանով մահու մատնէ քեզ: Անկարելի է մեզ ազատուիլ այս բոլոր սպառնազին վտանգներից, մանաւանդ ինձ, որ տարիքս թուլացրել են: Գարձիր դէպ ի Բասսորա առանց հօրդ, բաւական է նորան, որ քեզ գգուեց, համբուրեց և իմացաւ, որ դու կենդանի ես և այդպիսի բարեգործ ու վեհանձն հօգի ունիս: Քո հայրը աւելի շատ չունի ապրելու, ուրեմն չդառնացնենք անբաղդութեամբ այս մի փոքր մնացած կեանքի օրերը: Դու դեռ պատանի ես, գնա հօրաքուերդ մօտ, կարելի է, որ Սոֆին ինձ ևս շուտով ներէ և ուղարկէ ձեր մօտ. գնա, սիրելի աղջկիս» Բայց Հալ-Մեհին չթողեց հօրը յառաջ տանելու իւր խօսքը, նա հաւատացնումէր հօրը, որ անպատճառ կարող էր աղատել նորան, որ նորան ջրի վերայ կրելու համար բաւական զօրութիւն ունէր, և թէ աւելի լաւ էր նորան մեռանել քան թէ միայնակ վերադառնալ դէպ ի տուն. այժմ՝ այն տեղ իւր հօր հետ և ապա ևս կամէր նա ապրել կամ մեռանել նորա հետ միասին: Մեղիարեթը լաւ տեսաւ, որ անկարելի էր ստիպել իւր աղջկը փոխել իւր այսպիսի հաստատ գիտաւորութիւնը բաց ի սորանից նա գիտէր, որ միայն փախչելով կարող էր նա ազատուիլ. ուստի երկուքը ևս հաւանեցան ամենայն ինչ արհամարհել, ամենայն վտանգ յանձն առնուլ, և լուռ ու մունջ մտան ջուրը և սկսան լողալ դէպ ի գետի միւս ափը: Հալ-Մեհին այս բոլոր միջոցին բռնած էր իւր ծերունի հայրը և քաջալերումէր նորան, որ երբեմն պատերազմի մէջ այնպէս հզօր, խրոխտ, արի և քաջ էր, բայց այժմ՝ մի անծանօթ յանցաւորի նման ստիպված էր գիշերով փախչել: Սկզբումը նոքա յաջողութեամբ յառաջ էին գնում, բայց յանկարծ Հալ-Մեհին մի զարհուրելի ձայն բարձրացրեց, տեսանելով, որ իւր ողորմելի հայրը ցրտից մրսած, բոլոր զօրութենից ընկած, խորասոյլ եղաւ ջրի մէջ: Այս աղաղակի ձայնը, որ Հալ-Մեհին ջրի վերայ, խորին լուութեան մէջ արձակել էր, շուտով զարթեցրեց բոլոր պահապանքը. սոքա վեր են կենում, նայումեն ամենայն կողմ, և ոչ ոք չգտանելով, նստումեն փոքրիկ նաւակների մէջ և ընկնումեն փախստականների հետեից: Այն միջոցին Հալ-Մեհին գտաւ ջրի մէջ իւր հայրը. վտանգը մի նոր զօրութիւն

է տալիս նորան և նա իւր թանկագին բեռը բարձրացնելով ալիքներէ վերայ, լող է տալիս ձկան նման արագ. այնու ամենայնիւ նաւակները հետեւումն նոցա: Վերջապէս Հալ-Մեհին հասնումէ գետափին, ուր Բասսորայի մարգասէր կտաւագործը կանգնած սպասումէր նոցա: Գետից դուրս եկած, մտան նոքա մի մերձաւոր անտառի մէջ և այսպէս աղատուեցան:

Ընտառի միջով անցանելու ժամանակին յանկարծ թափվեցան նոցա վերայ շատ նետեր և Հալ-Մեհիու ձախ ուսը վերաւորեցին: Բաց ի սորանից, վատակած, տառապանքներից կոտրատուած, թաց եղած և ծանրացած հազուստով, չկարաց Հալ-Մեհին աւելի շոյտ յառաջ գնալ. ուստի զինուորները վերայ հասան, բռնեցին և գերի տարան նորանց: Երբ որ Բասսորա բերվեցան նոքա, Մելիաբէթի իւր վեհանձն աղջկայ հետ միասին ներկայացուցին տեղական կուսակալին. երկու ժամի մէջ նոցա վեհակը վճռուեցաւ, և նորանց կախ տուեցին փայտի վերայ:

Երբ որ այս փախստեան բոլոր հանգամանքները իմացան Բասսորայի և Սպահանի մէջ, ամենեքեան մեծ աղաղակ բարձրացրեցին և սկսան կուսակալին յանդիմանել, որ նա այդպէս շտապով վճիռ էր կապել: Ինքն Սոֆին չհաւանեցաւ այս բանիս և սկսաւ իւր նախնի դորապետի մահը ողբալ այն ժամանակ, երբ որ այլ ևս պատճառ չունէր վախենալու նորանից: Նա ասաց ևս, թէ անպատճառ ներելու էր Մելիաբէթին, գոնէ պատուելով նորա վեհանձն աղջկայ առաքինութիւնը: Շուտով սկսաւ ժողովուրդը այնպէս հրապարակաւ գովել Հալ-Մեհի Կանտիմիւրը և փառաւորել նորա արարքը ամենայն տեղ, որ Սոֆին Հալ-Մեհիու պատուի համար մի տարեկան ազգային տօն սահմանեց: Բաց ի սորանից, այս քաջազնական մանկամարդին մարմարիոնից շինած արձան կանգնեցին Բասսորայի մէջ. նա պատկերացուցած է իսկ այն դրութեան մէջ, երբ որ ձեռները վեր բարձրացրած, ընդունումէ իւր հայրը աշտարակից ցած իջանելու միջոցին:

Երինչ և այսօր ևս, ամենայն տարի կատարվումէ այս տօնը ուրախութեամբ և փառահեղ հանդիսով. Բասսորայի բոլոր մերձակայ տեղերից դալիս են այս տօնիս աստուածասէր ուխտագնացք. երիտասարդները բերումեն տեսակ տեսակ հիւսած թագեր, ծաղիկներ, մրգեր որ թողումեն այս արձանի ոտքումը և ինքեանք գնումեն տեսանելու այն տեղերը, ուր Հալ-Մեհին այնպիսի մեծամեծ վտանգներից աղատուեցաւ, ուր և վերջումը այսպիսի երջանիկ մահ գտաւ:

Իսկ նկարիչ կտաւագործը, որի վերայ մեք վերելումը խօսեցինք, նկարել տուեց Մելիաբէթի և Կանտիմիւրի չարչարանքը և յետոյ օրինակեց այդ նկարները տպելով իւր կտաւների վերայ: Փոքր ժամանա-

կից յետոյ ամենի տունը զարդարած էր այդ նկարներով. կտաւագործի արուեստանոցը մեծ փառք ստացաւ և ինքն արուեստաւորը արծաթ շատ հաւաքեց: Միայն թէ արծաթը չէր ուրախացնում նորան. նա երբէք կարող չէր առանց արտասուք թափելու խօսել Հալ-Մեհիու վերայ. միշտ մտածումէր նորա ժախճանի վերայ և մեծ արծաթ գործ դրեց, նորա յիշատակը մեծարելի պահելու բոլոր քուրդաստանի մէջ:

Պարսկերէնից գրեթէ ամենայն լեզուով թարգմանեցին, իբրեւ բարոյական իւրատ, մանկամարդ Հալ-Մեհիու տապանագիրը, որ այսպէս է.

Եւջարհումն շատ փոքր ապրեց այս Հալ-Մեհին,
Բայց լաց ու կոծ անարժան են նորա վերջին.

Սէհանձնաբար ազատելով իւր ծնողը,
Երհամարհեց նոյն իսկ մահու ահ ու դողը.

Ով որ գիտէ իւր հօր համար կեանքը դնել,
Եստուածների նա դասակից ունի լինել:

Ստեփանոս Ստեփանեանց:

ՊՐՈՊԵՐՅԻԸ ԲՕՍՄԻ.

(ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԴԵԼԱՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.)

Ե.

Բոլոնիայի սուրբ Պետրոնիոսի եկեղեցու կողքի մատուռի մէջ, սեղանի մօտ, ուր հազիւ երբեմն կատարումն ժամերգութիւն, դտանվումէ մի մահարձան, լատին մակագրով և գեղեցիկ քանդակագործութեամբ, որ պատկերացնումէ Յովսէփ գեղեցկի ողջախոհութիւնը:

Եյս քանդակագործութեան գեղեցկութիւնը վկայումէ, որ քանդակագործը շատ խոր հասկացել է իւր առարկան, ունեցել է վերին ճարտարութեան զգացողութիւն և յաջող կտրիչ: Շատ գեղեցիկ է Պետափրէսի երիտասարդ կինը: Նա շքապատած է հրապուրիչ ճոխութեամբ, որ սաստիկ գրգռումէ զգացողութիւնը: Մաղերի երկայն հիւսերը թափվումն նորա մերկ ուսերի վերայ. թվումէ թէ խօսքեր են դուրս թողում նորա բերանից. ախտի անխելութիւնը, յուսահա-

տուժիւնը , խղճի խայթը , ցոլանումն նորա գծագրութենների վերայ , նորա դրութեան վերայ : Պատանին , նոյնպէս դեղեցիկ , ինչպէս կինը , յետ յետ է քարշվում և դարձուցանումէ գլուխը կնոջից . նա կամի փախչել , բայց հրապուրող կինը գանչումէ նորան , աղաչանքով տարածումէ դէպ ի նա ձեռքերը և ընկնումէ նորա ոտքերի տակ բոլորովն յաղթված ամօթից , վշտից և սիրուց :

Եւս քանդակի տակ դրած է Լատին լեզուով .

Եւս տեղ հանգչումէ Պրոպերցիա Բոսսին ,
Երեւելի քանդակագործը և բանաստեղծը :
Ծնեցաւ 1208 թուականին , վախճանեցաւ 1230 ին :
Անբաղդ սէրը գերեզման տարաւ նորան ,
Իւր հասակի քսան և երկրորդ տարումը :
Աղօթք արեցէք նորա համար :

Պրոպերցիայի վաղահաս մահը , յառաջացած մի անյաղթելի ախտից , նորա անշուք գերեզմանը համարեա թէ դատարկ թողած եկեղեցու մուծն անկիւնում , սրտաշարժ աղաչանքը , տապանագրի վերջը , այն գաղտնիքը , որ մի առանձին կերպով կնիք էր դրած այս ճարտարապետի կեանքի վերայ , այս բոլորը միացած տեղի սրբութեան հետ , խաղաղութեան և առանձնութեան հետ , որ թաղաւորումէին նորա գերեզմանի շրջակայքումը , յառաջացնումէ իմ մէջ կարեկից զգացողութիւն հետաքրքրութենով լցված :

Ես ստեպ լսել էի Պրոպերցիայի մասին , ես տեսել էի նորա գործերը , բայց ամենեւին չգիտէի նորա կեանքը :

Նորա գերեզմանի տեսքը շարժեցուց իմ մէջ մի անյաղթելի ցանկութիւն կարդալու նորա վարքագրութիւնը , ծանօթանալու և ամենափոքր մանրամասնութենների հետ : Ես ձեռք ձգեցի նորա կեանքի պատմութիւնը , որ գրված էր նորա ժամանակակից մարդու ձեռքով , և այդ գրքից հանեցի այն պատմութիւնը , որ առաջարկումեմ ընթերցողին :

Բ.

Պրոպերցիայի կեանքի քսան և միերորդ տարին դեռ չէր լրացել , մինչ նորա համբաւը և փառքը հռչակված էր այնքան հեռի և այնպէս հաստատ , որ Վենետիկ պարոնայքը հրաւիրեցին նորան երևելի della Salute անունով եկեղեցին ղարդարելու հռչակաւոր Սանսովիանո և Պանիչելի ճարտարապետների հետ : Այդ պարոնայքը պատրաստեցին Պրոպերցիայի համար գեղեցիկ և յարմար բնակութիւն ստորին յարկումը

քաղաքի ամենագեղեցիկ ապարանքներից մինի, որ գտանվումէ մեծ ջր-
րափողոցի վերայ ոչ շատ հեռի Ռիալտո կամուրջից: Նորան ապրա-
պարեցին չորս հատ մարմարիոնեայ արձաններ եկեղեցու ներսը դարդա-
րելու համար, և երիտասարդ օրիորդը իսկոյն սկսեց իւր գործը: Երբ
որ լսած էին նորա գալու համբաւը, նորա տունը ժողովարան դարձաւ
Վենետիկի երեւելի և հաղուադիւտ մարդերի. բոլոր կենդանադիրքը,
քանդակագործքը, երաժիշտքը, բանաստեղծքը, Սանսովիանո Պալլա-
դին, Տինտօրետո և սկեպտիկեան փիլիսոփայ Թոդերո վարդապետը գալիս
էին նայելու, թէ ինչպէս աշխատումէր մանուկ ճարտարապետ օրիոր-
դը, և չէին խմանում, որ բանին առաւել զարմանան, նորա քանքարին,
թէ գեղեցկութեանը:

Այս ճարտարութիւն և արուեստ սիրողների հետ գալիս էին Պրո-
պերցիայի մօտ և շատ երկրպագուք նորա գեղեցկութեանը: Հատ պա-
տանիք աշխուական տոհմերից պատրաստ էին հրաժարվել իւրեանց նա-
խահարց ժառանգութենից, միայն թէ այդ դնով կարելի լինէր լիզո-
տել այն քնքուշ ձեռքը, որ ճարտարութեան մէջ այսպիսի հրաշքներ
էին գործում: Հատ բանաստեղծք ցած դրեցին Պրոպերցիայի ոտքումը
Ոլիմպոսի բոլոր աստուածները և երկնքի աստղերը:

Անհամար տաղերի և դրուածների մէջ, որ տուած էին նորան, կայ
մի հատ դրուած, որ դնումէնք այս տեղ. «Գեղեցիկ, որպէս քո շինած
արձանները, մի՞թէ նոյնպէս անզգայ պիտոյ է մնաս դու, ինչպէս նոքա:
Հին ժամանակներումը և մարմարիոնեայ ստեղծուածքը կարելից էին լի-
նում երբեմն մահկանացուների արտասուքին և աղաչանքին, մի՞թէ դու
միշտ անողորմելի պիտի մնաս: Պիգմալիոնը տեսաւ, թէ ինչպէս սպի-
տակադէմ Գալաթիան ժպտեցաւ և պատասխանեց նորա սիրուն, մի՞թէ
դու խիստ ես քան թէ այն արձանը և երբէք ոչ ոքի չես սիրելու: Ար-
դեօք մեք չէինք քո անզգայութեան պատճառը. դուցէ չգիտենք շար-
ժել քո սիրտը: Ո՞ր երջանիկ մարդուն է պահած խմանալ այդ գաղտ-
նիքը: Ո՛հ, այն ժամանակ վայ քեզ:»

Արդարև Պրոպերցիան շատ սառն կերպով ընդունումէր իւր պաշ-
տողները: Նորա համար ասումէին թէ նա սիրումէ միայն իւր ճարտարու-
թիւնը: Իւր հոգու բոլոր կրակը, բոլոր կիրքը պահել է նա իւր ար-
ձանների համար: Նոցանից ջոկ, ոչինչ բան չէր գրաւում նորա սիր-
տը, ոչինչ բան չէր շարժում նորան: Հատերը ցանկանումէին ամուս-
նանալ նորա հետ, բայց նա հրաժարվումէր պատասխանելով, թէ աղա-
տութիւնը դեռ ևս չէ ձանձրացրել նորան, և թէ նորա ճարտարութիւնը
հերիք է հաճեցուցանելու նորա սիրտը:

Խեղճը չգիտէր, թէ մօտ է ահա ըոպէն, որ պիտոյ է հանէր նո-

րանից , նորա բոլոր անտես արած կարիճների վրէժը :

Ս'ի պարզ և ջերմ գիշերում , որպէս ըննումէ միայն Իտալիայումը , Պրոպերցիան նստած էր իւր պատշգամբում , հանդստանալով ցերեկի աշխատութենից և մտածելով նոր աշխատութիւնք : Այս այն խորհրդաւոր ժամն էր , երբ մեք զգումէնք մի անհրաժարելի կարօտութիւն սիրելու և սիրվելու , ժամը այն խորհրդաւոր ազդեցութեան , որ թափվումէ երկնքի լուսաւորների ճառագայթներից և ման է առնում ծաղիկների անուշահոտութեան մէջ , երբ ամենանուրբ անուշահոտութիւնքը բարձրանումէն դէպ ի երկինք , ամենամաքուր ցօղը ընկնումէ երկրի վերայ . այն ժամը , երբ մի առանձնացած հոգի , երբեմն բարձրանալով անուշահոտութենների հետ , երբեմն ցած իջանելով ցօղի հետ , որոնումէ մի այլ հոգի , իւր քայրը , որ , միանալով նորա հետ , պիտոյ է լրացնէ նորա գոյութիւնը :

Յանկարծ լսվեցաւ ալիքների թեթև շարժողութիւն , մի նաւակ մօտեցաւ Պրոպերցիայի տանը , և մի հնչող , թարմ և միտք հասկացնող ձայն սկսեց երգել , կամ աւելի ուղիղ ասեմ , շատ կրքով խօսեցաւ հետևեալ բանը .

Gia la notte bruna, bruna
Si spiegò sulla laguna,
No si sente voce alcuna
Alcun remor:
Gia le stelle in schiera folta
Sargun tutte ad una volta .
Deh! tu pur ti desta, e'ascolta
Jimo d'amor.

(Ս'ուր գիշերը տարածվեցաւ լճի վերայ . ոչինչ ձայն և ոչինչ աղաղակ չէ լսվում . անհամար աստղերը զարթեցան երկնքի վերայ . զարթիր և դու , գեղեցիկդ , լսելով իմ սիրու երգը :)

Պրոպերցիան երբեք չէր լսած այսպիսի զմայլեցուցիչ ձայն : Այս երգը և ձայնը բոլորովին տիրապետեցին մանուկ ճարտարապետի հոգուն և զարթեցրին նորա մէջ հազարաւոր նոր և մինչև այդ բոլորն նորան անծանօթ զգացողութիւնք :

Ոչինչ ժամանակ չէր շարժել նորան մի երգիչ մինչև այս աստիճան : Այս պարզ երգը աւելի միտք հասկացնող երևեցաւ քան թէ Պօրպօրայի և այլ համաժամանակեայ երեւելի երաժիշտների գործերը : Որի՞ համար երգումէ նա , մտածեց Պրոպերցիան : Իմ համար չէ՞ արգելք :

Խորհրդաւոր երգիչը շարունակեց .

Per te sfido ogni minaccia,
 Purché il canto mio ti piaccia.
 Non m'arretera e' non m' agghiaccia

Alcuno terror.

Bada a una alma a te asservita!

Or che florida e la vita.

Odi voce che t'invita

Ai dolci error.

(Բո համար ես արհամարհումեմ՝ ամենայն վտանգ, միայն թէ իմ
 երգը հաճելի լինի քեզ: Ինձ ոչ ոք չէ դադարեցնելու, ոչ ինչ չէ զար-
 հուրեցնելու: Ընդունիր քեզ առաջարկած սիրտը, մինչ դեռ չէ անցել
 քո կեանքի դարունը: Ըսիր այն ձայնը, որ գանչումէ քեզ դէպ ի մի
 քաղցր զբօսանք):

Տաղի առաջին տունը ցնծացուց Պրոպերցիայի հոգին, իսկ եր-
 կրորդը զմայլեցուց: Արտասուքը թափվումէր մանուկ օրիորդի թշերի
 վերայով: Նա շատ անգամ՝ լացել էր ուրախութենից. այս երեկոյ,
 առաջին անգամ՝ լացեց նա սիրու պատճառով:

Վերջապէս երգիչը դարձեալ սկսեց եղանակել.

Deh! t'affida o mia diletta!

Alla bruna gondolella

Che sen'va sola soletta

Inverso il mar.

Deh! mi bea del divo aspetto!

La, del mar sull'ampio petto

Senza tema né sospetto,

Potremici amar.

(Հաւատա՛ք քո անձը, իմ սիրական, այն տխուր նաւակին, որ միայ-
 նակ լողումէ դէպ ի անլուռ ծովը. երանացրու ինձ քո հրաշալի հայեաց-
 քով: Այն տեղ, ծովի լայն կուրծքի վերայ մեք կարող ենք առանց ար-
 զեկքի, առանց երկիւղի սէր ճաշակել):

Պրոպերցիան հասկացաւ, թէ ինչ բան է սէրը. այս տաղը ծա-
 նօթացրեց նորան սիրու հետ:

Նա վեր կանգնեցաւ իւր տեղից, որ տեսանէ անծանօթ երգիչը,
 թաքնվելով ծառերի թանձր ճիւղերի քամակում, որ դրված էին նորա
 պատշգամի վերայ. նա ամենայն բան կարող էր տեսանել առանց ինքը
 տեսանելի լինելու: Գիշերը թէպէտև պարզ էր, բայց ոչ այնքան, որ

կարելի լինէր նկատել խորհրդաւոր երգիչի դէմքի դժագրութիւնը :

Քիտակների աղաղակը, որ ծանօթութիւն էին տալիս մի քանի նաւակների մօտենալու մասին, նաւակների, որ երևի թէ վերադառնումէին մի օրպիսի և իցէ դիմակահանդիսից, հարկադրեցին անծանօթ սիրահարին հեռանալ : Պրոպերցիան ծառերի քամակումը չէր շարժվում ևս : Նորա հայեացքը բեկուված էին հեռացող նաւակի վերայ, և երբ մանուկ օրիորդը աչքից կորուց նաւակը, նորա երեակայութիւնը դարձեալ թռչումէր նորա քամակից :

Կա կորուց իւր հանգստութիւնը, ամենայն բան ծանրութիւն էր նորա համար, նորա ճարտարութիւնը չուներ այլևս նորա համար առաջին գեղեցկութիւնը : Քանդակագործութիւնը, այս անշարժ բանաստեղծութիւնը, երևումէր նորան սառն և հասարակ բան, համեմատելով այն բանաստեղծութեանը ակտերի, որ լսեց : Նորա կտրիչը ընկած էր հանգիստ, և եթէ նա ձեռք ևս առնումէր նորան, այդ լինումէր միայն, որ դողդոջուն ձեռքով քանդակէ անծանօթի պատկերը այն կերպարանքով որպէս երեակայութիւն նա, այսինքն, գեղեցիկ, քնքուշ, կրքոտ, դաշտաբարական, ինչպէս նորա երգեցողութիւնը :

Սիրու ամբողջումը, ցանկութեան անդլմանալի ծարաւը, ամենաաղօրեղ շարժառիթք են բանաստեղծական ձգտողութիւնը կերպարանագործելու համար : Այս զգացողութիւնքը, սաստկապէս դողդերով հոգեկան լարերը, շատ անգամ հնչեցուցանումեն նոցանից ներդաշնակ ձայներ : Պրոպերցիան այս ազդեցութեան տակ զրեց մի քանի տող բան, ահա նոցա հատուածը .

«Մի քանի ժամանակ է, որ ես չեմ ճանաչում ինձ : Մի մարդու ձայն հետևումէ իմ քամակից միշտ և ամենայն տեղ : Այդ ձայնը, արդեօք իմ բարի հրեշտակի ձայնն է, թէ ինձ փորձողն, չգիտեմ : Բայց ինձ երևումէ այնպէս քաղցր, որպէս երկնքի ընակիչների ձայն : Բայց շատ անգամ խաւարի ոգին ցոյց է տալիս իւրեան գեղեցիկ կերպարանքներով : Ո՛հ, եթէ նա այս կերպով որսումէ հոգիքը, ապա ուրեմն մոլորվողներին պիտոյ է առաւել կարեկից լինել, քան թէ դատապարտել : »

«Խեղճ Պրոպերցիա . նորա համար այնքան ընդդիմանումէիր, որ այսպէս շուտով խոնարհիս : Բայց ինչպէս կարելի է թոյլ տալ ունայն ուրուականին, երեակայութեանը, տեսիլքին, հանել ինձ ճշմարտութեան ճանապարհից : Ո՛ւր է քո հպարտութիւնը . մի ակնթարթ ոչնչացուց ուրան . քո անմեղութիւնը, քո սրտի անմեղութիւնը քեզ պատժեց : Քաղցր քունը վահանախակում չէ քեզ գիշերի մէջ . ուրախութիւնը չէ դարձարում քո օրը : Քո երջանկութիւնը ծածկվեցաւ յաւիտեանս . . . »

Լյսպէս անցան մի քանի ծանր օրեր, ախտի և սպասելու չարչարանքների պատերազմով : Վերջապէս մի երեկոյ, մտեցաւ մի և նոյն նաւակը, լսվեցաւ նոյն ձայնը : Պրօպերցիան մի քանի րոպէ վայելեց նոյն երջանկութիւնը, ինչպէս առաջին անգամը, գուցէ աւելի ևս, մինչ յանկարծ վերին յարկի պատուհանի բացվելը գրաւեց Պրօպերցիայի ուշադրութիւնը և ընդհատեց նորա զուարճութիւնը :

Դասպաւէնը վայր արձակած, անտեսանելի ձեռքով, դէպ ի նաւակը, հասաւ իւր նպատակին . երիտասարդը մի նամակ կապեց նորա ծայրին, յետոյ հեռացաւ նաւակը և իսկվեցաւ պատուհանը : Այս բանը որպէս թէ կայծակով զարկեց անբաղդ Պրօպերցիային : Նա համարեա թէ անղգայացած ընկաւ աթոռի վերայ բացազանչելով, — այդ իմ համար չէ եղած :

Միւս օրը իմացաւ, նա որ իւր օթեանի վերայ բնակվումէր մի հարուստ պատրիկիոս, որ մի գեղեցիկ դուստր ունէր Մարչելլա անունով : Անծանօթ մարդը երգումէր Մարչելլայի համար :

Մի քանի բանաստեղծական հատուածներ, որ վերաբերվումէին Պրօպերցիայի կեանքի այս տխուր ժամանակին, մեզ առաւել լաւ կը ծանօթացնեն նորա հոգու զրութեան հետ, քան թէ բոլոր նկարագրութիւնքը և ենթադրութիւնքը :

« Ստեղծող », ասումէ նա մի հատուածում, « ինչո՞ւ չը թողեցիր զու ինձ իմ անգիտութեան մէջ : Ինչո՞ւ իմացայ ես տխուր ճշմարտութիւնը : Ճշմարտութիւն, ես նղովումեմ քեզ . ստութիւն, ես երկրպագումեմ քեզ . խաբէութիւն, ես գանչումեմ քեզ : Քեզ պարտական եմ ես իմ կեանքի ամենաքաղցր րոպէները, բայց, աւա՛ղ, դոքա այնպէս արագաթուիչ եղան . Եւ ահա ես հարկադրված եմ մորմոքվել իմ մորթութեան վերայ . ինչ է լինում ինձ : Սիրու աստուած, խնայիր քո զոհին, ողորմիր, ողորմիր ինձ, ողորմիր : »

« Ո՛հ, եթէ կարողանայի ես մեռանել », ասումէ նա այլ տեղում, « միայն մահը կը կտրէ այս թելը և կը հանդստացնէ ինձ : Բայց ես մանուկ եմ, մահը չէ կատարելու իմ ցանկութիւնը : Յառաջ քան թէ ես յաւիտեան կը փակեմ իմ աչքերը, հարկաւոր է ինձ խաղալիկ լինել չար հոգուն, — գուցէ թէ խոնարհել նորա առաջը : Աւա՛ղ, ես չեմ համարձակվում նայել իմ սեպհական սրտի մէջ, երկիւղ կրելով յանցանք տեսանել նորանում . . . »

— Ի՞նչ պատճառով այժմ չէք աշխատում . — հարց արեց Թօդերօ վարդապետը, մտանելով Պրօպերցիայի աշխատութեան սենեակը : — Ի՞նչ բանով պարապած էք : իմ զաւակ . դուք տխուր էք, իսկ յառաջ միշտ այնպէս ուրախ էիք : Դուք լաց էք լինում . ի՞նչ պատահեց ձեզ :

Եթէ ես խմանայի ձեր տիրութեան պատճառը, ինձ առաւել հեշտ լինելու էր միտթարել ձեզ. մեր կեանքը զրկված է ուրախութենից, յիմար կատակ է, և մէք պիտոյ է խաղալիկ լինինք նորան: Մէք բոլորեքեանքս երեխայք ենք, մի ոչինչ բան զբաղեցնումէ մեզ, մի չնչին բան վշտացնումէ մեզ: Ստոյիկականների փիլիսոփայութիւնը ուսուցանումէ մեզ ամենայն բանի տանել սառն սրտով: Ոչինչ դրական, ոչինչ ճշմարիտ բան չկայ բաց ի երկմտութենից և մերժողութենից: Երկրաւոր աշխարհը է մի անձնաւորեալ ստութիւն, նա փոփոխվումէ ամենայն րոպէ, ամենայն վայրկեան. մեր խօսակցութիւնը սկսանեղոց մինչև այժմ գուցէ քսան անգամ փոխվեցաւ: Նայեցէք մարդերի և բաների վերայ և տեսէք այնպէս, ինչպէս կային դուք: Մի յանձն առնուք աշխատութիւն առաւել հոգալու նոցա մասին, քան թէ արժանի էին:

Ղարաարապետքը, Պրոպերցիայի բարեկամքը, նոյնպէս աշխատումէին զուարճացնել նորան. նոքա հրաւիրումէին նորան մասնակից լինել հանդէսների, զբօսնուլ ծովի վերայ, բայց մանուկ օրիորդը հրաժարվումէր այդ բոլորից: Մի դիշեր, երբ սաստիկ փչումէր քամին, երբ երկինքը ծածկված էր թանձր ամպերով, որ վարագուրումէին աստղերը, Պրոպերցիան դարձեալ լսեց զմայլեցուցիչ երգիչի ձայնը: Անձնատուր եղած սիրու և նախանձաւորութեան, չսպասեց նա տաղի առաջին տունի աւարտվելուն. նա վեր կալաւ ժապաւէնը, ձգեց նորա մի ծայրը նաւակի մէջ և շուտով յետ ստացաւ նորան ծայրին կապած նամակովը: Գիշերը այնպէս մուլթն էր, ալիքների շարժողութիւնը այնպէս սաստիկ, որ անձանթմ մարդը շատ հեշտ կարողացաւ խաբվիլ: Նաւակը հեռացաւ, և Պրոպերցիան ամբողջմունքի մէջ ընկած կարգաց հետեւեալ տողերը.

«Պատուական Մարչելլա»

«Էդուց տասն և մի ժամին, ես կը սպասեմ ձեզ Ռիալտոի մօտ, մէք «միասին կ'երթանք սուրբ Մարկոսի զբօսարանը ուր կը լինի դիմակահանդէս. դուք ձեր սովորութեամբ հագէք ձեր կապոյտ վերարկուն»:

«Չեր ճուլին»

Գ.

Միւս օրը, երեկոյեան տասն և մի ժամին, դիմակաւորված Պրոպերցիան խորհրդաւոր կերպով մտաւ նաւակի մէջ, որ կանգնած էր ցածու մը Ռիալտոի մօտ. նաւակը յառաջ լողաց դէպ ի սուրբ Մարկոսի

Տրապարակը: Ճուլիօն գրկեց իւր ճանապարհորդակիցը, և ցած թողեց իւր գլուխը նորա կուրծքի վերայ:

Բոլոր ճանապարհորդութեան միջոցին, նորա մնացին խոր լռութեան մէջ: Նորա անչափ ամբոխված էին, քան թէ կարող էին խօսել, շատ երջանիկ էին քան թէ տեղեք ունէին ևս առաւել զարթեցնել իւրեանց ուրախութիւնը: Նոցա ստոյգ երջանկութիւնը անպատմելի էր խօսքերով: Բայց քանի որ մօտենումէին նշանակված տեղին, երկիւղը զօրանումէր Պրոպերցիայի մէջ, և նա զգումէր իւր ընթացքի անպատշաճութիւնը: Աւերջապէս նորա սիրտը յղացաւ սարսափելի ցանկութիւնք, նա կամենումէր, որ մի սաստիկ քամի ալէկոծէր լճերը:

— Զարթեցէք, միրիկներ, — ասաց նա. անդունդք, կուշ տուր ինձ նորա հետ միասին, որին սիրումեմ ես, յառաջ քան թէ իմացել էր նա իւր սխալանքը: Ահա իմ կեանքի երջանիկ ըրպէները. մահ, անվերջանալի շինիւր նորանց. կտրիւր իմ կեանքը մինչ դեռ վերացած չէ կախարդող վարագոյրը:

Բայց ոչ տարերքը, ոչ մահը ականջ դրեցին նորա աղաչանքին: Նաւակը հանդարտ և առանց արգելանքի հասաւ դէպ ի նշանակած տեղը, Պրոպերցիան և Ճուլիօն դուրս եկան նորա միջից և ուղղեցին իւրեանց դնացքը դէպ ի սուրբ Մարկոսի զբօսարանը:

Բայց երիտասարդ մարդը սկսեց որպէս թէ կասկած տանել, իսկ նորա ուղեկցի ամբոխված դրութիւնը չը կարողացաւ ցրուել Ճուլիօնի կասկածանքը: Բայց նա որոշեց սպասել ինձօքի վերջին, որ փարատէ իւր կասկածանքը: Այս դրութեան մէջ անցաւ երկու ժամ: Յանկարծ Ճուլիօն տեսաւ մի դիմակաւորված կին, որ ճանաչեց. Մարչելլան էր նա. այս բանը բացեց նորա աչքերը: Նա մօտեցաւ Մարչելլային և անուշով զանչեց նորան: Մարչելլան շրջեց երեսը, և կամէր ահա ծածկվիլ նորա նից, անարժան սիրու համարելով Ճուլիօնին, բայց Ճուլիօն բռնութեամբ վեր կալաւ նորա ձեռքը, և տարաւ Պրոպերցիայի մօտ, որ տեսանելով երիտասարդ մարդու շարժողութիւնը, նմանումէր առաւել մեռելի քան թէ կենդանի էակի: Ճուլիօն մօտեցաւ Պրոպերցիային, խլեց նորա երեսի դիմակը, բարձրաձայն զանչելով. «Արհամարհելի դու, շրջմոլիկ բաղդախնդիր, ստացիր քո արժանի պատիժը:»

Պրոպերցիան անզգայացած վայր ընկաւ ամբոխի մէջ, որ շրջապատել էր նորան:

Ճուլիօն և Մարչելլան, օգուտ քաղելով ժողովրդի խառնվելուց, անյայտապէս ծածկվեցան:

Դ.

«Մեթէ կարելի բան է», ասաց Մէի իշխանուհին, Պրոպերցիայի պաշտպաններէց մինը, լսելով երեկոյեան անցքի մասին Բ... կոմսից. «կարելի՞ բան է, որ Պրոպերցիան թոյլ տար այդպիսի վիշտ հասուցանել ինքեան: Անհնարին է, երեւի նա չէ եղած, դուք սխալված էք:»

— Ես միայն չէի, բոլորեքան, որ ներկայ էին այն զբօսարանումը, ճանաչեցին նորան, և երբ ընկաւ նա ուշաթափ, ամենեքին դանչեցին, այդ Պրոպերցիան է: Եւ ահա իմ բարեկամքը, որ իմ հետ միասին էին, և հաստատումեն իմ խօսքերը:

Սօտ իբրեւ վեց երիտասարդ աղնուական կտրիճներ, որ ամենայն օր գալիս էին իշխանուհու մօտ, նոր նոր լուրեր բերելով նորան, ներս մտան այն միջոցին և հաստատեցին Բ... կոմսի ասածը:

«Վորա երեսից հրապարակաւ խլել են դիմակը հանդիսում», ասաց իշխանուհին, «նորան ասել են յանդուգն խօսքեր:» Ոչ. այդ անհաւատարի է: Ի՞նչ կերպով գտանվումէր նա այդ մարդու հետ և ո՞վ է այդ մարդը:

— Կարծումեմ, ասաց մի Մարկիզ, որ նա Պրոպերցիայի սիրողն է, որ, թողնելով սորան մի այլ դիմակաւորված կնոջ համար, կամեցել է ապացուցանել այս միւս կնոջը, որ նախանձումէր Պրոպերցիային, թէ ահա բոլորովին աւարտվել էր իւր յարակցութիւնը Պրոպերցիայի հետ: Այժմ դիտե՛ք մեք Պրոպերցիայի սառնութեան պատճառը և կատարելապէս կարող ենք գնահատել նորա պարկեշտութիւնը:

«Դուք մեծահոգի չէք, Մարկիզ. Պրոպերցիայի մերժողութիւնը բոլորովին զինուորել է ձեզ նորան ընդդէմ: Ես իսկոյն կ'երթամ նորա մօտ: Բայց ահա թօգերօ վարդապետը:»

Ես Պրոպերցիայի մօտից եմ գալիս. — ասաց Թօդերօն. ես կամէի մխիթարել նորան, բայց ի զուր. կ'անցանէ մի քանի ժամանակ, ասացի ես նորան, և ամենեքին կը մոռանան այն վիշտը, որ դուք կրեցիք, մինչև անգամ դուրս կը գայ ձեր մտքից այդ բանի յիշատակը, և փոխանակ որ չարչարվէք այդ բանը յիշելով, հանցե՛ք նորան ձեր մտքից այսօր իսկ: Բայ ի սորանից, արդեօք հաւաստի՞ էիք, որ ձեզ վիշտ հասուցել էին: Մի գուցէ ձեր աչքին երևեցաւ.....»

Վարդապետի խօսքը կտրվեցաւ մի լիակատար սենատօրի ներս մըտանելով, որ իսկոյն դանչեց.

«Լսած էք մի նոր լուր:»

— Այո՛, լսած ենք. — պատասխանեցին երիտասարդքը միաձայն. — դուք կամիք ասել այն անարդանքի մասին, որ հասուցել էին Պրոպերցիային:

«Լ՝յդ ոչինչ բան է, դորանից առաւել երեւելի լուր կայ...»

— Ի՞նչ բան է. ասացէք... ասացէք, մեք պատրաստ ենք լսել:

«Մարչելլա Չենո՛ն, տէրութեանս խորհրդականի դուստրը...»

— Ընտրեալն ամուսնութենից ծնած դուստրը, որին նշանակել էր հայրը մտանել Վարմէլեան վանքը, — խօսքը կտրեց իշխանուհին:

«Լ՝սո՛, նա ինքը», շարունակեց սենատորը. «Նորան բռնեցին երեկի, սուրբ Մարկոսի հրապարակումը, մի հասարակ մարդու հետ, որի հետ կամէր փախչել:»

— Ը՛յդ անտանելի է. անհաւատալի է, գանչեցին երիտասարդ աղնուականքը:

«Գուրք գիտէ՞ք նորա յափշտակողի անունը», հարց արեց իշխանուհին:

— Ինձ ասացին, կարծեմ, ճուշիօ Պիացցա. բայց նա նստած է այժմ գաղտնի բանտի մէջ, և մեք կ'ապացուցանենք նորան, թէ ի՞նչ խորհուրդ ունի անպատուել աղնուականութիւնը:

Ե.

Սենատորի բոլոր ասածը ստոյգ էր: Այն բոլորին, երբ անցանելով սուրբ Մարկոսի հրապարակից, ճուշիօ և Մարչելլան նստումէին նաւակի մէջ, երկու ղիմակաւորված պաշտօնեայք քաղաքական դատարանի և այլ զորահաւորված մարդիկ յարձակվեցան մանուկ օրիորդի վերայ, որ չը կարողացաւ ընդդիմանալ, մանաւանդ որ փակեցին նորա բերանը. ճուշիօ՛ն կամէր ահա օգնութիւն հասանել նորան, բայց քաղաքական պաշտօնեայքը և նորան բռնեցին և դնելով նաւակի մէջ տաւան Բօցցի կամ Ջրհորներ ասացեալ բանտը: Այս բանտը կամարակապ շինած էր գետնի տակում, և ցած էր ծովի մակերևութից. նորա մէջ արգելվողը շատ փոքր պատահումէր, որ դուրս գար այն տեղից կենդանի: Մարչելլա՛ն ուղարկվեցաւ իւր հօր մօտ:

Զ.

Պրոպերցիան իւր ողբալի դրութեան մէջ ցոյց տուեց մի անսովոր կամքի զօրութիւն և հոգու հաստատութիւն: Կա ընդունեց այն վիշտը և անարգանքը, որ հասել էր իւրեան, որպէս արդարացի պատիժ ձախտազրի կողմից, և մտածումէր միայն թէ ի՞նչ կերպով պէտք էր ուղղել այն չարութիւնը որ հասուցել է ինքը ուրիշներին: Մարչելլան, — ասումէր նա, անպատիւ է եղած, ճուշիօ՛ն կապված է շղթաներով, այս բոլորի պատճառը ես եմ. ես կորուսի նորանց: Ո՛հ, դեռ ևս փոքր եմ պատժված ես դոցա փոխարէն:

Նալաճ թուղթը, որ ձգած էր նորա պատշգամբի վերայ, զրաւեց Պրոպերցիայի ուշադրութիւնը. դա Մարչեւլայիցն էր գրած հետեւեալ մտքով.

«Ես կորայ, իմ հայրս բոլորը գիտէ. ինձ կամին վանքի մէջ փակել: Ճուլիօն անպատուեց ձեզ, բայց նա չգիտէր ձեր ուժ լինելը: Ներեցէք նորան: Դուք նորա աղատութեան համար շատ բան կարող էք առնել, բայց ես, ոչ: Ես նոյնքան փոքր աղատ եմ, որքան նա, աչք չեն հեռացնում ինձանից. ես յօժար կամքով հնազանդվում եմ իմ ճակատագրին: Թող ես իմանամ, որ Ճուլիօն աղատ է, այնուհետեւ ոչ ոք լըսելու չէ իմ գանգատը: Դուք սիրումէք նորան, թող նա ինձ մոռանայ, թող ձեզ սիրէ, ինչպէս ինձ սիրումէր: այս բոլորից սկսած, իմ սերը դէպ ի նա, եղենադործութիւն է. ես չեմ պատկանում այլ եւս աշխարհին, ես յանձնված եմ Եկեղեցու: Իմ անունը համարեա թէ կենդանի մարդերի ցուցակից ջնջված է. . . .»

«Ես կամիմ, որ նա ինձ մոռանայ: Փրկեցէք նորան, Պրոպերցիա, Մնացէք բարեաւ:»

«Մարչեւլա.»

Պրոպերցիան գրեց Մէի իշխանուհուն, խնդրելով նորանից պաշտօնապահութիւն ցոյց տալ Ճուլիօին: Յետոյ հնար մտածեց Մարչեւլայի աղատութեան համար նորա ազգականների բարբարոսական իշխանութեան տակից: Նա միջնորդի ձեռքով տուեց Մարչեւլային ոսկով լիք մի քսակ: «Ահա ոսկի», ասումէր նա իւր նամակի մէջ, որի հետ ուղարկումէր ոսկին. «կաշառեցէք դորանով ձեր պահապանքը: Փախէք ձեր հաւատարիմ ծառայի հետ դէպ ի Բոլոնիա. մէք շուտով, այն տեղ կը տեսանենք միմեանց:»

Մի քանի օրից յետոյ, երեւելի տներում մի միայն խօսակցութիւն կար Մարչեւլայի փախչելու և Պրոպերցիայի նորա քամակից գնալու մասին: Ինչպէս երեւումէ, Բոլոնիայի ծերակուտից եկած թուղթը հարկադրեց Պրոպերցիային շուտացնել իւր դուռս գնալը: Նորան ծանօթութիւն էին տալիս VII Կլեմէնտ պապի և V Կարոլոս կայսրի շուտ դալու և սորա թաղադրութեան հանդէսը կատարվելու մասին: Պրոպերցիայի քաղաքացիքը տօնեցին նորա վերադարձը, նորա վերայ թափվեցան ամենայն կարելի պատիւներ. Բոլոնիայի ծերակուտը ապսպարեց նորան շինել մի քանի քանդակներ, զարդարելու համար այն յաղթանակադուռը, որի միջով պիտոյ է ներս մտանէին պապը և կայսրը:

Պրոպերցիան անսովոր ջերմեռանդութեամբ սկսեց աշխատել և աւարտեց գործը մի քանի օր նշանակած ժամանակից յառաջ:

«Լյս, յաղթանակագողութի համար է», ասաց նա, աւարտելով իւր աշխատութիւնը. «իսկ այս, իմ գերեզմանի համար:»

Իւր գերեզմանի համար սահմանել էր նա այն քանդակագործը, որ պատկերացնումէր Յովսէփի գեղեցիկ ողջախոհութիւնը: Պրոպերցիան այս գործի վերայ թափել էր իւր բոլոր ջանքը և ճարտարութիւնը: Քանդակագործութեան սիրողքը որ այցելութիւն էին առնում նորա աշխատանոցին, ասացին նորան.

— Լյս, ձեր ամենագեղեցիկ գործն է, սորա մէջ դուք գերազանցել էք ձեր յատուկ անձը. այդ գործը կը հաստատէ ձեր փառքը:

Լյս բանը, ասես թէ, հրաժարական ողջոյնն էր այն բարի ոգու, որ թողումէր աշխարհը:

Մարչելլան, որ բնակվումէր Բոլոնիայի մէջ այլ մարդու անունով, չէր հեռանում Պրոպերցիայից, որի հետ կապված էր երախտադիտութեան սուրբ կապով: Շատ անգամ այս երկու բարեկամքը խօսումէին Ճուլիօյի վերայ, և շատ արտասուք էին թափում նորա անունը յիշելու ժամանակ: Վենետիկից ծանօթութիւն էին տալիս նոցա, որ Ճուլիօն ոչինչ տեղ չէ երևում, և հաւանական է թէ նա դատապարտված էր մինչև իւր մահը Բօցցի բանտի մէջ արգելված լինելու:

I.

Մէի իշխանուհու բարեխօսութեամբ, Ճուլիօն դատապարտվեցաւ, որ արքայի գնայ և պահապանների ձեռքով ուղարկվեցաւ մինչև պապական տէրութեան սահմանադրութիւնը: Գիտելով, որ Պրոպերցիան բնակումէ Բոլոնիա քաղաքի մէջ, նա շտապեց դէպ ի այդ քաղաքը:

Նա կամէր մանուկ օրիորդի ոտքը ընկնել աղաչելով նորան ներողութիւն չնորհել: Առաջին անձը, որին տեսաւ նա Պրոպերցիայի բնակարանի մէջ, էր Մարչելլան, բայց նա վշտահար էր, և Ճուլիօյի ներկայութիւնը մի րոպէ միայն փարատեց նորա տխրութիւնը: — Պրոպերցիան մեռնումէ, — ասաց Մարչելլան Ճուլիօյին, — և զգալով իւր մահի մօտենալը, նա արդէն քանի օր է, որ աղօթքի հետ է ամբողջ ժամանակը: Ճուլիօյի ներկայութիւնը վերադարձուց Պրոպերցիային նորա մարած զօրութիւնը. նա ուրախացաւ այն մտքի վերայ, թէ Մարչելլան կարող էր երջանկանալ:

«Ի՞նչ պիտոյ է ինձ շնորհակալ լինիք», ասաց նա Ճուլիօին, «ես փրկեցի Մարչելլային նորա պահապանների ճանկերից:»

Պրոպերցիայի խօսքերը կտրվեցան նորա տան չորս կողմը հաւաքված ամբոխի և փողերի և թմբուկների աղաղակից: Յետոյ սանդուղք-

ների վերայ լավեցաւ շատ մարդու ոտքի ձայն, և Պրոպերցիային բարձր ձայնով յայտնեցին Նորին սրբութեան Կլեմենտի VII զալը: Արդարև Պապը շատ սիրող լինելով գեղեցիկ ճարտարութեաններին, եկել էր յարգել Պրոպերցիայի հիանալի քանքարը, բայց դտաւ նորան մահու մահճի վերայ: Մարչելայի նամակը, Մէի իշխանուհու վերայ, աւանդումէ մեզ մանրամասն ծանօթութիւնք Պրոպերցիայի վախճանի մասին:

«Իշխանուհի, մեր բարեկամը չը կայ այլ ևս աշխարհի երեսին: Պրոպերցիան դրեց իմ վերայ մի վշտալի և դորա հետ կից մի սուրբ պարտականութիւն տեղեկութիւն տալու ձեզ նորա վախճանի մասին: Նա թողեց մեր աշխարհը երեք օր սորանից յառաջ, այսինքն, Մեպտեմբերի 12 ին (1530 թուականին): Ամենքին անկեղծ սրտով ցաւումն նորա վերայ: Նորա մահի օրամուտմը այց արեց նորան Նորին սրբութիւն Պապը. այս այցելութեամբ կամեցաւ սրբազան Պապը վկայել իւր յարգութիւնը դէպ ի հանգուցելու առաքինութիւնը և քանքարը:»

«Սրբազնագոյն հայրը հարց արեց նորանից, չէ՞ր կարող արդեօք մի բան կատարել Պրոպերցիայի համար, ցոյց տալով նորան որպիսի և իցէ ողորմութիւն:»

«Նախ և յառաջ ևս խնդրումեմ ձեր օրհնութիւնը, պատասխանեց նա, յետոյ յանձնումեմ ձեզ ճուղին և Մարչելան: Միաւորեցէք նորանց և մարդերի առաջը, որպէս միաւորված են Աստուծոյ առաջը, և հանդարտեցուցէք նոցա հալածողների բարկութիւնը. Պապը բարեաւ մնա առնելով մեռանող Պրոպերցիայի հետ, խոստացաւ նորա խնդիրը կատարել և կարգի դնել մեր ապահովութիւնը:»

«Եւ, վերին բարեկամութեան պատրաստականութիւնը քամեց Պրոպերցիայի վերջին ոյժը, նորա վիճակը առաւել վատթարացաւ, և միւս օրին յաւիտեան վիակեց իւր աչքերը: Ամբողջ քաղաքը յուզարկաւ որեց նորա եղծանելին շշխարքը: Պապը և կայսրը հետեւեցին նորա գազաղի քամակից, մինչև սուրբ Պետրոսիոսի եկեղեցին, ուր ամփոփվեցաւ նա, և ուր պատրաստված էր նորա համար մի խաղաղ գերեզման, որ պիտոյ է զարգարվի այն քանդակով որ աւարտած էր նորա ձեռքով իւր մահից մի փոքր յառաջ: Ես կորուսի առաւել քան թէ իմ քոյրը, ևս զըրկվեցայ բարեկամից:»

Ի՞նչո՞ր Խտալիան սգաց այս մանուկ ճարտարապետ օրիորդի մահը, որ զո՞հ գնաց անյոյս և անխել սիրու:

Մ. Նալբանդեանց:

ԼՈՒՍԻՆ.

Ո՛հ, լուսին, լուսին, արդէն քանի դար
Դու երկնքումը փայլումես պայծառ.
Բայց որքան ստէպ լուսաւորումես
Ուրախ դէմքի տեղ, մի տխուր երես:

Վեղ խոր տխրութեամբ չէ սպասում նա,
Որ չէր ստացել բաղդից մի հարուած.
Որ գոհ իւր օրից հասած գիշերին,
Աղօթք է առնում վերեւ առ Աստուած.
Այլ քո ծագելուց մինչև մտանելը
Աչքը քեզանից չէ հեռացնում նա,
Որի կորուստքը անչափ են կեանքում,
Որ արտասովումէ իւր բաղդի վերայ:

Ո՛հ, պայծառ լուսին, դու պայծառ լուսին,
Ղկալ չես միայն լոկ արտասուքի.
Դու որքան յաճախ քո խաւար գահից
Տեսող ես լինում լուռ զարհուրանքի:
Վե՞ր ճառագայթով որքան փայլել է
Պողպատեայ սուրը ծխված արիւնում....
Թէ հնար լինէր քեզ այդ րոպէին,
Խաւարվել իսկոյն գիշերի մթնում,
Լցվել արիւնով, և այդ նշանով
Դողդոջուն աչքին այդ մարդասպանի
Երևել դարձեալ կապոյտ երկնքում:

Ի՞նչ դէժ իմանար այդ չարագործը,
Որ կայ մի վկայ և խաւար գործքի.
Որ երկնքիցը նորան նայումէ
Մի դատաւարտող խիստ, անմերժելի:
Բայց այս երազ էր . . . ո՛վ գիտէ, գուցէ այս երեկոյիս,
Դարձեալ կը թափվի մի մարդու արիւն.
Բայց նոյնպէս պայծառ, դու նոյն սառնութեամբ,
Կը լուսաւորես արիւն ու սուրը,
Եւ սպանվածին և մարդասպանին
Քո լուսից կը տաս հաւասար բաժին:

Կոհ Էմանուէլ:

ՊԵՏԱԲԵՆԵԿԵՆՔ.

ՊԵՏԱԲԵՆԵՆ ԲԵՎՕԼԻՑԻԱՅԻ ՊԱՏՃԱՌՔԸ .

Հակառակախօս և մինը միւսին ոչնչացնող դատավճիռքը ֆրանսիայի քաղաքական յեղափոխութեան մասին, արդարեւ շատ անգամ բողբոսած են հերձուածական հոգուց. և մի լնական բան է, որ այդ դործի հեղինակքը կամ յառաջացուցիչքը և նորանից զրկանք կրողները ամենեւին հակառակաբան էին միմեանց նորա պատճառների և ազդեցութենաների մասին :

Բայց այս հակառակ դատավճիռները շատ անգամ յառաջացած են մտքի սխալանքից և ըմբռնողութենաների խառնալինդորութենից . այսինքն ընդհանուր նախապատրաստող պատճառքը որ յառաջնութայ էին եղած այս մեծ քաղաքական փոփոխութեանը, շիտթումեն այն պատճառների հետ, որ նորան աւելի մերձաւոր էին, որ առիթ տուեցին նորան, որ և իսկապէս յառաջացուցին նորան : Այս երկու տեսակ պատճառները բաժանելով միմեանցից, կամենալով առանձնապէս յարգի կացուցանել կամ այս և կամ թէ միւս պատճառները միայն, ծնանում են երկու ամենեւին ներհակ տեսութիւնք, և սոցանից ինքն ըստ ինքեան հետևում են երկու ամենեւին այլևայլ չափ ու կշիռ :

Եթէ միտ դնենք և քննենք ընդհանուր նախապատրաստող պատճառները միայն, ապա կ'երևէր մեզ շուտով, որպէս թէ բոլոր իրողութիւնը անհրաժարելի և հարկաւոր էր, և կը մոլորվէինք դէպ ի այն կողմը, որ արդարացնէր ԲեվՕլիւցիայի հեղինակքը կամ թէ ընդունենք, թէ չեն եղած այդպիսի հեղինակք, և թէ բոլոր իրողութիւնը և այն սոսկալի անցքը անպատճառ պիտոյ է պատահէր այդպէս : Սորա հակառակ, եթէ անտես առնենք ընդհանուր պատճառները և ուշադիր լինինք առիթ տուող պատճառներին միայն, ապա ոչինչ բան չէինք տեսանելու այն ամենակործան խռովութեան մէջ, եթէ ոչ, մի կողմից կառավարութեան սխալանքները և անդգուշութիւնքը, միւս կողմից փողովդէի և նորա մոլորեցուցիչների բռնակալութիւնքը և յանցաւորութիւնքը :

Ճամարտութիւնը և այս տեղ երկու ծայրերի միջասահմանումն է. սորանից չը խոտորվելու համար, պիտոյ է կապակցել այն երկու տեսութիւնքը և զուգախառնել միմեանց հետ : Առանց նախապատրաստող ընդհանուր պատճառներին, որ ֆրանսիայում եղած անցքերի մէջ

խոր ձիւղաւորված են, այն առանձին գործողութիւնքը և մասնաւոր իրողութիւնքը որ յառաջացուցին այն մեծամեծ անցքերը, չէին կարող արմատ արձակել և ոչ այդպիսի պտուղներ բերել : Հողը պիտոյ է վաղուց ահա շաղախված լինէր քաղաքական ատմութեան շոգիներով և արտաթորութեններով, որ կարողանար իւր մէջ ընդունել այդպիսի սերմեր, աճեցուցանել և հասունացնել նորանց : Բայց եթէ այդ կորուստական սերմերը անզգաստաբար և անխոհմտաբար, կամ թէ վատթար խորհուրդներով չը լինէին ձգած յառաջուց պատրաստեալ հողի մէջ, ապա ընդհանուր պատճառքը առանց ներգործութեան կը մնային քնած նորա մէջ : նոքա ժամանակաւ թուլանալով, վերջումը կորուսած կը լինէին իւրեանց ներգործող զօրութիւնը, և մարդկութիւնը չէր ժողովելու այն ահաւոր անցքերի կործանական հունձը, որոնց ականատես ենք եղած մեք :

Այս հայեցումածը շրանսիական Բեվոլիւցիայի վերայ երևելով որպէս միջնորդ երկու ծայրախոտոր դատավճիռների մէջ, արժանի էր աւելի մօտ ծանօթաբանութեան :

Եթէ կամենայինք բոլոր ընդհանուր, նախապատրաստող պատճառքը որոնել և համարել մի ըստ միոջէ, դժուար էր կանոնաւոր կերպով որոշել թէ ինչքան հեռի պիտոյ է յետ գնալ և թէ որ տեղից իսկապէս սկսանումէ գոյանալ ցաւը : Թէպէտեւ մարդս այդ ներկայի ամենայն բուռնութեամբ երևումէ իւր գործերի տէրը, բայց սոքա չեն այլևս պատկանում նորան, երբ որ իբրեւ իրողութիւնք յառաջացած նորա աղատութենից, անցած էին : նոքա այնուհետեւ միաւորվումն անցած ու գնացածի հետ, և այն բոլոր գործերի ու անցքերի հետ միասին, որ հարկաւոր տարիներ միմեանց վերայ կուտակել էին, կացուցանումն մի անբաժանելի ամբողջութիւն : Այս անընդհատ շարաձիգ շղթայակապի մէջ ամենայն ժամանակ, ինչքան ևս դա հեռաւոր լինէր ներկայից, այնու ամենայնիւ ներգործումէ այս ներկայի վերայ : և այս պատճառով հարկաւոր է աշխարհի անցքերի մէջ միշտ քրքրել բոլոր շղթայակապը, որ կարողանայինք բացայայտել որ և իցէ մասնաւոր անցք, եթէ կամք չունինք ինքներս սահման դնել մեղ, կամ թէ չենք ստիպված ուր և իցէ կտրել բանի կապը : Այսպէս ևս հետաքննելով Բեվոլիւցիայի հեռաւոր պատճառները, սովորաբար սկսած են Նուբովիկոս տասերեքերորդի թագաւորութենից : և մեք կամենում ենք սկսանել այս ժամանակից, որովհետեւ արդարեւ այս տեղից աւելի պայծառապէս տեսանվումն այն անցքերի պատճառները :

Ինչպէս այն բոլոր թագաւորութենների մէջ որ ծագել էին գերմանական ազգերի տիրապետութեններից և տեղակալութեններից, նոյն-

պէս և ֆրանսիայի մէջ յառաջացել էին ազգային փոխանորդներ որ, արքայական աթոռին մերձակայ լինելով, մասնակից էին թագաւորական իշխանութեանը: Դոքա կացուցանումէին Ազգային խորհուրդը, ունէին իրաւունք թոյլ տալ տէրութեան հարկահանութիւնքը և հրատարակութիւն առնել այդ մասին, այլև դանդատներ յառաջ բերել և խնդիրներ յայտնել. և այս երկու բանին տալիս էին նոքա այնքան աւելի ոյժ և զօրութիւն, ինչքան որ, տէրութեան հարկապահանջութիւնքը թոյլ տալով, իւրեանց յատուկ պահանջները ներս էին բերում և յառաջագոյն էին կացուցանում: Դախ և յառաջ դուրս եկան անշարժ գոյքի կալուածատեարքը, Աշխուական և Հոգևոր կարգի մարդիկ. յետոյ, թագաւոր Փիլիպպոս Գեղեցիկ օրերումը ահա, թոյլ տուեցին և քաղաքներին մասնակից լինել այդ իրաւունքին: Այսպէս յառաջացաւ մի պատուական հնարք, օրինաւոր միջնորդներով ճշմարտութիւնը մօտ բերել արքայական աթոռին, ժողովրդի կարիքը արժանի և զօրաւոր կերպով բացայայտել, ցոյց տալ ճանապարհը թէ ինչպէս պիտոյ էր խնամ տանել նոցա, և ընկերական կազմածը, հանգամանքներին համեմատ, իւր ամենայն մասներով հանդարտ ու ապահով յառաջ տանել զուգապատշաճ միաբան ներգործութեամբ Աթոռի և Ազգի փոխանորդների կողմից:

Այս հասարակօգուտ կարգադրութիւնը, որ ճշմարիտ ազատութեան լուսատու աշտարակի պէս դուրս է երևում այն միջին դարերի խաւարի ներսից, խախտուեցաւ և մոռացվեցաւ ֆրանսիայումը, սկսեալ Լուդովիկոս տասերեքերորդից: Ազգի փոխանորդների վերջին ժողովը եղած էր 1614 թուականին. այս ժողովի հետ միասին ոչնչացաւ և այն միջնորդող իշխանութիւնը որ ժողովուրդը և թագաւորը մօտեցնումէր միմեանց, մինին տալիս էր ապահովութիւն, ազատահոգութիւն և մասնակցութիւն հասարակաց օգտին, և միւսի համար էր սիւն հաստատութեան, խրատողութիւն և առաջնորդութիւն: Այս փոխանորդական կառավարութիւնը թէև լինէր միայն մի օգտակար հալածիչ հնար այն խոհրանիւթի համար, որ շատ կամ սակաւ ծնանումէ ամենայն քաղաքական մարմինների մէջ, այնու ամենայնիւ պիտոյ էր պահպանել նորան և երբեք անդործ չը կացուցանել: Այս ժողովի հետ միասին մեռաւ, ցամաքեցաւ քաղաքական գործարանի մի շատ հարկաւոր մասը, և ոչինչ զուգակշիռ բանով չը լցուցին այդ պակասութիւնը: Այս գործի մէջ մեղաւոր, կամ մանաւանդ թէ յանցաւոր էին թագաւորութեան գործակալքը, (մինիստրները): Սոքա, և ոչ թէ թագաւորը, ունէին տեղիք վախենալու այն զգուշացուցիչ, սպառնացող և երբեմն պատժող իշխանութենից: Բայց սոքա հասկացուցին թագաւորին բանի ներհակը, և ար-

քայական իշխանութիւնը կորցրեց իւր պատիւը թէ գործով և թէ ժողովրդի աչքումը, ըստ որում նա անփոյթ էր արած փոխանորդական կառավարութիւնը, և այդպէս վերջացել էր ներգործելուց այն փրկաւետ կարգը որ չափի ու սահմանի տակ էր պահում միջնորդների կամապատուութիւնը:

Բիշըլէօ միջնորդը որ իւր թոյլ և անզօր արքայի կողքին կանգնած, կարող զօրութենով և ճիշդ միակերպութեամբ յառաջ տարաւ իւր բռնակալութիւնը, չէր այն մարդը, որ կարողանար սիրել փոխանորդական կարգը թագաւորութեան կառավարութենի մէջ: Գործունեայ, բազմապարունակ (չատ բաներ մտքով ըմբռնող), մեծահանձար մարդիկ, հաստատ, զօրաւոր, երկաթի բնաւորութեամբ անձինք, ինչպէս Բիշըլէօն էր, սրտի վկայութեամբ ճանաչելով իւրեանց առաւելութիւնը, կամենումէն ազատ, անխափան, անբաժան իշխանութեամբ գործ կատարել մի մեծ հանգիսի մէջ: Ամեն մի սահմանափակութիւն երևումէ նոցա աչքին մի անտանելի լուծ. նոցա համար ատելի էին այն բարեստաց իրաւունքները որ ընդդիմանումէին նոցա կործանիչ կամ շինող ինքնակամութեանը: Որովհետեւ այսպիսի մարդիկ կամենումէն միայն հրամայել, այս պատճառով չեն շնորհում միւսերին իշխանութիւն թագաւորութեան մէջ խորհրդակցից լինել իւրեանց հետ, թող թէ գործակից: Ամենայն բան պիտոյ է ծառայէ նոցա որպէս լոկ հնար կամ որպէս կոյր գործիք նոցա դիտաւորութեններին: Ամենայն արգելք որ հանդիպումէ նոցա իւրեանց արագավաղ ընթացքի մէջ, երևումէ նոցա մի յանցաւոր դիմադարձութիւն, որ եթէ չէր պատժելի, դոնեայ խորտակելի էր: Այսպիսի մարդ էր Բիշըլէօ կարգինալը: Յոյց տալով դուրսից, որպէս թէ կամենումէր նա թագաւորական իշխանութիւնը վերըստին հաստատել, ապահովել և զօրացուցանել, նորա դիտաւորութիւնը այն էր ստուգապէս, որ իւր յատուկ բռնակալութիւնը հիմնարկէ ու ամրացնէ: Այս պատճառով ահա, տակից փորեց ու ոչնչացրեց բոլոր ազատութիւնքը թէ ազգային փոխանորդների և թէ մասնաւոր մարգերի, թէ քաղաքների և թէ ֆրանսիական աշխարհի, և վարվեցաւ այդ ազատութենների հետ այնպէս, որպէս թէ դոքա զրկողութիւնք էին կամ թէ յափշտակութիւնք դէպ ի օրինապատշաճ արքայական իշխանութիւնը, և այդպէս նոյն իսկ արքայական իշխանութիւնը, ասես թէ, հաստատեց նա որպէս մի ամենակլանող յափշտակութիւն:

Վրանսիայի աշխուկանքը ունէին շատ առանձնաշնորհութիւնք (պրիվիլեգիումք) միջին դարերի ժամանակից, որ և շատ անգամ չարաչար գործ էին դրած, ժողովրդի միւս կարգերի իրաւունքը զրկելու և թագաւորական աթոռի իշխանութիւնը փոքրացնելու համար: Այժմ,

այդ առանձնաշնորհութիւններից շատերը դժուար էր կապակցել այն նոր կարգերի հետ որ ծնած էին լուսաւորութեան յառաջագիմութեանից: Եւ Բիշըլեօն աւելի կարճ ու ապահով համարեց բռնութեամբ խլել աղնուականներից այդ առանձնաշնորհութիւնքը, քան թէ խափանել նոցա չարաչար դործադրութիւնը: Մեծատուն և զօրեղ կալուածատէր պարոնները, կէս մի ահ ստանալով, և կէս մի կաշառք ուտելով հրաժարվեցան իւրեանց իշխանութեանից. աւելի վստահ և ուժեղ աղնուականքը պարտաւորվեցան որպէս դաւաղելիք ընդդէմ թագաւորի և այդ անունով պատժվեցան և սպանվեցան: Տկարները և դիւրահաւանները, քաղցր շնորհ և վայելչութիւնք խոստանալով նոցա, տեղափոխվեցան դէպ ի մայրաքաղաքը, և հրաժարվելով իւրեանց ամուր բերդերից ուր ապրումէին աղատապէս, ընկան մի փառահեղ ստրուկութեան մէջ: Բեֆօրմացիայի դաւանողքը Ֆրանսիայի մէջ, որպէս շնորհակալութեան նշան ստացած էին Հենրիկոս չորրորդից մեծ և վտանգաւոր աղատութիւնք, որով նոքա բաղկացնումէին թագաւորութեան մէջ մի առանձին թագաւորութիւն. նոցա շնորհած էին և ամուր քաղաքներ իւրեանց առանձնաշնորհութիւնքը ապահովելու համար. և չէ կարելի ուրանալ թէ աղատածեռն և պատուասէր առաջնորդներ, զոր օրինակ Ռոհանեան դուքսը, փորձ էին փորձում, որ այս հովանաւորական և պաշտպանողական զէնքը շինեն յարձակողական զէնք ընդդէմ կառավարութեան: Բիշըլեօն վախենալով այս կարող հասարակութեանից, պատառեց այն դաշնադրութեան թուղթը որով Բուրբօնեան տունը ձեռք էր բերել արքայական թագը, բռնութեամբ տիրապետեց Բեֆօրմատեանց քաղաքներին, աւերեց նոցա քաղաքական ընկերութիւնը և հաւասարեց նոցա իրաւունքները միւս հպատակների իրաւունքների հետ:

Այս ահարկու, բայց մեծահանձար միջիստրից յետոյ, և զինի ալնիւ, մաքուր բայց և տկար թագաւորի մեռանելուն, բարձրացաւ մի փոթորկալից ժամանակ տաանւորութեանը Լաւդովիկոս թագաւորի անչափաս լինելու պատճառով: Բիշըլեօյի փոխանորդ Մաղարին կարգինալի օրերումը, որ մի հանձարեղ և յաջողակ մարդ էր, բայց իւր ցած ընաւորութեամբ արհամարհելի էր մեծամեծների աչքին և իւր ազահութեամբը ժողովրդին ատելի, մեծամեծքը փորձ արեցին իւրեանց մօտ մնացած կարողութիւնը և իշխանութիւնը գործ դնել, որ վերստին ձեռք բերեն ինչ որ խլած էր նոցանից: Թագաւորութեան վերայ իշխելու համար միաբանվեցան նոքա փարիզեան Պարլամենտի մէջ. սորա օրինակին հետեցին և միւս քաղաքների Պարլամենտքը: Այս դերագոյն դատարանքը որ յառաջ ոչինչ գործ չունէին օրէնստուութեան և կառավարութեան

հետ, աւելի փառք և մեծութիւն ստացան այն բանով, որ ազգային խորհուրդը տուած էր մոռացութեան, և նոցա անհամեստ պահանջողութիւնքը առաւել մեծացան քան թէ նոցա գործակատարութեան շրջանը լայնացած էր: Օրէնքները և մանաւանդ թէ հարկահանական հրամանները աւելի ընդունելի կացուցանելու համար, այլև նորանց դովելու ժողովրդի առաջ և ծանուցանելու հասարակութեանը, ծէս դարձաւ, յետոյ սովորութիւն ևս, այն բաները արձանագրել տալ Պարլամենտի վճիռների մէջ: Այս առանձնաշնորհութիւնը պարզեցած լինելով Պարլամենտին, առիթ տուեց նորան իւր անձը սիրելի կացուցանելու ժողովրդին և կառավարութեան աչքումը արժանաւոր: Յառաջ քան թէ Պարլամենտը կը հաւանէր արձանագրել օրէնքները իւր վճիռների մէջ, սովորեց ընդգիմակս լինել այդ օրէնքներին, կամ թէ իւր կարծիքը դոցա վերայ մատուցանել թագաւորին: Այս համարձակ ընթացքը յաջող գտանվեցաւ: Ինքը կրկնվելով, հետ գհետէ դարձաւ սովորութիւն, և վերջումը երեւեցաւ սովորութիւնը մի բարեստաց իրաւունք: Պարլամենտը կարծելով թէ կարող է օգուտ քաղել թագաւորի անչափահաս օրերից, և այդպէս աւելի զօրանալ, ինքնիշխանաբար համարումէր իւր անձը ազգի փոխանորդների տեղակալ լիորրիկ չափով, և միաբանվեցաւ ցաւեցուցած մեծամեծների հետ: Սոքա իսկապէս կամենումէին միայն վայր ձգել Մաղարին կարգինալը, և Պարլամենտը կամենումէր յարգի կացուցանել իւր անձը: Բայց կռուի ջերմութեան մէջ երկուքին կողմերը ևս պատերազմումէին ընդդէմ արքայական իշխանութեան և բարձրացրեցին ապստամբութեան դրօշակը: Միաբանվածների հակառակ պահանջողութիւնքը, նոցա առաջնորդների երկպառակութիւնքը, ապստամբների անյաջողութիւնը, այն բաղմութեան վախկոտութիւնը, որ փարիզից դուրս չէր կարող դէպ ի գործ շարժվել, և սորանից առաւել թագաւորութեան կառավարչի խոհմութիւնը, մինիստրի խորամանկ հնարագիտութիւնը և այն սէրը և գուլթը որ ազդումէր սրտերի մէջ մանուկ թագաւորի զօրանալը և ծաղկելը, շուտով սահման դրեցին խռովութեններին և բոլոր գործերը կարգի ու օրէնքի տակ ընկան:

Այս տղեղ պատկերը մի քաղաքական պատերազմի, որ վատահամբաւած է ծաղրական անունովս Ֆրօնդէ (պարսառիկ), շատ անգամ ցոյց են տուած որպէս վերջին բոլորքը աղատութեան և որպէս վերջին փորձը որ եղած է փրկելու նորան Ֆրանսիայի մէջ: Բայց այս իրողութիւնը էր միայն մեծամեծների ապօրէն իշխանութեան վերջին ջանահնարութիւնը, մի յանդուգն և կորստաբեր արշաւանք դատարանների կողմից մի այնպիսի սահմանի վերայ, որ օտար էր նոցա: Այս վայրենի շարժողութիւնը, փոխանակ սահմանափակելու արքայական իշխանութիւն-

նը, միայն ճանապարհ տուեց բռնակալութեանը: Մանուկ թագաւորը զգաց որ իւր գերակշիւ իշխանութեամբ պիտոյ էր նորան սանձահարել մեծամեծքը, զրաւել նոցա սիրտը խորագէտ, քաղցր և շրջանկատ վարեցողութեամբ, զբաղեցնել նորանց փառահեղ գործերով, և նորանոր բաներով հին ժամանակների յիշատակը թուլացնել ու ջնջել նոցա սրտերից: Այլև խելամուտ եղաւ նա, որ հարկաւոր էր գատարանները յետ տանել և փակել իւրեանց առաջին սահմանի տակ: Հուտով սկսեց կասկածել մայրաքաղաքիցը որպէս կորստաբեր խռովութենների վտանգաւոր կենտրոնից, և հաստատեց մոքումը ամենազգաստ հսկողութեան տակ դնել նորան:

Երբ որ Լուդովիկոս տասնեւչորսերորդը, իւր հոգաբարձուի մահուց յետոյ, որպէս մի գեղեցիկ, սիրելի և արժանաւոր երիտասարդ, մի մեծ թէպէտ անկիրթ հանճարով և մի վերաթուիչ հոգով, ըմբռնեց թագաւորութեան սանձը և գործունեայ ու զօրաւոր կերպով սկսեց վարել նորան, այնուհետեւ արքայական իշխանութիւնը երեւցաւ միայնակ օրինապատշաճ և այնքան ևս օգտակար, ինչքան որ անբաժանելի: Մոռացան անցեալը, զմայլեցած ընկղմվեցան վայելքի մէջ և աւելի ևս յոյս ունէին ապագայից: Բռնակալութիւնը, հիմնարկված Բիշըլեյի ձեռքով, զլուխ բերեց և արուեստաբար զարդարեց Լուդովիկոս տասնեւչորսերորդը: Որովհետեւ նա հաստատեց այն խաղաղութիւնը որին փափագումէր ամենների սիրտը, օրինապատշաճ խստութեամբ ընդդիմացաւ անկարգութեանը, և փոխանակ թուլութիւն ցոյց տալու կառավարութեան մէջ, զօրաւոր ձեռքով սկսեց ներգործել կառավարութեան բոլոր ծիւղերի վերայ, այս պատճառով ոչ ոք չէր մտածում վիճել նորահետ արքայական իշխանութեան հին սահմանների վերայ, որ նա քանդել էր կամ թէ յաղթահարել էր: Այնուհետեւ արքայական աթոռը ստանալով մի գերազանց բարձրութիւն, չը կամէր տեսնել իւր կողքին մի այլ երկրորդական իշխանութիւն: Բայց որովհետեւ Լուդովիկոս տասնեւչորսերորդը ճնշեց տէրութեան բոլոր հասարակութիւնքը, երեւումէր, որպէս թէ նա կամէր հաստատել մի օրինապատշաճ հաւասարութիւն. և իւր կարողութեամբը ընդդէմ դուրս գալով ամենայն օտար ինքնիշխանութեան, երեւումէր որպէս թէ պաշտպան է ազատութեան: Լուդովիկոս տասնեւչորսերորդի կառավարութեան սկզբումը, ֆրանսիական ժողովուրդը այնպէս կուրացած ու արբեցած էր ֆրանսիայի արքայական թագի փառահեղութենից, տեսանելով այն տեսակ տեսակ անկանաւոր մարդերի պարծանքը, որ շրջապատել էին Լուդովիկոսի աթոռը և ծառայումէին նորա ղիտաւորութեններին, այն պաշտի փառահեղ վայելչութիւնքը և մեծահարկի հանդէսները և թագաւորի թէպէտ ա-

նիրաւ, բայց յաղթական պատերազմները, — մինչև որ զգալի չէր նոցա համար ազատութեան հին ձևերի պակասութիւնը, այլ մանաւանդ թէ երջանիկ էին համարում իւրեանց անձը, ազատ լինելով այն խռովութեններից որ անհրաժարելի կապակից էին ազատութեան հին ձևերի հետ: Թագաւորի բռնակալութիւնը երևումէր որպէս խնցականութեան, արդարութեան և ականաւոր հանճարի ամենակարող զօրութիւն, որին չափ ու սահման դնել համարվումէր մի անիրաւ գործ: Այս ընդհանուր մոլորութեան մէջ, որին կերակուր էր տալիս օտար ազգերի հիացութիւնը ֆրանսիայի վերայ, շատ հեշտ մոռացաւ ֆրանսիական ժողովուրդը, թէ այս օրհնեալ ամենակարողութիւնը հեշտ և շոյտ դուրս գալով ճանապարհից պիտոյ է պատիժ ու պատուհաս բերէր ժողովրդի վերայ:

Այդ բանը երևեցաւ արդէն, երբ որ սկսել էր արքայի թագաւորութեան երկրորդ կիսամիջոցը: Այնուհետև ոչինչ խօսք չը կար ժողովրդի փոխանորդների մասին: Ընդդիմախօսութեան իշխանութիւնը խլած էր Պարլամենտից, ըստ որում այդ իշխանութիւնը այն կերպարանքի մէջ որ տուած էր Պարլամենտին, պիտոյ է մնար ամենևին անգործ ու անոյժ: Սահմանադրվեցաւ, որ օրէնքները և հարկահանական հրովարտանքները արձանագրելուց յետոյ միայն, կարող էր Պարլամենտը ընդդիմախօս լինել նոցա: Հոգեւորների վերայ աւելի քան թէ յառաջուց ծանրացաւ արքայական աթոռի լուծը, սկսեալ այն միջոցից երբ որ այն չորս հռչակաւոր Գրութիւնքը որ վնասակար էին պապական աթոռին, հաստատեցին Պալլիական եկեղեցու ազատութիւնքը¹⁾: Այնուականքը հաղիւ թէ մտաբերելով իւրեանց առաջին որպիսութիւնքը, ծառայումէին թագաւորին պաշտօնակատար լինելով զօրքի, դատարանների և կառավարութեան մէջ, և կրումէին իւրեանց կապանքը հեշտու-

¹⁾ Այդ չորս Գրութիւնքը (որ 1682 թուակ. եղան և ամսվումն Propositiones կամ declarationes cleri gallicani) այնպէս էին, որ նոցա մէջ ընդունվեցաւ էական մասը այն կանոնների որ Վենստանց և Բաղըլ քաղաքներում եղած ժողովների մէջ դրած էին, որ և նոր ի նորոյ շինվեցան հիմք ֆրանսիական եկեղեցու: Դոցա բովանդակութիւնը այս է. 1) Թագաւորներ և իշխաններ աշխարհական բաների մէջ չեն ստորագրած եկեղեցական իշխանութեան տակ և կարող չեն ոչ միջապէս և ոչ անմիջապէս նորա ձեռքով աթոռից ցած ձգվիլ, և ոչ ևս նոցա հպատակները հնազանդութենից արձակվիլ: 2) Պապը ստորագրած է ընդհանուր եկեղեցական ժողովի սահմանադրութեններին: 3) Նորա կարողութիւնը պիտոյ է կարգի ու պաշտածի տակ դնեն բոլոր քրիստոնեաների մէջ ընդունված կանոնքը (canones) և ֆրանսիայի մէջ հնուց յարգ ունեցած հիմքերը, սովորութիւնքը և կարգադրութիւնքը: 4) Եւ հաւատի բաների մէջ Պապի դատաստանը չէ անհրաժարելի և անփոփոխելի (irreformabile), եթէ եկեղեցին հաւան չէ գորան:

Թեամբ և որպէս թէ պարծելով: Ժողովողի երկու վերին կարգերի ազատութիւնքը ապահով մնացին հարկերից, այլև հասարակութենէն, քաղաքների, դաւառների ազատութիւնքը որ յառաջացած էին կամ պարզեցողութեամբ կամ թէ դաշնագրութեամբ, ողորմութիւն դտան, ըստ որում դոքա չը խլկեցան նոցանից: Բայց գործով և աւելի յաճախ հերքվեցան դոքա կամ թէ ոտնակոխ եղան, և այդպէս Ղուդովիկոսը տիրապետումէր որպէս բացարձակ, անսահման իշխան:

Ղորա կառավարութեան միւս կիսամիջոցին նոյնչափ ևս զգալի դարձան նորա բռնակալութեան փնտսակար ներգործութիւնքը, ինչքան որ յառաջուց, երբ նա ջանադիր էր ամենայն բան բարեկարգել, աղնուացնել, կատարելագործել, օգտաւէտ ներգործութիւնք յառաջացած էին դորանից: Երբ որ բարեյաջող տիրապետական պատերազմներից յառաջացան ձախող անձնապաշտպանական պատերազմեր Ֆրանսիայի համար, երբ որ այն հոյակապ տղամարդիկը որ յառաջուց իւրեանց հանձարի ճառագայթները թափել էին արքայական աթոռի վերայ, առ փոքր փոքր աներևութացան, երբ որ անշնորհ գործակալներ, ֆոլքերտի և Ղուվայի պէս մարդերի տեղը բռնեցին և անաջողակ պալատական սիրիլիք զորքի առաջնորդ դարձան, երբ որ թագաւորը մի խոհեմ, բայց նեղսիրտ և կեղծաւոր կնոջ ձեռքի տակ ծառայացած, մի մոլեկրօն նախանձաւորութեամբ մտածումէր ջնջել իւր անցած օրերի մեղքերը: Երբ որ նա ծերութեամբ մաշուած ու պղտորված, օտարների դրդողութեանը տեղիք էր տալիս և մտածումէր դեռևս, թէ կառավարումէ ինքը և միայն: Երբ որ Պրօտեստանտեանքը առանց նորա գիտութեան ու կալքին, անողորմ հալածանքի տակ ընկան և իւրեանց անձը փրկեցին դուրս գնալով Ֆրանսիայից: Երբ որ Յիսուսեանների օգուտը դարձաւ թագաւորութեան գլխաւոր օգուտը, և տէրութեան համարեա թէ միայնակ բան ու գործը այն դարձաւ, որ կատարէ պապական կոնդակի զօրութիւնը ընդդէմ Եանդենեանց, — այնուհետև սկսեց Ֆրանսիան զգալ բռնակալութեան ծանրութիւնը և շատ ու շատ ցաւեցաւ, որ չը կային ոչինչ միջնորդական իշխանութիւնք, միայնապետութեան անիրաւութենէն ընդդիմանալու համար, և ստացաւ այն իւր անհոգ թեթեամտութեան և կոյր հիացութեան ծանր պատիժը, որով պաշտել էր բռնակալի կալքը: Հարկերի բազմութիւնը ծանրանումէր Ժողովողի վերայ, տէրութեան ծախքերը կարող էին միայն բռնաւորական հնարներով կամ թէ յանդուգն գործողութենէնով դուրս հանվիլ: Մի անտանելի բեռն պարտքերի որ յառաջացած էին տեղական պատերազմներից, կառավարութեան սխալանքից, թագաւորութեան շինասիրութենից և փառասիրութենից, փակեց հասարակաց բարեկեցութեան աղբիւրը: Ժողովողի բաղ-

մութիւնը օրէ օր ևս առաւել նուազեցաւ. սառեցաւ ու կապկեցաւ երկրագործութիւնը, վաստակասիրութիւնը և վաճառաշահութիւնը, օրով-հետեւ չը կար արծաթ ոչ մի աշխատանք առնելու համար: Ինչքան փոքր էր ժողովրդի հաւատը դէպ ի տէրութիւնը, այնքան ևս կասկածամիտ դարձաւ տէրութիւնը: Շատ արթուն պօլիցիական կառավարութիւնը որ յառաջուց պաշտպանումէր ապահովութիւնը, կարգը, քաղաքացիների առողջութիւնը, այնուհետեւ այլանդակվեցաւ և դարձաւ մի ողորմելի լրտեսութիւն և ամենօրեայ հարստահարութիւն: Մի լուռ տրտմութիւն, մի խաւար հոգի տարածվեցաւ բոլոր ֆրանսիայի մէջ, ինչպէս որ դժբաշընպատեւ էին աթոռը, և այն թագաւոր տղամարդը որ մի ժամանակ եղած էր այնքան մեծ դարմանքի ու երկիւղի առարկայ, գերեզման իջաւ, դառնապէս ցաւելով իւր թագաւորութեան թշուառութենի վերայ, և նորա հպատակքը մեծապէս ուրախանալով նորա մահու վերայ, ըստ որում յոյս ունէին այնուհետեւ ազատապէս շունչ քարշել և աւելի լաւ օրեր տեսնել ապագայումը:

Եւս յոյսերը անկատար մնացին. տէրութեան հոգին և կառավարութեան ընթացքը փոխեցին իւրեանց ուղղութիւնը, բայց թագաւորութեան դրութիւնը չը բարեփայտաւ: Լուդովիկոս տասնևհինգերորդի անչափահաս տարիներում, ֆրանսիան սկսեց քայքայվիլ բարոյապէս և քաղաքապէս: Թագաւորութեան առժամանակեայ փոխանորդ դուքս Փիլիպպոս Օռլէանեանը էր մի բաղմադէտ, հանճարեղ, քաջամիտ, այլև բարեսիրտ, բարեացակամ մարդ, և իւր հրապարակական վարքի մէջ ցուցանումէր յաճախ մի տեսակ ազնուահոգութիւն, բայց նորա անսահման թուլամորթութիւնը, նորա արհամարհանքը և ծաղրածութիւնը բոլոր սուրբ բաների վերայ, նորա անհոգութիւնը և դանդաղկոտութիւնը որ, ինչքան նորա մարմինը թուլանումէր, նոյնքան և դժբանդութիւն, ոչնչացրեցին կամ թէ աւերեցին նորա բոլոր ընտիր յատկութիւնքը, շինեցին նորան անպիտան մարդերի ստրուկ և ունեցան կորստաբեր ազդեցութիւն ժողովրդի վերայ:

Եւս տրտում հոգին որ Լուդովիկոս տասնևչորսերորդի վերջին տարիներումը տիրապետել էր սրտերի վերայ, քաղցրացնելու համար, մայրաքաղաքը օրինակ առաւ արքայական պալատից և անձնատուր եղաւ մի վայրենի անսանձ անձնամոռացութեան: Առաջին կառավարութեան օրերումը, կրօնասիրութիւնը այլանդակվել էր դէպ ի սուտ բարեպաշտութիւն. չափազանցութիւն միների և կեղծաւորութիւն միւսների մէջ դարձել էին սովորական բան: Որովհետեւ տարասահմանութիւնքը սովորէն շօշափել միմեանց (les extrêmes se touchent), այս պատճառով ֆրանսիացիք շեղվեցան այժմ դէպ ի միւս ներհակն ծայրը: Յառաջացաւ մի

կերպ հակառակութիւն ոչ թէ ընդդէմ կռապաշտութեան որ քարոզած էին որպէս երկիւղ Աստուծոյ, այլ ընդդէմ նոյն իսկ կրօնի: Անհաւատութիւնը ամենայն տեղ տարածւել էր և մանաւանդ թէ մեծամեծներ ի մէջ: Ներս մտաւ մի ապականութիւն որ այնքան աւելի վտանգաւոր ու անբժշկելի էր, ինչքան որ դա վնասելով թէ հիմնական կանոններին և թէ բարքերին, երկուսը ևս վարակեց և նեխեցուց: Քրանսիացիք ոչ թէ միայն գործումէին անաստուած գործեր, անփոյթ առնելով մարդկային և աստուածային օրէնքը, այլ և թունաւորումէին նոյն իսկ բարոյականութեան աղբիւրքը, աշխատումէին արատը ձեացուցանել որպէս հոգու քայուութիւն, առաքինութիւնը որպէս ծիծաղելի տկարութիւն և փոքրորդութիւն. սրամիտ, խաբէբայական եզրակացութեաներով յարձակւումէին մշտնջենաւոր ճշմարտութեաների վերայ, և մարդկային հանձարը ճանապարհից մոլորված, այս ծակոտումէր տեսութիւնը, բայց լուսաւորում էր, և խաբէական դոյների խաղարկութեամբը նսեմացնումէր բանականութեան ասացուածքը: Մարդկութեան մէջ պատահած էին արդարեւ այնպիսի տխուր միջոցներ, երբ մի անամթ ի տարապայման խառնադնացութիւն կերել ու մաշել էր հասարակութեան կեանքը. բայց յատկացուցիչ նշանը որով սահմանվումէ Գուքս ֆիլիպպոս Օուէանեանի փոխանորդութեան միջոցը Քրանսիայի մէջ, այն է, որ բարի վարքերի վերայ ծաղր էին առնում, վատթարքը յեղափոխումէին կարգ և օրէնք, և տղիտանալով մարդկութեան հիմքերը, հաստատումէին անճոռնի և անօրինակ գործերը որպէս կանոնք:

Սորա վերայ յաւելացաւ այն ընդհանուր ապշուութիւնը որ բերեց Քրանսիացոց վերայ Շոտլանդացի Լովի արած կարգադրութիւնը. բոլոր ժողովուրդը խելագարվեցաւ: Այն խաբէական յոյսերը որ այդ Շոտլանդացին տուած էր, մոլորեցրեցին վերջումը և առաւել զգաստ ու պարկեշտ մտքերը: Սկզբումը, երբ որ այդ ծիծաղելի խելագարութիւնը վեր երևեցաւ, որ և շատ հեշտ տարածվեցաւ, որովհետեւ մարդիկ դեռ ևս ուղիղ հասկացած էին, թէ ինչ յարաբերութիւն ունի արծաթը ճշմարիտ հարստութեան հետ, թողեղէն արծաթը մետաղիկէն նշանի հետ, սկզբումը կարող էին արդարեւ երեւակայել, թէ մի շատ շահաւետ բան էր իւր արծաթի գոյքը փոխել Աքցիաներ, որոնցից յուսալի էին կամ թէ երեւումէին ահագին շահաւետութիւնք: Յանկարծակի յառաջացան չտեսած ու չլսած յեղափոխութիւնք արծաթի. աղքատները հարստացան առանց աշխատելու, հարստականները ևս առաւել ճոխացան առանց զօրութիւն գործ դնելու, և ամենեքեան չափից ու սահմանից դուրս անձնատուր եղան զեղխութեան բոլոր արատներին և վայելչութեաններին, որ և հեշտ կարող էին լցուցանել: Բայց երբ որ շարժարանի լա-

րերը դուրս պրծան իւրեանց տեղերից, ըստ որում շատ պինդ քարշված էին, և այն մեծ հրապը չքայաւ յանկարծակի, այնուհետեւ կարծեցած հարստականքը զլորվեցան ամենախորին աղքատութեան մէջ և ձեռք ձգեցին յուսահատութեան վերջին հնարներին, իւրեանց կեանքը կարճելու համար, կամ թէ ամենավատ ճար հնարներին, այդ կեանքը առ ժամանակ մի պահպանելու համար։ Այս բոլոր պատճառները ներդրածելով միասին, ազգի բնութիւնը ապականվեցաւ իւր արմատի մէջ․ բոլոր իրողութիւնքը վեր ի վայր շրջվեցան, ժողովրդի բոլոր կարգերը իւրեանց կապից ու սահմանից դուրս պատռվեցան, թաղաւորութեան և եկեղեցու հիմնախարիսխները դողդվեցան։ Վեանքի շարժառիթքը, այսինքն սովորութիւնը, երկիւղը, պատիւը, բարոյականութիւնը կորցրեցին միանգամայն իւրեանց առաջնորդող և հրաժարեցուցիչ զօրութեան մեծ մասը։ Անցքերի անօրինակութիւնը թուլացրեց սովորութեան կարողութիւնը։ Տէրութիւնը որ անխղճաբար թագաւորութեան և ժողովրդի հետ մի մեծ, վտանգաւոր խաղ էր խաղում, տէրութիւնը որ իւր բոլոր պատիւը և ծանրութիւնը յետ դնելով, չը կամէր ոչ մի ստիպողական հնար դործ դնել, արհամարհելի կացուց ինքը իւր անձը։ Արծաթը յաղթեց պատուին, և ժողովրդի այն մասը որ մի ժամանակ պատիւը վերադաս էր համարում քան թէ ամենայն բան, այնուհետեւ վաճառումէր նորան փոխանակ ստակ արծաթի դահեկանի։ Այն ժամանակից, ինչքան ևս կարճատեւ եղաւ դա, սկսանումէ ֆրանսիացոց բարքերի վատթարանալը․ որ և բոլոր դարու ընթացքի մէջ, երբեմն ծանրաքայլ, երբեմն արագաքայլ, այս տեղ յայտնապէս, այն տեղ ծածկապէս, օրէ օր աւելի զօրացաւ, այն միջոցին արդէն շատ թշուառութիւն բերեց աշխարհի վերայ և վերջումը պիտոյ է բերէր ևս աւելի մեծ թշուառութիւն։

Երբ որ մանուկ թագաւորը չափահաս դարձաւ, սորանից յետոյ ևս երկար միջոց մնաց նա օտարի խնամապետութեան տակ։ Նա իւր մանկութեան օրերումը բոլորովին ընծայել էր իւր սէրը և հաւատը իւր դաստիարակ ֆլեօնի հոգեւորին։ Այս սէրը և հաւատը անփոփոխ մնաց դէպ ի կարդինալական պատուով մեծարած ծերունի ֆլեօնին, երբ որ Լուդովիկոսը դարձել էր չափահաս։ Կարդինալը շուտով դարձաւ տէրութեան կառավարիչ և բացարձակ իշխանութեամբ։ Արդէն ծերացած օրերի մէջ, երբ որ աղամորդին աշխարհային գործերից յազեցած յետ է քարշվում, ֆլեօնին ըմբռնեց տէրութեան սանձը և վարեց նորան դեռևս 17 տարի յաջողակ ու ճարտար ձեռքով։ Նա չունէր ոչ ընդունելի վերահայեաց հոգին, ոչ նորա յաղթող զօրութիւնը և ոչ ևս նորա կոշտ, անգութ սիրտը։ Այլև շատ հեռի էր նա Մազարին կարդինալի վատթար ազահուլէթներից և խորամանկ հնարադործութեաններից։ Նո-

րա բանագէտ, թէպէտ շատ անգամ միակողմանի խեղքը, նորա հանգարտ աշխատասիրութիւնը, նորա քաղցրահոգութիւնը, նորա արտաքին սիրարժանութիւնը հիմնարկեցին ու հաստատեցին նորա փառքը։ Ի բնէ խաղաղասէր լինելով, ևս առաւել խաղաղասէր դարձաւ նա, տարիքը յաւելանալով։ Նորա արտաքին և ներքին քաղաքականութիւնը չափած ու կշռած էր նորա բնութեան և դրութեան հետ համեմատ։ Հեռատարած առաջարկութիւնք, մեծամեծ ձեռնարկութիւնք, փայլուն բայց համարձակ դործողութիւնք, ջանահնարութիւնք որ կարօտ էին աւելի մեծ զօրութեան և ուժի, ատելի էին նորա աչքումը, ըստ որում հակառակ էին նորա բնաւորութեանը։ Նորա խոհեմ ու խաղաղ կառավարութեան տակ հանգստացաւ Քրանսիան այն մեծ թագաւորի այլանդակ անառակութեններից և խնամապետութեան միջոցի վայրենաբարոյ խաղամոլութենից և ապականութենից։ Քլեոօին ենթարկեց թագաւորութիւնը մի խիստ ծովնապահութեան, և աւելի բան հարկաւոր չէր, այդ յաղթանդամ, հիւթալից մարմին, նիւթապէս վերստին կեանք, առողջութիւն և աճեցողութիւն պարգևելու։

Բայց նորա պարզ և անշուք կառավարութիւնը, այն հանդարտութիւնը որ յառաջացաւ բոլոր թագաւորութեան մէջ, հաւանելի չեղան Քրանսիացոց ազգային բնաւորութեանը, այն բնաւորութեանը որ սիրումէ միշտ նախադասել փառահեղը օգտակարին, անսովորը սովորականին, խտրեցուցիչ կախարդական փայլը, ճշմարտութեան։ Քրանսիացոց կրակոտ, ախտաբորբոք հոգին, որ պիտոյ է միանգամայն ղեաղեցնել, շողջորթել, սնուցանել և սանձահարել, ձեռնառու չը համարեց իւրեան Քլեոօի կարգինալի համեստ և զգոյշ քաղաքականութիւնը։ Մի այդպիսի կառավարութիւն չէր կարելի արհամարհել։ Բարեմիտ մարդիկը չէին կարող չը տալ դորան իւրեանց արդարացի գովասանութիւնը։ Բայց այդ կառավարութիւնը չը կարողացաւ ազդել ոչ ակնածութիւն, ոչ զարմանք։ Եւ այն ջերմախտութենից յետոյ, որ այնքան երկար ամենայն բան վեր ի վայր էր շրջած, շատերին երևումէր թէ թագաւորութիւնը ապրումէ միայն անկական կեանքով, մի բոյսի պէս։ Կարգինալի թոյլ ձեռքը օրը օր աւելի թուլանումէր թուլացնելով և ընկերական կազմածի շարժարանները։ Նոր հողին որ կերպարանվումէր Քրանսիայի մէջ, այն ուղղութիւնը որ նա տուեց դադախարներին, հիմնական կանոններին մտածելու թագաւորութեան և կրօնի վերայ, հեղինակների վստահամիտ թուէքը, միւսերի անզգամոլութիւնը, այն վտանգաւոր ուսմունքը որ գրքերի միջից ներս մտան ժողովրդի առաւել բարձր կարգերի մէջ և առ փոքր փոքր տիրապետեցին հասարակաց կարծիքին, ծածուկ մնացին այն ծերունի գործակալի նկատողութենից, կամ թէ որ

պէս անցաւոր երեւոյթներ սառն աչքով տեսվեցան և եսական (անձնասիրական) անհոգութեամբ անփոյթ արվեցան : Կարգինալը կարծումէր դեռևս, թէ անցած օրերի ֆրանսիան իւր սովորական շաւղով ապրումէ և յառաջ է գնում : Բայց կամայ կամաց ձևաւորվումէր թէ քաղաքական, թէ կրօնական և թէ գիտնական մասին մի նոր ֆրանսիա, որի մէջ մտածութիւնքը, ցանկութիւնքը, պիտոյքները որպէս և հայեացքները և հիմնական կանոնները պիտոյ է ամենեւին ու բոլորովին փոփոխվելին :

Տառաջացաւ ֆրանսիայի մէջ տասնեութերորդ դարու ասած փիլիսոփայութիւնը, մի այնպիսի վայրենի գործողութիւն իմացականութեան հանդէսի մէջ, որ երկիւղ կար թէ պիտոյ է դա քարուքանդ առնէ բոլոր հին հիմքերը, կործանէ ամենայն հաւատ և բոլոր հիմնական կանոնները : մի թշնամի զօրութիւն, որ կարող էր ցած խորտակել, բայց տկար էր վերստին շինելու համար : մի ահարկու քայքայողական, բայց ոչ վերականգնող և ժողովող կարգ : Վճռէր էր և մնաց այն նորանոր կարծիքների աղբիւրը և շարժող զօրութիւնը, որ այն միջոցին դեռևս նոր յառաջանալով, բայց օրէ օր սաստկանալով, վերջումը պիտոյ է հեղեղի պէս պատէին բոլոր ֆրանսիա : Բայց որովհետև այս մեծ իմացական և բարոյական յեղափոխութեան ծիլը սկսեց արձակվել Ֆլեօոի կարգինալի կառավարութեան օրերումը, այս պատճառով սա ունեցել է մի նշանաւոր ազդեցութիւն յետոյ գալոց անցքերի վերայ : Այլ և նորան հասանումէ այն արդարացի մեղադրութիւնը, որ նա այն պատանի, գեղեցկադէմ, սիրտ գրաւող և բնութեան տուածից ամենայն կերպով շնորհազարդ թագաւորը փոխանակ այնպէս կրթելու և դաստիարակելու, որ լինէր մի ինքնիշխան և գործունէ այ տղամարդ, զիտութեամբ հեռի է պահել նորան թագաւորութեան գործերից, նորան բարձի թողի է արել ծուլութեան, անհոգութեան, մարմնաւոր մելորութենների մէջ, և այս պատճառարտ ընթացքովը պատրաստել է գալոց ժամանակների թշուառութիւնը :

Ընտով երեւցան այս աններելի անհոգութեան վնասակար պրտունները : Ֆլեօոին մեռաւ այն պատերազմի միջոցին, որ ակամայ թոյլ էր տուել նա, մելորվելով Բելլէ-Իսլէի խօսքերից : Անփորձ, թոյլ, անգործ, մարմնապաշտ երիտասարդ թագաւորը կառավարումէր այնուհետև ըստ երեւութի միայն, ինքը : Բայց իւր շրջակայ մարդերի զրգողութեանը ունինդիր, կոյր գէպ ի ճշմարտութիւնը, թողումէր իւր հարձերին տիրապետել նորա վերայ և թոյլ էր տուել կառավարութիւնը նոցա անարժան սիրելիների կամքին : Շատ սակաւ իշխանաւորք աթոռ են նստել այնպիսի բարեգուշակ նշանների տակ, ինչպէս Լոգոփիկոս տասնեհինգերորդը : Ժողովողի սէրը շատ անգամ զօրանալով մինչև հոգեպայծա-

ուութիւն և դուրս երևելով ամենայն միջոցով, զարգարումէր մանուկ
 թագաւորի աթոռը: Նորան էին ընծայում այն բոլոր լաւութիւնքը որ
 յառաջացած էին կարգինալի կառավարութենից և հանդամանքներից.
 բայց դործակալի վերայ միայն դիւրամէին տէրութեան մեղքը, սխալանքը
 և անյաջող դործերը: Առաքինի վարքը թագուհու որ Պոլոնացի Ստա-
 նիսլաւոս Լեշչինսկիու գուստրն էր, արժանի կացուցանելով նորան իւր
 մեծ բազդին. այլև այն ամուսնական հաւատարմութիւնը որ թագաւորը
 երկար ժամանակ պահպանեց դէպ ի թագուհին, տալիս էին սլալատին
 մի գեղեցիկ, ոչ անպտուղ օրինակ, և ազդի բարքը ասես թէ սկսել էր
 նորոգութիւն ստանալ իւր աւերանքից: Բայց արդէն կարգինալի վերջին
 տարիներումը, ոչ առանց նորա զիտութեանը և մեղքին, վերջացաւ թա-
 գաւորի և թագուհու մէջ եղած ամուսնական սրտակցութիւնը: Թագա-
 ւորը անձնատուր եղաւ անառակութեան և շուտով սանձը կտրած և
 անամթաբար թող տուեց իւր անձը ամենայն տեսակ մարմնաւոր ախ-
 տասիրութեան: Անպարկեշտ ցանկութիւնը բոլորովին տիրապետեց նո-
 րա վերայ, բթացրեց նորա բարեացակամ սիրտը դէպ ի ամենայն նուրբ
 և գեղեցիկ զգացողութիւն, ջլատեց նորա ընութիւնը, որ և ի բնէ շատ
 ամուր չէր, այլև տնկեց նորա մէջ մի կատարեալ ատելութիւն դէպ ի
 դործ ու աշխատանք. և նորա ականաւոր հասկացողութիւնը կարողացաւ
 միայն արհամարհելի կացուցանել նորան թէ իւր և թէ միւսերի աչքու-
 մը. պատճառ, նա խելամուտ էր բարի բանին, բայց չունէր ոչ զօրու-
 թիւն և ոչ կամք յառաջ տանելու դորան: Մի անառակ կնոջ կողա-
 կցութենից անցանումէր նա դէպ ի միւս աւելի վատթար կնոջ կողա-
 կցութիւն. նորա արատները աճելով զօրանումէին մի ահարկու յառա-
 ջատուութեամբ: Թագաւորութեան դանձերը վատնվեցան, կանանց և
 մարդահաճոյ պալատականների ագահութիւնը լցուցանելուհամար, և
 հերիք չէր որ Լուդովիկոսը ստրկացաւ դոցա. նա թոյլ տուեց դոցա
 ինքնիշխանութեամբ վարվիլ և ամենայն բան կառավարել, ինչպէս
 հաճոյ էր նոցա:

Մինչև Ասիւրիեան հաշտութիւնը, որով վերջացաւ Աւստրիական
 աթոռի ժառանգութեան վերայ եղած պատերազմը, Ֆրանսիայի վերայ
 ցոլացուցին վերջին զինուորական պարծանքի շողշողիւնը Սաքսոնական
 մարշալի հանձարը, քաջութիւնը և բազդաւորութիւնը այն յաղթու-
 թենների մէջ որ ստացվեցան Լաֆֆիլդ, Գոնտենուա, Ռոքու քաղաք-
 ների մօտ: Երկրքին Արժանատիների քանքարքը, Մաշլաի բանադիտու-
 թիւնը և բարձր արդարասիրութիւնը, աւելի յետոյ, այն մեծահանձար
 և դործունեայ, թէպէտ շատ անգամ անարդար և թեթեւամիտ ուղղու-
 թիւնը քաղաքականութեան մէջ, որ վարումէր Շուալեօլը, գեռևս մի

քանի ժամանակ պահպանեցին թագաւորութեան մէջ կենդանութիւն և կարգ, և թագաւորութենից դուրս, ֆրանսիացոց ազդեցութիւնը և պարծանքը: Բայց սոքա էին միայն կարճ միջոցներ և յաջող վայրկեաններ, որով մի մի մարդիկ պատահամբ ձեռք բերելով թագաւորութեան ղեկը, արդարեւ յառաջացուցին մի քանի բարի բաներ և խափանեցին մի քանի չար բաներ: Խօսելով ընդհանրապէս, տէրութիւնը բարձեց իւր վերայ ժողովրդի տհաճութիւնը օրէ օր աւելի: միներին տառապէս էր նա, միւսերից արհամարհված, ոչ ոքի աչքում պատկանելի կամ սիրելի: Ասխրեան հաշտութիւնը ու թամեայ վշտալից պատերազմից յետոյ, չը բերեց ֆրանսիային և ամենափոքր օգուտ: այնու ամենայնիւ միութարակեցան ֆրանսիացիք մտածելով, թէ նոցա ազգային պատիւը անարգվել չէ: Այնուհետեւ սկսվեցան տրտում ժամանակներ. փոմիադուր անառակ կինը դարձաւ ամենակարող և մնաց ամենիշխան, ըստ որում, թէեւ արդէն իւր գրաւիչ գեղեցկութիւնը կորուսել էր թագաւորի աչքումը, նորանոր քաղցրացուցիչ առարկայք ճարումէր նորա հեշտասիրութեան համար: Փոմիադուրը կարգումէր ու տեղից հանումէր մի նստրներ, վատնումէր և բաշխումէր տէրութեան եկամուտքը, վճռումէր զօրագլուխների ընտրութիւնը, կնքումէր և խախտումէր քաղաքական դաշնաւորութիւններ: Ինքը թագաւորը անպատուեց իւր անձը, մնալով մի սառնասիրտ, անգործ և պատրաստակամ նայեցող այդ յանցաւոր գործերի վերայ: Դաշնաւորութիւնը Ալստրիայի հետ, որ եթէ պատճառ չը տուեց Եօթնամեայ պատերազմին, գոնեայ ձեռնտու եղաւ նորան, փոխարկեց ֆրանսիայի հին, երկար ժամանակ անխախտ պահպանված քաղաքական կարգը, տեղիք տուեց տէրութեանը իւր զօրութիւնը անպտուղ գործ դնելու ցամաքի վերայ և տկարացրեց նորան ծովի վերայ, ուր յատկապէս վտանգի տակ էր նորա վաճառականութեան և զաղթաքաղաքների օգուտը: ֆրանսիան կորցրեց իւր բոլոր կալուածները միւս աշխարհաբաժինների մէջ, և Անգլիան ձեռք բերեց նորանց: ֆրանսիան ոչինչ չը ձարեց Գերմանիայի մէջ, այլ իւր անյաջող կռիւներով ամօթ ու խայտառակութիւն հնձեց: Փարիզեան հաշտութիւնը հաստատեց Անգլիայի ձեռքի տակ իշխանական դաւադանք ծովերի վերայ, և ֆրանսիան ստիպվելով յետ տալ իւր կալուածքը, ամենեւին խայտառակվեցաւ: Աղբի սիրտը վրդովվեցաւ և դառնացաւ, ըստ որում նորա պատիւը և կարողութիւնը միասին գետին դարկվեցան: Վերսայլեան պալատը չը բարձրացաւ այլեւս իւր ցած գրութենից. նորա միանգամ ունեցած գերակշիռ զօրութեան վերայ ոչ ոք խօսում չէր աւելի: ֆրանսիայի կշիռը ևս օրէ օր նուաղեցաւ առաւել: Աւստրիան շողոքորթումէր նորան, օգուտ ստանալու իւր համար: Անգլիան ուրա-

խանութներ նորա օրըստօրէ նուազելու վերայ • Պրուսսիայի թագաւոր Ֆրիդրիկոսը արհամարհումներ նորան • Ռուսաստանը իւր պատուասիրական առաջարկութենների մէջ երկիւղ չունէր , թէ Ֆրանսիան պիտի անհաւան լինի կամ թէ ընդդիմանայ նոցա • Պոլոնիայի առաջին մասնատութիւնը ըստ բաւականին ցոյց տուեց , թէ ստուգապէս այսպէս էր բանը : Այս մեծ ու խորհրդաւոր անցքը որ Ֆրանսիան պարտական էր թոյլ չը տալ երբեք , կատարուեցաւ առանց Ֆրանսիայի գիտութեանը • նա տեղեկացաւ այդ բանին , երբ որ դա եղել էր արդէն :

Թէպէտ Ֆրանսիան այսպէս անպատուել էր իւր անձը , այնուամենայնիւ ազգը լինելով ի բնէ դործական և լուսաւորութիւնը յառաջ գնալով , եթէ ուշադիր լինինք ազգային բարեկենդանութեան նիւթերէն պայմաններին , տեսանվուծէր այս աշխարհի մէջ մի դուարթ կեանք : Ֆրանսիայի կարողութիւնը չը կար , բայց կար դեռուս ճոխութիւնը ոտքի վերայ պահպանուելով , թէպէտ արդէն չքացել էր արտաքին շուքը : Երկրագործութիւնը զարթուեցել էր մի ընդհանուր ուշադրութիւն • հասարակութեան առաւել բարձր կարգերը զբաղումէին մի փոքր աւելի իւրեանց ագարակների մշակագործութեամբ և բարեկարգութեամբ , երեւումէին կամ թէ կեղծաւորութիւններ որպէս թէ սէր ունին շինական կեանքի հետ : Այո , յառաջացաւ ևս մի առանձին ուսումնարան քաղաքական տնտեսութեան համար , որ պատիւ էր դնում հողի բերքերին միայն , որ և իւր միակողմանի հայեացքով և տարապայման ուղղութեամբ մոլորվեցաւ , բայց իւր սխալանքովը պատճառ տուեց ուշադրութիւն դործելու այդ բանին և փրկաւէտ հարցուիորձ յառաջացրեց : Վաճառականութիւնը բացեց իւր համար նորանոր ծանապարհներ • առուտուրքը արեւելեան շնդկաստանի հետ նոր կեանք ստացաւ , և եթէ աշխուստ , բանագէտ Լա Բուրգօնէի և մեծահանձար վստահամիտ Գիւպլէյի առաջարկութիւնքը կարողացած լինէին լիովին հասանել և կատարելապէս իրագործվիլ , այնուհետեւ Ֆրանսիան պիտոյ է Ասիայի մէջ կարողութեամբ գերազանց լինէր քան թէ Անգլիան : Գեքնական հմտութիւնք լրագործվեցան ծանրաքայլ կերպով , բայց անընդհատ • նորանոր գիւտերը յառաջացուցին նորանոր կերտուածներ , և արդէն ծանօթ եղածները կարող էին դոցանով աւելի հեշտ , աւելի բարւոք , թեթեւ գնով և աւելի արագ պատրաստվիլ : Գեղեցիկ հմտութիւնքը մշակագործվումէին , օրէ օր աւելի բազմաթիւ մարդիկ ազգի մէջ պարապելով դոցա • բայց ազգի գեղեցկագործութենների և ստեղծուածների մէջ պակաս էր այն մեծախառութիւնը , որով յառաջուց գերազանց էր կացուցել նա իւր անձը : Գեղեցիկ հմտութիւնքը ծառայումէին մասնաւոր մարդերի զեղխութեանը աւելի , քան թէ հասարակաց օգտին :

Գեղեցիկը և վսեմականը գնալով գնալով լինումէր աւելի սակաւագիւտ, զարդարունը, զմայլեցուցիչը, զգայապէս քաղցրացուցիչը որոնվումէր և զարմացքի առարկայ էր, ըստ որում բարքերի նրբագործութեանը համեմատ էր: Այն գիտութիւնքը որ նկատումէն բնութիւնը, որ քննումէն բնական զօրութեանների յատկութիւնքը և նոցա ներգործութեան կարգ ու օրէնքը, հասան մի այնպիսի բարձր կատարելութեան աստիճանի, որ յառաջուց եղած էէր, և դարձան ականաւոր մարդերի զբաղմունք:

Աւերմն Գրանսիայի ներքին զրութիւնը մնաց աւելի ծաղկալիթիթ քան թէ կարելի էր յուսալ, միտ գնելով կէս մի կամահաճոյ և կէս մի թոյլ կառավարութեանը և այն վնասակար անցքերին որ յառաջացան գորանից: Բայց այս գրութիւնը չը կարողացաւ հաշտեցնել ժողովուրդը կառավարութեան հետ և ոչ ևս խաղաղեցնել բարեմիտների տհաճութիւնը, որովհետեւ այն գեղեցիկ պտուղները որ ստացվումէին աշխարհի գեղեցիկ բնութեանից, պիտոյ էր ընծայել նորա բնակիչների իմացականութեանը և ժրաջանութեանը և ոչ թէ կառավարութեանը. պատճառ, դոքա ոչ թէ կառավարութեան քաջալերութեամբը, այլ առանց դորա գործակցութեան, և շատ անգամ դորա սխալանքի ընդդէմ դուրս էին երևում: Այլ և մտածող մարդիկը Գրանսիայի մէջ առեւ էին մի ուղղութիւն, որ աշխատումէր փօրել ու քանդել բոլոր հիմնական կանոնները և ճշմարտութիւնքը. մի ուղղութիւն, որ պիտոյ է թշնամի և վնասակար լինէր մի բարի տէրութեան, թող թէ մի անպիտանի, որի սխալանքից ու պակասութեաններից օգուտ էր քաղում նա իւր կորստական նպատակի համար:

Այն կարծիքական փիլիսոփայութիւնը որ մանուկ արքայի խնամատարի ապականեալ օրերումը յառաջացած էր, սկսեց կերպարանք ստանալ Ղուգովիկոս տասնհինգերորդի ժամանակումը, մի ահաւոր, չարագուշակ կերպարանք: Դորա հետևողքը որ յառաջուց ցան և ցիր, ջոկ ջոկ ներգործումէին, և իւրեանց վստահութեամբ աւելի, քան թէ բազմութեամբը նշանաւոր էին, շատացան, հասարակութեան բոլոր կարգերի մէջ ճիւղաւորվեցան և կացուցին մի մօտ դաշնակից, կատարեալ հերձուած, որոնց անդամակիցքը ամրապէս կապված էին միմեանց հետ, մի քանի մեծանուն հեղինակներից ստանումէին իւրեանց շարժառիթը, ուղղութիւնը, չափ ու կշիռը. դոցա խորհուրդը, ձգտողութիւնը և սկզբնական կանոնները լինելով մի և նոյն, դոքա համաձայն էին միմեանց հետ, շատ անգամ առանց տեսանելու միմեանց, առանց խօսելու միմեանց հետ կամ թէ բան հասկացնելու մինը միւսին: Այս հերձուածը զղղեց բոլոր նեցուկները աղդի քաղաքական, իմացական

և բարոյական կեանքի, այլև վնասողապէս մտեցաւ նա բոլոր ընկերական կարգերի արմատին, ապականելով այն բոլոր հիմնական կանոնները և իրողութիւնքը որոնց վերայ հիմնած է հաւատը, խառնափնդորելով բոլոր ըմբռնողութիւնքը և արհամարհելով բոլոր կրօնապաշտական ըզգացողութիւնքը: Այդ փիլիսոփայութիւնը յիմարաբար մտածումէր թէ կարող է մեկնել տիեզերքի խորհուրդը Ֆիդէքական զօրութեաննորի պատահական աղդեցութեամբ կամ թէ հարկաւոր շարժողութեամբ, որին միայն հաւատումէր նա: Կա մտածումէր հասկանալ հոգին, ուրանալով նորա առանձին սկզբնապատճառը և ընդունելով նորա մէջ մի նուրբ մեքենաշարժութիւն աւելի նուրբ նիւթերի. նա մտածումէր թէ ճանաչել է բարոյականութեան յատուկ աղբիւրը, ըստ որում մարդերի ձգտողութեան մէջ ոչինչ բան չէր տեսնում, եթէ ոչ, մի իւրասիրական հաշիւ ու համար, և կանոնները մի աւելի նուրբ զգայական անձնապաշտութեան յառաջ էր բերում, որպէս թէ դոքս էին մեր յատուկ բնութիւնը, մեր յատուկ կոչումը այս աշխարհի վերայ: Այսպէս, այդ փիլիսոփայութեան թռնաւոր շունչից և նորա կործանողական ձեռքի տակ չքացաւ հաւատը դէպ ի Անտիստանէին, մարդկային բնութեան աննիւթ ձգտողութիւնը և դորա հետ միասին նորա արժանաւորութիւնը, նորա տնկալից մեծութիւնը և այն փրկաւէտ վարդապետութիւնքը կրօնի որ ժողովուրդի մէջ, միները սանձահարումէին, միւսները միսթարումէին և ամենեցուն օգտակար էին: Այս ուսման հեղինակները և հետեողները աստուածապէս պաշտումէին արարածը և հայհոյումէին արարիչը, ուրախանումէին, որ թողել էին հոգուն խեղդամահ լինել մարմնեղէն նիւթի մէջ, և այդպէս մարմնի եղծանվելը համարումէին կեանքի վերջին սահմանը և վախճանական նպատակը: Այսպիսի վատթար ուսմամբ թուլացնումէին առաքիլնի մարդերի յոյսը և թեթեւացնումէին յանցաւորների արժանաւոր երկիւղը, որ այդպէս ջարդուփշուր առնեն սրտերի մէջ այն գուշակութիւնքը թէ կայ մի վերնագոյն աշխարհատեսու կառավարութիւն: — Ով Ֆրանսիա, այս ինչ ապիրատութիւնք են, որ պատմութիւնը արձանագրել է իւր անջնջելի տախտակների վերայ, գալոց ազգերը խրատելու և զգուշացնելու քո յանդուգն որդիների արարքից:

Երբ որ այս տիտանքը (հսկանքը) ներս էին յարձակվել երկնաքաղաքի մէջ և կարծումէին թէ յաւիտեան քանդել էին հաւատը դէպ ի հանդերձեալ կեանքը, այնուհետեւ չը խնայեցին և երկրաւոր բաների դեռ ևս ոտքի վերայ եղած կարգը: Եւ սորանց կամեցան նոքա քարուքանդ առնել, մի նոր, կատարեալ շինութեան հիմք պատրաստելու համար. և երբ որ փորձեր արած էին հոգեւոր աշխարհը մարդերի սըր-

տից դուրս խլել, այնուհետև այս ժամանակաւոր աշխարհը պիտոյ է ամենայն պակասութիւն լցուցանէր, կատարվելով նոցա մտացածին կարգաւորութիւնը հասարակութեան: Այնչապէս վերաշինելու համար, պիտոյ էր գետին ու հող ձեռք բերել. ուրեմն պիտոյ էր սկսանել այդ բանը, քանդելով բոլոր հին շէնքերը: Օրինապատշաճ կառավարութիւնը որով թագաւորութիւնը դեռ ևս ոտքի վերայ էր պահպուծ, բամբաստմէին, որպէս բռնութեան և խորամանկութեան գործ: Այն կարգադրութիւնները որ յառաջացած էին աղզի որպիսութենից և հաստատած ու սրբած էին ժամանակի ձեռքով, ցոյց տրվեցան որպէս բարբարոսութեան պտուղներ և որպէս խաւարի որդիք: Այն իրողական արմատը որի հետ ճիւղաւորված էին աղզերի կեանքը և նոցա գլխի անցքը, որ և այդ աղզերի օրէնստուութիւնը յառաջ էր տարել, սնուցել էր և կերպարանագործել էր, ամենից յառաջ կամէին դոքա բնաջինջ առնել որպէս մի առատաբոյս մոլախոտ: Թագաւորների և իշխանների կարողութիւնը այդ աշխարհուղղիչ մարդերի աչքումը երևումէր մի հրնայած ու մաշված յափշտակութիւն որին չափից դուրս համբերած էին աղգերը: Եւ առաւել ընտիրքը դոցանից էին, այդ իմաստունների խօսքով, միայն խոհեմ և խորամանկ բռնակալք, կամ թէ շատ շատ, մի ողորմելի փոխանակ ժողովրդի իշխանութեանը որ միայն արդար ու պատշաճաւոր էր: Քաղաքացոյց հասարակութիւնը պիտոյ է, բանականութեան կանոններին համեմատ, հիմնաւորված լինէր յառաջուց արած դաշնաւորութեան վերայ, որ ունէր միայն զօրութիւն, ինչքան որ դաշնաւորքը իւրեանց կարծիքը և իւրեանց հայեացքը չէին փոխած. և այսպէս կարող էր քաղաքական կարգը, օրէնքի թոյլտուութեամբ, ամենայն օր երևել ու չքանալ: Սոցա խօսք ու զրոյցը էր ամենների ազատութեան ու հաւասարութեան վերայ, որ խաբէաբար քարոզումէին նոքա որպէս մի հատիկ անպայման խորհուրդը և ամենամեծ բարին մարդկութեան: Այս կարծեցած ազատութիւնը որ ոչ այն աստուածեղէն օրէնքով, որ ուրացել էին, և ոչ այն առօրեայ օրէնքներով որ նա ինքը տալիս էր իւրեան և վերայնումէր ինչպէս կամէր, կարող չէր սահմանափակվիլ, սանձահարվիլ և չափաւորվիլ, էր տիրապէս կապից արձակված իրաւունքը աւելի զօրեղ մարդերի, մի ազատութիւն անիրաւ լինելու և անպատիժ մնալու, և մի անամօթ ձեռնամերձութիւն աւելի տկարների սեփականութեանը: Այս, երազի մէջ տեսած ազատութիւնը, որ չը կամէր ու շագիր լինել հասակի, սեռի, զօրութեան, իմացականութեան, աշխատասիրութեան և հանգամանքների բնական անհաւասարութեանը, կարող էր միայն մի հաւասար ճանապարհ բանալ ցանկութենների և ախտերի առաջը, բայց ոչ մի մարդու օրինաւոր պահանջո-

ղուծենների հաւասարութիւնը կարող չէր ապահով կացուցանել օրէնքի առաջը:

Այս կորստական ուսմունքը որ ունէին նմանը նմանին որոնող մի աղքատացութիւն մարդկային ընտելեան բոլոր ախտերի, զգայական ճշգրտողութենների և անասնական նիւթերի հետ, մի անսովոր յաջողութիւն ստացան և շուտով յաղթող հանդիսացան հին բարոյական կանոնների վերայ: Այդ ուսմունքը հանձարով ըմբռնած և յառաջ տարած, շողշողուն մոլորեցուցիչ իմաստակութեամբ ըստ երևութիւն ապացուցած, հատու (կարող) սրամտութեամբ ջատագոված, երկակայութեան բոլոր ծաղիկներովը զուգած ու զարդարած, ընդունեցին ամենայն կարելի ձևեր, որ կաշառեն ամենայն կարգի ընթերցողների սիրտը: Ունանք զբաւվեցան այդ մարդերի ուսումնականութեան արտաքին պատրաստութեամբը և սրամտութեամբը, միւսերը իւրեանց խելքը տանել տուեցին մի սուտ և խաբէական ճարտարախօսութենից: Հատերը չը կարողացան ընդդիմանալ կատականքի և հեգնութեան նետերին, մեծ մասը ունայնասիրութեամբ, հպարտութեամբ և թեթեւամտութեամբ մոլորվեցան և կարծումէին իւրեանց անձը վերադաս կացուցանել իւրեանց ժամանակակից մարդերից և անցած դարերից, սոցա կարծեցեալ կանխակալ սովորութիւնքը հեռացնելով իւրեանցից և ծառայելով ժամանակի ասացեալ լուսաւորութեանը: Այդքան մեծ արուեստով պատրաստած և այդքան անվաստակելի հաստատուն կամքով տարածած թոյնը անգործ չը մնաց, այլ հետ զհետէ ներս մտաւ աղբի բոլոր կարգերի մէջ: Մեծատունքը ամեններից յառաջ ապականվեցան. մեծամեծների կենցաղավարութեան մէջ համարվումէր մի նուրբ կրթութիւն, ծաղը առնել ամենասուրբ բանի վերայ, բարի վարքի և հիմնական կանոններին տալ մի ծիծաղելի կերպարանք, և անամօթ յանդգնութեամբ խօսել տէրութեան, կրօնի, պատկառելի մարդերի և իրողութենների վերայ: Անուականքը վայելումէին իւրեանց առանձնաշնորհութիւնքը և ինքեանք ծաղը էին առնում դոցա, իւրեանց առաւելութիւնը ցոյց տալու համար: Հոգեւորների մի մասը վայելումէր եկեղեցու հարստութիւնը, փափկանութեամբ իւր արդիւնաւոր վիճակի եկամուտից և մի և նոյն միջոցին իւր օրինակով արհամարհումէր բարի վարքը և իւր խօսքերով քրիստոնէական կրօնի վարդապետութիւնքը: Մեծատունների միջից անց կացաւ ապականութիւնը դէպ ի աշխատաւոր մարդերի կարգը: Անհաւատարմութիւնը և անհնազանդութեան ու խռովարարութեան հոգին օրէ օր աւելի զարթեցրին ժողովրդի մէջ: Թէպտոնական գրուածների, ուսմանների և երգերի մէջ փչումէր մի և նոյն անաստուածութեան հոգին, որ գիտնական դործերի մէջ ստացաւ մի աւելի ծանր

կերպարանք: Այն ուսումնականքը և մատենադիրքը որ երգուել էին հաւատարմապէս ծառայել այդ հերձուածի դրօշակի տակ և քանքարներով նշանաւոր էին կացուցել իւրեանց անձը, ստացան մի անլսելի փառք: այսպիսիքը մեծարվումէին որպէս աղբի պարծանք, պատկառելի էին որպէս բանականութեան դործակատարք, և կոյր հնազանդութեամբ հետեւումէին դոցա որպէս ազգի ուսուցիչներին: Այս հերձուածի պարագլուխքը շուտով նախապատիւ հանդիսացան բոլոր հասարակութեաների մէջ և առաւելապէս պատուելի ու որոնելի դարձան: Գոքա թագաւորութեան և կացուցանութեան առաջին իշխանութիւնը տէրութեան մէջ, որովհետեւ երեւումէին դատաւոր ամենների վերայ, առաջնորդութեան նոցա և գերազանց էին ամեններից, և ամենայն մարդ թէ շատ և թէ փոքր շողորորթութեւն նորանց, որոնումէր նոցա հաւանութիւնը և ոչինչ բանից չուներ այնքան երկիւղ, ինչպէս նոցա յանդիմանութեանից:

Այսպէս ահա յառաջացաւ մի ջրհեղեղ դաղափարների և կարծիքների, որ գնալով գնալով աճեցին և զօրացան, քաղաքական մարմին բոլոր երակների մէջ թափվեցան և կամաց կամաց, բայց անընդհատ պիտոյ է տէրութեան հիմնախարիսխների տակը փորելին և կործանէին: Կառավարութիւնը իմացաւ այդ չարագործութիւնը: բայց դա, թէև ոչ անպատիժ ու ծածուկ մնաց, այնու ամենայնիւ օրըստօրէ զօրացաւ ու տարածվեցաւ: Կառավարութիւնը շատ թեթեամիտ էր, քան թէ կարող էր նկատել այդ չարագործութեան բոլոր ահաւորութիւնը և մեծութիւնը: շատ թողլ ու անհոգ, քան թէ կարող էր ծանրութեամբ, խստիւ և համակից կերպով յաղթահարել դորան: Նոյն իսկ հրամայողքը շատ անգամ մասնակից էին ընդհանուր խառնակութեանը և, զոր օրինակ Արժանսօնականքը և Շօաղեօլը յաջողութիւն էին տալիս այնպիսի մատենադիրների որ արժանի էին պատժի, բայց գիտէին խորամանկութեամբ և ճարտարութեամբ գովասանութեան խուճկ ծխել նոցա քթին:

Երկու մեծ քաղաքական իրողութիւնք որ Լուդովիկոս տասն և հինգերորդի վերջին օրերումը այնքան ևս անմտաբար, որքան և համարձակապէս, կառավարութեան վճռովը ներս բերվեցան, սաստկացրեցին տէրութեան հիւանդ որպիսութիւնը, փոխանակ օգնելու նորան: Գոցանից մինը էր Յիսուսեան կարգի վերացուցանելը, իսկ միւսը Պարլամենտների ոչնչացնելը: Այս անցքերի առաջինը էր մի յաղթութիւն, որ այն կարծեցած փիլիսոփայութիւնը և Էնցիկլոպեդիստների ¹⁾ հերձուածը

¹⁾ Նախ և յառաջ պիտոյ է ասել, որ էնցիկլոպեդիա յունական բառ է, աղճատած բուն յունական ձևիցս ἐγκυκλοπαιδεία (էնկիւկլոպայդէյա) որ նշանակում է բո-

ստացել էր իւր հակառակորդների վերայ: Յիսուսեան կարգը վերացուցին, ոչ թէ նորա համար, որ Յիսուսեանքը իւրեանց կարգի կալմակերպութեամբ կացուցանումէին թագաւորութեան մէջ մի ջոկ թագաւորութիւն. ոչ թէ նորա համար, որ նոքա իւրեանց ուսմամբ մարդուս խղճմտանքը մի վտանգաւոր կերպով քնայնումէին. ոչ թէ նորա համար, որ դոքա մանուկ մարդերի սիրտը գրաւումէին, որ յետոյ պէտք ածեն նորանց իբրեւ գործիք. ոչ թէ նորա համար, որ Յիսուսեանց ընկերութեան հոգին այլանդակվել էր, և նոքա իւրեանց բարակ մանած դաւաճանութեններով առիթ էին տուել շատ անկարգութենների: Այս բոլոր մեղադրութիւնքը, թէ և դոքա ամենեւին հիմնաւոր էին, յառաջ բերեցին շատերը որպէս պատճառանք և գործ դրեցին որպէս մի պատրուակ (ծածկոց): Յիսուսեանքը կործանվեցան տիրապէս այն պատճառով, որ նոքա քամաք քամակի տուած, դեռևս ամուր և զօրեղ իւրեանց միութեամբը, այլև ահացուցիչ իւրեանց կապակցութեններով և իւրեանց ժրագլխութեամբ, քաջապէս, խելացի և հաստատամիտ կերպով պաշտպանումէին կրօնի սեղանները և թագաւորական աթոռները և, դիցուք թէ անձնասիրութեան պատճառով միայն, ախոյեան էին դուրս դալիս ընդդէմ երկուքի թշնամիներին ևս:

Պարլամենտների վերացուցանելը պիտոյ է որչափ և իցէ ծնուցանէր մի հակակշռութիւն (մի զօրութիւն միւսին հակառակ) ընդդէմ յաղթող կողմին և ամրութիւն տար թագաւորի իշխանութեանը: Պարլամենտները, Լուդովիկոս առանհինգերորդի բոլոր կառավարութեան օրերումը ներհակ էին գտանված արքայական կողմին. նոցա պատիւր ժողովոյի աչքումը, նոցա խորհրդաւորութիւնը, իւրեանց աչքումը յատկապէս, շատ զօրացել էր սկսեալ Լուդովիկոս տասն և չորսերորդից, որի կտակը քարոզած էին նոքա չինչ և ոչինչ, բացարձակ իշխանութիւնը Օռլէանեան դուքսին յանձնելու համար: Դուքսը, իւր երախտագլխութիւնը այդ մեծ շնորհի համար յայտնել կամենալով, դարացուցել էր այն վերին դատարաններին նոցա իշխանութիւնը ընդդիմախօս լինելու առաջարկած օրէնքներին, մինչև սոքա, արձանագրած չէին:

Վանդակութիւն բոլոր գիտութեանների, կամ թէ համառօտ դասակարգութիւն բոլոր գիտութեանների, կամ թէ մի առանձին գիտութեան հիմնական կանոնների: Եւ ինչիկըպէդիտոք ասվումն ֆրանսիական ազգի պատմութեան մէջ այն նիւթապաշա և փորձով մուրձած հեղինակները այդպիսի գրուածների, այսինքն Դիդերո և Դ' Ալամբեր և նոցա աւաջնորդութեան տակ աշխատաւոր ընկերքը: Այդ գործը յայտնի է անուսով *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers par une société de gens de lettres*, à Paris, 1751. յետոյ յաւելուած դորա վերայ երեք հատոր, որ տպած են Ամստերդամի մէջ 1776 թուակ:

մի իշխանութիւն, որ Լուդովիկոս տասն և չորսերորդը իմաստութեամբ խլել էր նոցանից: Այդ իշխանութիւնը դործ էին ածուժ Պարլամենտները դէպ ի բարին ու չարը. շատ անգամ դորանով մօտեցնումէին արքայական աթոռին այնպիսի ճշմարտութիւնք որ փրկաւէտ ու օգտակար էին. բայց ևս աւելի յաճախ պէտք էին ածուժ դորան, որ այն ժամանակի թագաւորեալ գաղափարներին և քաղաքական հայեցողածներին տան մի դատաստանական կարծիքի կշիռ: Խօսքերի ընտրողութեան և բոլոր բանախօսութեան մէջ շատ փոքր է պատահած, որ Պարլամենտները դուրս գային սահմանից և մոռանային այն մեծարական ակնածութիւնը որ կը վայելէր արքայական աթոռին. ոչ, նոցա բանախօսութեան մէջ պահպանվումէր մի տեսակ հանդարտ արժանաւորութիւն. բայց երկուքը ևս շատ անգամ կեղծաւորութեամբ էին: Նոցա ազդարարութեաների համարձակ, այո և լիւր բովանդակութիւնը ծածկած էր այս համեստ կերպարանքի տակ: Այն խրատները, որ նոքա տալիս էին, կամ այն ակնարկութիւնքը որ նոքա առնումէին, այնքան ևս սաստիկ ներգործեցին ժողովրդի մէջ, ինչքան նոցա զօրութիւնը երեւումէր զրած ոչ թէ բաւերի, այլ նոյն իսկ բաների մէջ: Երբ որ փիլիսոփայութիւնը բարձրացրեց իւր գլուխը և ձայն արձակեց, նա գրաւեց դէպ ի իւր կողմ երիտասարդ խորհրդականներ շատ որ կային Պարլամենտների մէջ: Նորա սիրելի վարդապետութիւնքը տէրութեան օրէնքների, և կառավարութեան վերայ ներս մտան նոցա մտաւորական գաղափարների ու խօսքերի մէջ և այսպէս ստացան աւելի հեշտ շրջանաւորութիւն բազմութեան մէջ: Իրաւացի առիթներ ընդդիմախօս լինելու չը պակասեցին Գատարաններին. կառավարութիւնը իւր վատնողութեամբ, իւր անիրաւ ձեռնամերձութեամբ անձնական և մասնաւոր իրաւունքների, իւր ինքնահաճոյ, այլև թողլ ու անհաստատ ընթացքով տալիս էր ճոխ ու առատ նիւթ այդպիսի հակառակախօսութեանների: Շատ ու շատ անգամ կառավարութիւնը անտես արեց դորանց և փորձ փորձեց Պարլամենտների ընդդիմութիւնը կոտրել, արտաքսելով նորանց: Այս հնարքը զօրաւոր դատնվեցաւ և դատարանքը վերջապէս հնաղանդիւնցան կառավարութեան կամքին: Պարլամենտների անդամքը առհասարակ, շատ կամ սակաւ վարակված կամ թէ կալանաւորված լինելով ժամանակի հոգովը և բոլորքված կամ թէ առաջնորդվելով Եանդենեանց¹⁾ կողմից, որ նստած

¹⁾ Եանդենեանք ասվումն մի հերձուած հռոմէական կաթոլիկութեան մէջ, ստանալով իւրեանց անունը Վուռելիոս Եանդեն եպիսկոպոսից որ ծնած է 1585 ին և վախճանած է 1638: Սա կամեցաւ Օգոստինոս հռչակաւոր եկեղեցական հօր վարդապետութիւնքը վերստին նորոգել և նախի թրիստոնէից խստակցօն բարոյակա-

էին Պարլամենտների մէջ, մեծապէս գործակից գտանվեցան կործանմանը Յիսուսեանց կարգի որ շատ վտանգաւոր ու ատելի էր նոցա: Երբ որ այս հոգեւորների կարգը վերացուցվել էր, կարծումէին շատերը թէ Պարլամենտների զորութիւնը ևս առաւել աճելու և ընդարձակվելու է, եթէ չը ստանային դոքա մի այլ ձև, և չը սահմանափակվէին նոցա առանձնաշնորհութիւնքը: Այս կարծիքին բաժանորդ էր և կառավարութիւնը. նա ձանձրացել էր այն երկար կռուից արքայական աթոռի և Պարլամենտների մէջ. ամենների վերայ զարմանք բերեց այն զօրաւոր գործը որ կատարվեցաւ չլատված թագաւորի ամենաթոյլ տարիներումը, մի գործ որ նորա նախնիքը իւրեանց ամենամեծ կարողութեան օրերումը հազու թէ յանձն առած կը լինէին: Պարլամենտները վերացվեցան, և ձևակերպվեցան նոր դատարաններ որոնց չը տրվեցան ոչինչ քաղաքական իրաւունք, որ և, միտ դնելով նոցա յառաջագայութեանը, նոցա կազմութեանը, նոցա անազատ գոյութեանը, ոչինչ յարակցութիւն չունէին այն մեծ ընկերութեանների հետ, որոնց փոխարէն պիտոյ է գործակատար լինէին նոքա: Արքունի դիւանապետ Մոպու Քրանսիացին որ իւր հոգու քաջութիւնը սաստկացրեց մինչև յանդգնութիւն և իւր գոռոզութիւնը մինչև անամթութիւն, որ այնու ամենայնիւ միաւորումէր արամիտ հանձարի հետ մի մեծ աջողակութիւն, այս զարմանալի գործի հնարողն ու կատարողն էր: Պարլամենտները կործանվելով, տեսաւ ժողովուրդը և իւր վերջին պահպանողական սիւնը կործանված: Հրապարակական կարծիքը բոլոր ազգի բազմութեան, յայտնապէս անհաւան գտանվեցաւ այս բռնաւոր և կամահաճոյ յեղափոխութեանը, և որովհետև սա պատահեցաւ այն միջոցին, երբ որ ծերութեան մօտեցած թագաւորը մարմնաւոր ախտի մէջ թաղված և մի անառակ կնոջ հետ կապված, թողեց իւր անձը ժողովրդի արհամարհանքին, նոյն միջոցին երբ բռնակալութիւնը աննշան գործակալների բարձեց իւր վերայ հասարակաց ատելութիւնը, այդ պատճառով և այն օգուտը որ կապակից էր նոր կարգադրութեան հետ, մնաց անխոստովանելի և ժողովրդի տրտունջը չը գիտէր ոչինչ սահման:

Լուգովիկոս տաւ և հինգերորդը, ժողովրդի անէծքով բեռնաւորված, աւարտեց իւր թագաւորութիւնը և կեանքը որ սկսած էին ա-

նութիւնը հետևելի կացուցանել: Նորա գործը որ դրած է այս խորհրդով, որ և Յիսուսեան կարգին պատճառեց առաջին հարուածը, Յիսուսեանց դրողութեամբ այրվեցաւ հրապարակով 1653 թուակ. բայց և խկապէս այս պատճառով գտաւ իւր համար աւելի ջերմեանդ ընթերցողք, թէպէտ Եանգլիկեանքը անողորբելի խնտութեամբ հալածվումէին որպէս հերետիկոսք: Այլև առաջին ժամանակներումը, Րեֆորմատեանքը Քրանսիայի մէջ տարածվելն լայնարար Ետն դէնեանք:

մենեցուն օրհնութեամբ: Երբ որ նորա դին (մեռած մարմինը), շուտափոյթ նեխութեան պատճառով, ամենայն արագութեամբ տանումէին դէպ ի նորա հայրենական գերեզմանատունը, առաջնորդեցին նորան փողոցների երկայնութեամբ ամխոխի անէծք ու հայհոյութիւնքը:

(Շարունակութիւնը յետագայ տետրակներում):

Ս. Նաղարեանց:

ԳԻՒՏԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ.

Չէ կարելի մտածել ոչ մի բան այնչափ ընդհանրապէս պիտանի և օգտակար մարդկութեան բոլոր կարգերին, ինչպէս քննողութիւնքը այն շատ հասարակ բաների սկզբնաւորութեան մասին, որ այժմ ծանօթ են ամեն միւսին, և ամենայն մարդու ձեռքումն են, որ մեք ամեն օր գործ ենք դնում մեր յարմարութեան կամ զեղխութեան համար, որ և մեզ երեւումն այո անհրաժարելի պիտոյք, թէպէտ մարդիկ հազարաւոր տարիներով ապրած էին առանց նոցա: Անհասկանալի է մեզ, թէ ինչպէս կարողացել են նոքա վճարել իւրեանց տնային կեանքը առանց այն շատ հարկաւոր բաներին. մեք կարող չենք գուշակել, թէ գուցէ մի քանի տարուց յետոյ լինելու է այնպիսի գիւտ, որ մեր ապագայքը չէին կարող հասկանալ թէ ինչպէս հնարաւոր էր ապրել առանց նորան: Աշխարհի տիրակալքը, առաջին կայսրները Հռոմի երբէք մտաբերած չէին, որ մի ժամանակ նոցա անչափելի թագաւորութեան ամենահեռաւոր գաւառներումը, այսինքն Բրիտանացոց, Սկոտացոց և Պիկտոնացոց աշխարհումը ամենախորքիկ արուեստաւորը ապրելու է առաւել յարմարապէս, քան թէ ինքեանք, և թէ սա շատ թշուառ համարելու էր իւր անձը, եթէ, ինչպէս Օգոստոս կայսրը, չունենար ապակեղէն լուսամուտք իւր սենեկի մէջ, և ոչ շապիկ իւր մարմնի վերայ, Ի վերայ այդր ամենայնի, Հռոմայեցիք համարումէին իւրեանց անձը ամենէին երջանիկ առանց այս պիտոյքներին, ըստ որում ծանօթ չէին նոցա: Պիտոյ է խոստովանել, որ, եթէ հարկաւորութիւնը է ամենամեծ հնարագործը, եթէ հնարագործողների հանձարի և մտածութեան շնորհ է, որ մեք կարող էինք լցուցանել մեր ստիպողական պիտոյքը, ապա միւս կողմից անձանթ կը լինէինք շատ և շատ, մեզ հարկաւոր երեւցած պիտոյքների և գուցէ թէ բազմաւոր կը համարէինք մեր անձը, եթէ անվաստակելի արուեստասիրութիւնը և անյազննալի շահասիրութիւնը դէպ ի լոյս հանած չը լինէր նորանց: Առանց որ և իցէ գիւտերի, մինչև այժմ պիտոյ է մնայինք մեք մերկ կամ թէ պատէինք մեր մարմինը կոպիտ դաղանամորթերով, պիտոյ է պատերազմէինք սովէ հետ,

կամ թէ մեր կերակուրը լինէին այնպիսի սննդական նիւթեր, որ այժմ դարձելի են մեզ. բայց մեք չէինք համարելու մեր անձը թշուառ, եթէ մի դիպուած որ և իցէ ղեղխութեան հնար, որ ամենեւին անծանօթ էր մեր նախնիքին, որ և, ցաւելի է ասել, դարձել է մեզ կարիք, միւսանդամ խէր մեզանից. մեք չէինք ունենալու հաց, բայց և անծանօթ կը լինէր մեզ զհացէն: Ուշադրութեան արժանի բան է, որ ղեղխութեան հնարները ձեռք բերել աւելի դժուար է և փնտրակար հետեանքներ շատ ունի քան թէ կեանքի առաջին պիտոյքների պատրաստութիւնը: Եթէ եւրոպական հնձարարը կամ այգեգործը ուրախանումէ, երբ որ եկած էր հունձի ժամանակը, և խաղով ու տաղերգութիւնով կատարումէ իւր գործը, դուրս փոխանակ Աֆրիկայի ստրուկը հառաչելով մտածումէ չաքարագործութեան ժամանակի վերայ և իւր արտասուքը և իւր արիւնը գործավարի խորազանի տակ խառնումէ այն ծուծի հետ, որ պիտոյ է քաղցրացնէր մեր կերակուրը: Մարդկութեան շատ կոպիտ ժամանակներումը միայն, առանձին վայրերի աղքատ կուտած են միմեանց հետ, իւրեանց քաղցը լցուցանելու համար: Բայց քանի արիւնշաղախ պատերազմեր նոր ժամանակներում յառաջացած են մեծամեծ կրթեալ աղքերի մէջ զհացէն, ներկայիսյտի կամ օպիումի վաճառաշահութեան համար: Արդարեւ այսնկատութիւնքը, թէ և դժբա շատ բաւական էին, երբէք կարող չեն այնպէս բարեխառնել մարդերի ընթացքը, որ դժբա խաղաղութեամբ մշակէին այն հողը որ նոցա շնորհել է գթառատ բնութիւնը, և հերքեանային նորանով, ինչ որ ծնուցանումէր դա. այս նկատութիւնքը երբեմն կարող չէին խափանել, որ մի մարդ պակաս մեռանէր պատերազմողի սրովը: Բայց դժբա կ'ուսուցանեն մեզ այն օգտակար գիւտերը, որ հաց են պատրաստում հաղարաւոր մարդերի համար և մեր կեանքը ստուգապէս քաղցրացնումեն, առանց մի կաթիլ մարդկային արիւն արժելու, որոշել այնպիսիներից որ մեր աչքը կամ թէ մեր կոկորդը խտողելու համար պարարտացնումեն հողը մարդկային արիւնով: Առաջինքը են ոչ թէ միայն առաւել հինքը, այլև ըստ մեծի մասին առաւել հանճարաւորքը:

ԱՌԱՒԵԼ ՀԻՆ ՇՈԳԵՇԱՐԺ ՄԵՔԵՆԱՆ.

Հետամուտ և մտածող պատմադէպները շատ անգամ առիթ են գրտանում նկատելու, թէ գուցէ այս կամ այն նոր գիւտը, որով մեք սլարձենումենք այնքան, հարիւրաւոր տարիներ յառաջ ծանօթ էր, բայց միւսանդամ անյայտացել է: Ո՛վ չէր մտաբերելու մեր թնդանօթքը, մինչ ընթեռնումէր Յունական կրակի նկարագրութիւնը, որ Բիւղանդացիք սկսեալ ութերորդ դարուց գործ էին ածում, որով և գուցէ թէ

միայն կարողացաւ յունական կայսերութիւնը ութ հարիւր տարի պահպանել իւր անձը կործանվելուց: Երբ որ ընթեռնումենք մեք, թէ այս կրակը կարմրավառ քարանիւթ կամ երկաթի գնդակներով, երկար պըղնձի փողովակներից, որ նաւերի առաջնակողմումը ամրացուցած էին, նետվումէր թշնամիների վերայ: Բայց որովհետեւ այս գիւտը, ինչպէս բացայայտ է, չէ պատկանում այնպիսիների կարգին, որ օգտակար էին մարդկութեանը, ապա անցանէնք դէպ ի աւելի անվնաս և պիտանի գիւտերի պատմութիւնը:

Մօտ 1300 տարի յառաջ, վեցերորդ դարու առաջին կիսումը, մի Յոյն մաթեմատիկոս վէճ ունէր իւր ազվօկատ դրացու հետ, իւրեանց տների հասարակաց պատի մասին: Վէճի մէջ, ինչպէս տեղեք կար մրտածելու, յաղթող հանդիսացաւ ազվօկատը, բայց մաթեմատիկոսը վրէժ խնդիր եղաւ իւր հակառակորդին, մի գիւտ գործելով որ պատմութեւն մեզ համաժամանակեայ հին պատմագիր Ագաթիասը, որ այնքան ևս արժանահաւատ է, ինչքան որ այն մեծ տգիտութիւնը, որ երևումէ նորա պատմութեան մէջ, անկասկածելի է կացուցանում նորան ինքնահնարութեան կողմից: Ահա Ագաթիասի խօսքերը: «Մաթեմատիկոսը իւր տան ցածումը, ջրով լցրեց շատ և մեծ կաթսայք, ծածկեց ամեն միւր կաշեղէն տիկով որ վերջանումէր սրածայր, որ և ծածկապէս ամրացրեց նա իւր դրացու ընակարանի գերանների և ծածկոցի վերայ: Երբ որ կրակ դրեց կաթսաների տակ, եռացրած ջրի շոգիքը բարձրացան այն տիկերի մէջ և երկրաշարժութեան պէս գողգեցին տունը: Թեմիսի (իրաւագիտութեան) աշակերտը, որ մաթեմատիկոսի արդարութեանը ուշադիր չէր, սկսեց ահ ու դողութեամբ նայել նորա կախարդական հնարագործութեան վերայ և յօժարակամ թող տուեց նորան վիճելի ստացուածը»: Անկարելի է այս նկարագրութեան մէջ անդիտանալ Յոյն մաթեմատիկոսի տեսութիւնը այն շոգեշարժ կամ հրեղէն մեքենաների մասին, որով մեր ժամանակի ֆաբրիկայքը օրէ օր աւելի յառաջադէմ են. բայց պատմութիւնը պահել է մեզ և մի այլ արժանայիշատակ բան: Նոյն մաթեմատիկոսը որ այս գիւտով, ճիշդ գիտութեաների կողմից վրէժ խնդիր եղաւ բարոյական գիտութեաններին, էր մեծահռչակ Անթեմիոսը, որ Յուստինիանոս կայսրի օրերումը կառոյց Սոփիայի փառահեղ եկեղեցին Վոստանդնուպօլսի մէջ:

ՀԱՅԵԼԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ:

Հայելիքը պատկանումէն այն առարկաներին որ այսօր համարումենք նախակարգ պիտոյքներից միւր. և անհասկանալի է մեզ, թէ ինչպէս մի ժամանակ կարողացել են մարդիկ դործ վճարել առանց դոցա,

ըստ որում գործա այժմուս ամենայն շինականի խուղի մէջ գտանվումեն, թէպէտ երկնքի թազուհի Իւնոն կարօտ չէր գորան իւր զարգարվելու միջոցին: Շատ սակաւ բաներ այդքան բազմորինակ խորհրդով պիտառական են, ինչպէս հայելիքը: Նոցա գործածութիւնը տարածվումէ կանանց զարգարանքի սեղանից մինչև աստղաբաշխական գիտանոցը: Հայելիքն են, որոնց մարդկային ազգի մանուկ և գեղեցիկ զաւակները պարտական են հաճոյական ձևերի և նորութենների գիւտը: Գոցանով բնաքնինը ծանօթացել է կրակի զօրութեանը, մետաքների հալելութեանը և անդամանդի այրեցականութեանը: Գոցանով աստեղաբաշխը արել է ամենամեծ յայտնագործութիւնք երկնականարի վերայ: Շատ փոքր է պատահել, որ հաւատարիմ հայելին այն մտքով գործ դրած լինէր, որ երեւումէ նորա բնական խորհուրդը, այսինքն իւր անձը ճանաչելու համար:

Երկրի առաջին բնակիչքը, որ այնքան վատաբաղդ էին ապրելով այս օգտակար գիւտից յառաջ, ստիպված էին, ինչպէս Նարկիսոսը¹⁾, հերիքանալ այնպիսի հայելիներով որ ցուցանումէր նոցա իւրեանց մեղ մահոս առունների պարզ ջուրը: Բայց չէր կարելի երկար բաւականանալ այս անհաստատ հայելիով, որ աւերումէր մի փշողութիւն հողմի: Շուտով մտածեցին, թէ ինչ հնարներով պիտոյ էր հոսական ձևին տեղականութիւն և ամրութիւն տալ, և մետալքը էին առաջին նիւթը, որից պատրաստվեցան հայելիք: Առաջին յիշատակութիւնը մետաքեան հայելիների մասին գտանվումէ Մովսէսի գրքերումը և այնպիսի կերպով, որ աւելի քան թէ մի հայեցութեամբ արժանի է մտադրութեան (Մովս. Գ. Ելից 38, 8): Եզրպատոսումը և Ասիայումը հայելիքը չէին սենեկի վայելչութիւն, այլ սպասաւորումէին կանանց ազգի վարդարանքին: Խորայեւացոց կանայքը որ, ինչպէս երեւումէ, այս, Եզրպատոսից բերած սովորութենից չէին կամենում հրաժարվել, երբ որ զուգած ու զարգարված ուխտ էին եկած և ներկայ էին վկայութեան խորանի շինութեան միջոցին, ունէին իւրեանց հետ պղնձի հայելիք որ և Հրէական ազգի օրէնսդիրը առաւ և գործ դրեց այն մեծ աւաղանը շինելու համար, որ վկայութեան խորանի և սեղանի միջամայրումը գրած էր, ուր և քահանայքը լուանումէին իւրեանց ձեռք ու ոտքը, երբ որ մտանու-

¹⁾ Սա, Յունաց առասպելի ասելովը, էր Նեփիսոս գետի և Լիրիոպէ յաւերժահարսի որդի, մի գեղեցիկ պատանեակ, որի սիրովը վառվեցաւ Եւսօ յաւերժահարսը առանց ընդունելի լինելու նորան: Որպէս պատիժ այս անդութեան համար, այս պատանին միանգամ տեսանելով իւր յատուկ կերպարանքը մի ջրհորի մէջ, այնպէս վառվեցաւ ինքն իւր սիրով, մինչև հալումաշ եղաւ այս ցաւի վերայ: Նա յեղափոխվեցաւ յետոյ մի ծաղիկ որ նորա անունով անվումէ Նարկիսոս կամ Նարկիզ:

մէին վկայութեան խորանը, կամ թէ մօտենումէին սեղանին, պաշտօն մատուցանելու համար:

Յունաց մէջ, զոնեայ այն աղգերի մէջ, որոնցից նոքա ուսած էին իւրեանց առասպելաբանութիւնը, այսինքն Եգիպտացոց և այլ միւսերի մէջ, հայելիքը աւելի հին են, քան թէ նոցա պատմութիւնը: Վենուս աստուածուհին, երբ որ զարդարւիլումէր, միշտ գործ էր անում հայելի, և սորանով զանազանւումէր աւելի պարկեշտ և ըստ երևութին ամօթխած Իւնօ և Պալլաս աստուածուհիներին: Այո, այն նշանը որով Վենուսը կամ մանաւանդ թէ նորա անունով ասած մոլորակը մինչև այժմ նշանակւումէ աստեղաբաշխերի մէջ (♀), ինչպէս ասումեն, հին ժամանակներումը ցուցանումէր նորա բոլորակ հայելին երախակալի (կոթի) հետ միասին, որով բռնումէին նորան: Երբ որ Հելենա, Սպարտացոց թագաւոր Մենելայոսի կողակիցը (1200 տարի Բրիստոյ յառաջ) անտես աննելով իւր ամուսինը, հայրենիքը և ամօթը, փախաւ Պարիսի (որ Պրիամոս թագաւորի որդին էր) հետ դէպ ի Տրոյիս, չը մոռացաւ տանել իւր հետ իւր ոսկեղէն հայելիքը:

Որովհետև դեղին մետաղները, զոր օրինակ ոսկի և պղինձ ցուցանումեն պատկերը ոչ ամենևին յստակ, որովհետև պողովատեայ հայելիքը շատ փնասելի են ժանգի երեսից, և անժանգոտելի պլատինան շատ ժամանակ չէ որ գտած են, այս պատճառով հին աղգերը չը գիտէին ոչ մի մետաղ, որ լինէր այնքան յարմարաւոր, հայելիք պատրաստելու համար, ինչպէս արծաթը: Արդէն Պլինիոսը (առաջ. դարումը Բր. յետոյ) գանգատումէ, թէ ամենայն հոռմէական աղախին կամի ունենալ իւր արծաթի հայելին: Մի քանի դար յետոյ, Պանդեքտայի¹⁾ մէջ շատ անդամ յիշատակութիւն է լինում թէ պատի և թէ սեղանի հայելիների մասին, որ արծաթից էին. բայց միտ դնելով այն բանին, որ դոքա շատ հասարակված էին, պիտոյ է մտածել, թէ դոքա կարող էին լինել նուրբ արծաթի տախտակներով միայն պատած: Ի վերայ այսր ամենայնի, արծաթի հայելիքը չէին միայն, որ գործ էին անում հին աղգերի մէջ. կային նոյնպէս հայելիք պատրաստված այժմուս այնքան սովորական սպիտակ մետաղից, որ բաղադրւելով պղնձից և ցինքից տալիս է

¹⁾ Պանդեքտայքը են մի մասը այն լատինական գրքի որ ասվումէ Կորպուս Իւրիս (Corpus Juris), այսինքն Հաւաքածոյ Օրէնքների և տահմանադրութենների որ Յուստինիանոս կայսրը վեցերորդ դարումը հրամայեց ժողովել իւր մեծանուն իրաւաբանին Տրեւոնիանոս անունով: Պանդեքտայքը պարունակումն իւրեանց մէջ մի ձոխ համակարգութիւն Օրէնքների, 50 գիրք լսժամանակ: Սոցա մէջ դրած են քաղաքացի առաւել հին իրաւաւոյց մարդերի գրութեաններից և նոցա վճռահատութիւնքը: Սոքա ասվումեն և Դիգեստայք (Digesta):

շատ ընտիր նիւթ հայելիու. այլ զործածական էին երբեմն հայելիք ողորկած (կոկած) քարերից:

Վարելի է հեշտ գուշակել, թէ հայելիքը անծանօթ չեն եղած և նոր աշխարհին: Երբ որ Ամերիկա յայտնագործվեցաւ, հայելիների գործածութիւնը Պերուացոց մէջ առ հասարակ տարածված էր. նոքա պատրաստումէին նորանց սեաւ լաւայից, մարքաղիտից և մետաղներից:

Ապակեայ հայելիքը առանց տարակուսի նախապատիւ են բոլոր միւսերից: Հին մարդիկը արգէն պիտոյ է արած լինէին այս նկատու-
թիւնը, որովհետեւ ապակին անծանօթ չէր նոցա, և նոքա շատ անգամ ունէին իւրեանց ձեռքումը շատ կատարեալ ապակեայ հայելիք, ըստ որում սովոր էին պահպանել ժիպակը ապակեղէն շիշերի մէջ. յայտ-
նի է նոյնպէս, որ հին ժամանակների հռչակաւոր ապակեգործութեան արուեստանոցումը Փիւնիկեցոց Սիդոն քաղաքումը պատրաստումէին ապակեայ հայելիք: Բայց թէ այդ հայելիքը այնու ամենայնիւ չէին ընդհանրապէս գործածական, այլ մանաւանդ թէ հին մարդիկը միշտ նախապատիւ են համարած մետալեան հայելիքը, գորա պատճառը, ինչ-
պէս խելքի մօտ է, այն է եղած, որ դեռ ևս չը գիտէին նոքա, թէ ինչ-
պէս պիտոյ էր հայելիու քամակը պատել մի անթափանցելի փայլուն նիւթով, որով մեր հայելիքը ստացել են այնքան մեծ կատարելու-
թիւն. այս պատճառով ստիպված էին նոքա իւրեանց ապակին, եթէ կամէին տալ դորան հայելիու յատկութիւն, սեւագոյն ներկել, որով պատկերը շատ և շատ կորուսանումէր իւր գեղեցկութենից և պայծա-
րութենից:

Ապակեղէն հայելիների պատելը կլայեկով կամ արծիճով պիտոյ է մտածել թէ չէ հնարված 13-րդ դարուց յառաջ, և թէ սկզբումը շատ անկատար էր, որովհետեւ դեռ ևս չստեղծ ապակեղէն տախտակի վերայ, թափումէին հալած արծիճ: Այժմեան կերպը պատելու հայելի-
քը մի բաղադրութեամբ կլայեկից ու ժիպակից հնարված է 16 դարու-
մը վննետիկեան հռչակաւոր ապակեղէնութեան ֆաբրիկայումը Մու-
րանօ սահմանի մէջ, և ինչպէս այն ժամանակ, նոյնպէս և այժմ լինումէ
այսպէս: Ժիպակը թափումէն բարակ կլայեկեայ թերթերի վերայ (որ
ասվումէ Ստանիօլ) և տրորումէն նորա վերայ. այս բաղադրութիւնը
ծածկվումէ մի թղթով, և ամենեկին մաքուր սրբած ապակեղէն տախ-
տակը դրվումէ նորա վերայ և բեռնաւորվումէ ծանրութեններով, բայց
զգուշութեամբ դուրս քարշելով թուղթը: Այս գիւտով վննետիկեան
հայելիքը ստացան այնպիսի գերազանցութիւն բոլոր միւսերից, որ նո-
րանց սկսեցին տանել ամենայն աշխարհ. բայց այս հայելիներին չէին
կարողանում տալ երեւելի մեծութիւն, ըստ որում ձև էին տալիս նոցա

փչելով: Այս մոնոպոլէոնը Վենետիկեցոց տւեց մինչև 17 դարու վերջը, և ահա Աբրահամ Թիուլարթը իւր արած զիւտը մեծ մեծ հայելիք թափելու ներս բերեց փարիզի մէջ. առաջին հայելիքը որ թափել էր նա, էին 84 ձկութաչափ բարձր և 50 լայն: Երկար ժամանակ, էր սա միայնակ կերպը շատ մեծ հայելիք պատրաստելու, որովհետև մեծատարած չափերով դուրս փչած ապակեղէն նիւթը տալիս էր շատ բարակ տախտակներ: Բայց այն ահագին ծախքը և դժուարութիւնքը որ կից էին թափելու հետ, պատճառ տուեցին շատ փորձերից յետոյ վերջապէս հնարք գտանելու, շատ մեծ հայելիք պատրաստել փշողութեամբ: Այժմեան ապակեգործութեան ֆաբրիկաների մէջ, Պետերբուրքեանը, առանց հակառակութեան, մինն է առաւել կատարեալներից: Այն հայելին, որ յառաջ Միխայէլովեան ամրոցի աթոռադահլիճումն էր, բայց այժմ Տաւրիկեան պալատումն է, ունի 165 անգլիական ձկոյթ բարձրութիւն (զրեթէ 6 արշին) և 89 ձկոյթ լայնութիւն (3 արշ. 2 վերջօկ):

Այն ընդհանրապէս ծանօթ օգուտը հայելիների, որ կարելի էր իւր պատկերը տեսանել նորա մէջ, չէ մի հատիկը: Առհասարակ, հայելիների յատկութիւնը այն է, որ նոքա մի առարկայի պատկեր ձգումն դէպ ի ամենայն որ և իցէ կողմ. և նոցա կատարելութիւնը հիմնած է այն պատկերի յատկութեան և պայծառութեան վերայ, որ նոքա ցուլացնումն (իւրեանցից արձակումն): Ամենայն մարմինը շատ կամ փոքր յետ են արձակում այն լոյսը որ ընկնումէ նոցա վերայ, բայց սակաւ մարմինք միայն յառաջացնումն այդ բանը այնքան պատշաճապէս, որ դորանով գոյանար լուսափայլ առարկայի պատկերը: Մի խոշոր, անհարթ մարմին բաղկանումէ անհամար փոքրիկ հայելիներից որ ամենայն կարելի կերպով հանդիպակաց են միմեանց, և որոնց ամեն մինը արձակումէ մի պատկեր դէպ ի մի այլ կողմ, այնպէս որ պատկերների բազմութիւնը խառնվումէ և երևումէ աչքին մի խառնափնդոր լոյս, բայց ոչ մի սահմանեալ պատկեր: Թափանցիկ մարմիններ իւրեանց միջից դուրս են թողում լոյսը, և ոչ մի շառաւիղ յետ չեն արձակում: Բայց ամենայն անթափանցիկ և կոկ մարմին է հայելի և այնքան կատարեալ, ինչքան առաւել կոկ յղկած է նա. այդ պատճառով կարելի է դորա համար գործ ածել այնպիսի մարմինք միայն, որ բաւական կոշտ էին, մի կատարեալ ողորկութիւն ընդունելու համար: Որովհետև հայելիքը տալիս են մեզ հնարաւորութիւն, լուսի շառաւիղներին տալու այնպիսի ուղղութիւն, ինչպէս կամէինք մեք, որովհետև այս ուղղութեանից կախ է տեսութեան զգայութիւնը, և որովհետև արեգակի ճառագայթները ոչ թէ միայն լուսափայլումն, այլ և այրումն, այս պատ-

Ճառով պիտոյ է շուտով մտաբերէին, զանազան տեսակ յղկելով ապակին սաստկացնել կամ մասնաւորել լոյսը և ջերմութիւնը, որպէս և մեծացնել կամ փոքրացնել պատկերքը, կարճ ասեմ, գործ դնել հայելիքը օպտիկական և ֆիզիքական փորձերի համար: Ատոպտրիկը կամ թէ այն գիտնական տեսութիւնը որ ուսուցանումէ թէ ինչպէս լուսի ճառագայթները յետ էին արձակվում հայելիների երեսից, ծանօթ էր արդէն Յունաց մաթեմատիկոսներին: Բայց առաւելապէս պարագումէին նոքա պատրաստելու այրողական հայելիք, և այս ճարտարութեան մէջ շատ յառաջադէմ էին եղած, եթէ ստոյգ է այն իրողութիւնը թէ Հռոմայեցոց նաւերը Արքիմեդէսի հնարագիտութեամբ 208 թուականին Բրիս. յառաջ պայլած էին, որ, ինչպէս նոր ժամանակների փորձերը ցոյց են տուել, անկարելի բան չէ երբէք: Բայց այդ լուրը չունի այնքան հաւաստի վկայութիւն, որովհետեւ հիմնած է միայն 12-րդ դարու պատմաբանների վերայ, և բոլոր առաւել հին հեղինակները լուռ են այդ մասին: Այս պատմութիւնը, որպէս և այն լուրը, թէ բելգանդեան մաթեմատիկոս Պրոկլոսը, 514 թուակ. Բրիս. յետոյ, մետաղէն հայելիներով հրդեհած (այրած) է այն նաւերը որ կամէին պաշարել Աոստանդնուպօլիսը, առիթ է տուել գոնեայ այն արժանայիշատակ փորձերին, որով կարողացաւ հռչակաւոր Բիւֆօնը, զանազան անկիւնների տակ կապակցելով միմեանց հետ տափակ հայելիներ շատ, 150 ոսնաչափ հեռաւորութեամբ պրել ոչ թէ միայն փայտ, այլև հալել կլայելը: Նոր ժամանակներումը, այրողական հայելիքը հասուցել են այնպիսի կատարելութեան, որ ամենայն մետաղներ, այդ և նոյն իսկ Գիամանտը պրումեն և անխաղաղութեան բոլորովին: Այդպիսի հայելիք պատրաստվում են ոչ թէ միայն մետաղից, այլև ապակուց, փայտից, թղթեղէն տախտակներից և այլն: Ամենամեծ այրողական հայելին 3 կանգուն միջաչափով, դասնվումէ Սաքսոնիայի Գրեդզն քաղաքումը:

Առաւել աղնիւ կիրառութիւնը հայելիների որպէս հեռացոյցք (Տելեսկոպ) հնարված է 17-րդ դարու մէջ Մերզեննէ և Գրեգորի գիտնականների ձեռքով: Շուտով Եսոբանից յետոյ Նիթթօնը տուեց նոցա այնպիսի կազմութիւն որ և այժմ գործածական է շատ մեծ տելեսկոպների վերայ: Հերշլը գերմանացին որի աշխատութեամբ այդ հայելիքը ստացել են իւրեանց ամենամեծ կատարելութիւնը, տուել է դոցա մի այնպիսի կազմութիւն, որ դոքա 6000 անգամ աւելի մեծացնում են առարկայի տեսութիւնը: Նորա հսկայամարմին տելեսկոպի հայելին ունէր 40 ոսնաչափ երկայնութիւն և 1000 պուղի ծանրութիւն: Այս մեծ կատարելութեամբը հայելի հեռացոյցների միայն կարողացել են աստեղաբաշխքը այնպիսի մեծակշիւ յայտնագործութիւններ առնել եր-

կնակամարի վերայ . որովհետեւ դոքա, համեմատելով սովորական, ապակիներից շինած հեռացոյցների հետ, ունին այն առաւելութիւնը, որ նոցա ցոյց տուած պատկերը ամենեւին յստակ ու անգոյն է, այլև ունին աւելի լոյս, ուրեմն և կարող են աւելի խոշորացուցանել առարկայի չափը: Այն սպիտակ մետալը, որից այս հայելիքը սովորաբար պատրաստուեմն, է մի բաղադրութիւն պղնձից ու կլայեկից. բայց այս բաղադրութիւնը, ինչպէս մետաղների առաւել մեծ մասը, ունի այն վնասը, որ ցուրտ կամ խոնաւ օդի մէջ քրտնումէ և ստանումէ բիծեր որ անպիտանացնումն հայելին: Ոսկին շատ փափուկ է, քան թէ կարելի էր նորան կատարելապէս կոկել. պողովատը ժանդոտումէ, ապակին թափանցիկ է, այդ պատճառով նորա յետակողմեան երեսը արձակումէ մի նոր պատկեր որ խառնվելով յառաջակողմեան երեսի պատկերի հետ, ծնուցանումէ մի պղտոր պատկերացոյց: Պլատինան, առանց հակառակութեան, է ամենալաւ մետալը, աստղաբաշխական հայելիներ պատրաստելու համար, և արդարեւ փարիզումը գլուխ են բերած մի պլատինեղէն հեռացոյց վեց ոտնաչափ երկայնութեամբ, արդէն 50 տարի յառաջ:

Պ. Նահապետեանց :

ՆԵՐԿԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՏԵՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ:

Ներկայ տարու փետրվարի 15 թուականից (կամ նոր ոճով, 27-ից) մի նամակի մէջ, որ եկած էր փարիզից դէպ ի Մոսկուա, տեղեկութիւն է տալիս մեզ նամակագիրը մի նոր ահարկու անցքի մասին որ արժանի է և Հայերի ուշադրութեանը: Նամակախօսը այսպէս է սկսանում իւր ճառը. «Փարիզի մէջ, երբ և դայիք դուք այս քաղաքս, միշտ պատահումէ որ և իցէ մի հատ անցք, մի հատ իրողութիւն որ ընդհանուր մշտադրութեան առարկայ էր, որ կացուցանումէր բոլոր խօսակցութենների նիւթ և զրոյցների առիթ: Երբ որ չը կար մի անցք, որ զարթեցնէր այդ գերակշիռ ուշադրութիւնը մի առանձին բանի վերայ, այնուհետեւ սկսանումէ փարիզը տաղտկանալ: Աւելորդ էր ասել ձեզ, թէ այս բոլոր միջոցիս, փարիզի մէջ եղած խօսակցութիւնը վերաբերվումէր միայն ֆրանսիացոց կայսրի գլխի փորձանքին, որ պապահեց յունվարի 14-ին, նոր ոճով: Այս անցքի մանրամասնութիւնք քննելուց յետոյ, անց կացան դէպ ի դատաստան, որ հարկաւոր հետեանք էր այդ անցքի, որ և երկու օրից յառաջ, այսինքն փետրվարի 13|25-ին բացվեցաւ: Ըստ հանգամանքներ տալիս էին այս դատաստանին մի առան-

ձին ուշադրութեան արժանաւորութիւն: Յունվարի 2¹/₁₄-ին փորձանքը պատճառ տուեց Ֆրանսիայի մէջ մինչև այժմ անլսելի խիստ կարգերի, որ կառավարութիւնը հաւանութեամբ օրէնստուական ժողովի ներս բերեց, որ և յառջացուցին թէև խուլ, բայց սաստիկ երկպառակութիւն միանգամայն բոլոր հասարակութեան ընկերութենների մէջ: Նոյն բանը առիթ տուեց ոչինչ պակաս երկպառակութեան Անգլիայի մէջ և եղաւ կամ ուղղակի կամ թէ կողմնակի պատճառ Լօուդ Պալմերստոնի նախարարութեան կործանմանը: Ֆրանսիան և Անգլիան, շատ փոքր էր մնացել, որ քակտէին իւրեանց մէջ եղած բարեկամական յարակցութիւնքը և դառնային միմեանց շատ թշնամի: Պիեմօնտը և Բելգիան ձայնակից եղան Փարիզի մէջ եղած ահաւոր դործողութեանը, որ կատարվել էր յունվարի 14-ին Լեպելլիտիէ փողոցում: Սորա վերայ յաւելացուցէք այն արիւնոտ հանգամանքները որ ընկերակից էին դորա հետ, ապա կը հասկանայիք դուք, թէ ինչքան ուշադրութեամբ պիտոյ է ամեն մարդ անձամբ անձին նայէր և ականջ դնէր այն մարդերի խոստովանութեանը, որ իւրեանց չարագործութեամբ բարձրացուցել էին այս աղմուկ ու խռովութիւնը Եւրոպայի մէջ: Քննութիւնը կատարվեցաւ շատ ծածուկ, այնու ամենայնիւ քաղաքի մէջ տարածված էին անչափ շատ լուրեր պարտաւորվածների խոստովանութեան մասին, այնպիսի խոստովանութեան որ ևս առաւել զրդողումէր մարդու հարցասիրութիւնը: Աւելորդ էր այդ խոստովանութիւնքը աւանդել ձեզ: պատճառ, դոքա դուրս չերևեցան վիճախօսութեան միջոցին, այն պատճառով արդօք, որ յանցաւորների պարագլուխ Օրսինին կամեցաւ թաղուցանել նորանց, թէ այն պատճառով, որ քաղաքի լուրերը անհիմն գտանվեցան:

Բոլոր Փարիզը կրակի պէս այս կողմ ու այն կողմ վազեց, որ ճարէ իւր համար տոմսակներ ներս մտանելու դատաստանական դահլիճի մէջ: Դելանգըլ անուն նախաթու ատենակալը, ինչպէս ասումեն, այնքան խնդիրներ ստացաւ զանազան կարգի և տեսակի մարդերից, որ շատ դժուար էր այս բոլոր պահանջողութիւնքը լցուցանել: Փարիզեան վերին մահապարտական դատարանի դահլիճը շատ մեծ է, և կարող են տեղաւորվել նորա մէջ շատ դժուարութեամբ 300 մինչև 400 մարդ: Բայց ցանկացողքը ներկայ գտանվել էին հազարաւորք: Սկզբումը ասած էին նոյնպէս, որ տոմսակ ոչ ոք ստանալու է, բաց ի բարձրագահ մարդերից և այնպիսիներից, որ այնքան ևս յայտնի էին իւրեանց աշխուհիւնութեամբ, ինչքան իւրեանց խստակրօն բարեբարոյութեամբ: Յետոյ հաստատումէին, ինչպէս երևումէ, բոլորը մեծ լուրերի հիման վերայ, որոնց մասին ասացի ևս վերևումը, թէ և լրագրերին խստապէս

պատուէր տալու է տէրութիւնը որ չը տպեն մանրամասն հանգամանքները այն վիճախօսութենների որ եղած էին ատենի մէջ: Բայց այս բոլորը մեր բաղդից սուտ դուրս եկաւ: Տոմարներ ստանալ շատ դժուար էր, այնու ամենայնիւ ումանք ստացան նորանց, և ես դոցա կարգումն էի, կայսերական դատարանի խորհրդականներից մինի շնորհովը:

Իհնայէտ և դուք ֆրանսիական լրագրերի մէջ գտանելու էիք բաւական մանրամասն տեղեկութիւնք ամենայն բանի մասին, որ անցել է դատաստանի առաջը. բայց ես կամենումեմ որպէս ականատես աւանդել ձեզ իմ յատուկ տպաւորութիւնքը: Գուցէ ես չեմ ասելու ձեզ ոչ մի առանձին նոր բան, բայց կարծեմ որ մի քանի մանրամասնութիւնք որ չէին մտել լրագրերի մէջ, անասորժ լինելու չէին ձեզ: Այսպէս ¹³/25-ին յունւարի, առաւօտուն վաղ անտես առնելով շնորհացոյց խորհրդականի խրատը մի փոքր հաց ու շօկօլադ վեր առնուլ իմ հետ, դիմեցի ես դէպ ի կայսերական դատարանը (Palais de justice). Ժամը էր միայն 9-ի քառորդը, երբ որ ես հասայ այն սանդուղներին, որ վեր էին հանում դէպ ի գերագոյն մահապարտական ատենի դահլիճը, և մտածումէի իմ մէջ, թէ ես առաջին եկաւորներից մինը պիտոյ է լինիմ. բայց ի՞նչպէս խաբւեցայ: Արդէն մի խիտ բազմութիւն կանգնած էր սանդուղքի առաջը, տրտմութեամբ նայելով երկաթի վանդակաշէն պարսպին, որ բաժանումէր սանդուղքը դահլիճի դռնից: Ճեմելքումը կային անթիւ բազմութիւն պօլիցիական պաշտօնակալների զանազան կարգի և տեսակի: Սանդուղներին մօտենալուց յառաջ ամեն մի անցաւոր քանի մի անգամ դադարեցնւումէր և նորա տոմսակը կրկին և կրկին անգամ քննվումէր առանձին ուշադրութեամբ: Այսպէս բոլորեքեան կանգնեցան երկայն շարքով և զրահաւորվեցան համբերութեամբ, երկար միջոց սպասելու: Վերջապէս սկսեալ 9 ժամից վանդակաշէն պարսպի դուռը բացվեցաւ և բազմութիւնը սկսեց մին մին անցանել և վեր գնալ սանդուղներով:

Մի քանի րոպէից յետոյ դահլիճը լցվեցաւ ամենեկին, այնպէս որ մի ասեղ վայր ձգելու տեղ չը մնաց. ոչ թէ բոլոր տեղերը բռնած էին բազմութենից, այլ և շատերը կանգնած էին պատուհանների և սիւնների պատուանդանի վերայ, այլ և դահլիճի մէջ տեղը, այսինքն այն տարածութիւնը որ կար երդուած դատաւորների նստարանի և պարտաւորվածի միջոցումը, որ և սովորաբար մնումէր դատարկ, այս անգամս բռնած էր աթոռներով: Ժամանակը ինն ժամից սկսեալ մինչև տասնևմինի կէսը թռաւ և անցաւ աննկատելի կերպով, բազմութիւնը անհամբերութեամբ սպասելով դատաստանի բացվելուն: Վերջապէս հնչեց զանգակը, և պարտաւորվածների նստարանի յետքից բացվեցաւ մի

փոքրիկ դուռն, սկսվեցաւ մի անպատմելի խռովութիւն բազմութեան մէջ. այն միջոցին, երբ որ մի քանիքը վեր թռան աթոռների և նստարանների վերայ, որ աւելի լաւ տեսանէին, միւսերը աղաղակումէին ամենայն զօրութեամբ «նստիր, նստիր». և պօլիցիական պաշտօնակալների բազմութիւնքը, որով լցվեցաւ դահլիճը, չը կարաց կարճել այս անկարգութիւնը: Ապա նոյն դռնով երեւցան ժանդարմք և նոցա հետեց գլխաւոր մահապարտ Օրսինին: Սա էր մի մարդ միջին հասակով, որի մասին կարելի է ասել, թէ նիհար էր քան թէ լիամարմին, և ինչպէս նկատվումէր իսկոյն, շատ թոյլ կազմուածքի տէր: Նորա երեսը շատ մանուկ էր դեռ ևս, կերպարանքը շատ նուրբ, քիթը ուղիղ, աչքերը փայլուն և սեւաւ, բերանը փոքրիկ և ճակատը բարձր և բաց: Նորա թշերի մօրուքը էր սև, բայց գլխի մազերը համարեա թէ սպիտակ կամ դոնայ սաստիկ ձերմակաւորված, կացուցանումէին մի շատ զգալի ներհակութիւն, համեմատելով նորա մանուկ դէմքի հետ: Սորա վերայ նկարած էին հանդարտութիւն և հեղութիւն, բայց նորա հայեացքի մէջ և բերանի շրջագրութեան մէջ երևումէր մի անընկճելի ներդործականութիւն կամքի և բնաւորութեան հաստատութիւն: Առ հասարակ գլխաւոր պատժապարտը շատ սիրուն էր, հաջնված գեղեցկապէս, ձեռների վերայ թաթաւներ. յետոյ երեւցան միւս պարտաւորվածքը, Հոմէս սպասաւոր Օրսինիու. մի մարդ շատ անշան կերպարանքով, որ երբեք չէր ցուցանում խալական դէմքի բնական տիպը. երրորդ պարտաւորը էր Բուդիօ որի վերայ այդ խալական դէմքի տիպը երևումէր բաւական որոշակի, որ և ունէր ձիւթի պէս սև գանգուր մաղեր և նոյնպիսի փոքր մօրուք. վերջապէս Պիերի, մի կարճահասակ մարդ ամուր կազմածով, մի փոքր կորաքամակ, դէմքի գծագրութիւնը շատ կոշտ, կարճ խուզած սև մաղերով և նոյնպէս սևագոյն խիտ մօրուքով:

Ձեզ յայտնի է նոյնպէս լրագրերից, որ այս դատաստանը բաց ի շատ և արժանի գիտութեան մանրամասն հանդամանքներից, որ յայտնվեցան նորա մէջ, նշանաւոր էր և այն բանով, որ այս տեղ լավեցան ֆրանսիայի մէջ եղած առաւել ճարտարախօս մարդերի ձայները: Նախագահ Պրոսկուրօրի պաշտօն կատարումէր Պ. Շէ դ'Էստանօթը. Օրսինիու պաշտպանը (ադվոկատը) էր Ժիւլ Ֆալլը: Ինչքան ևս կամէին հաւատացնել, թէ ֆրանսիան յետ է մնացել իւր առաջին սովորութեններից, այնու ամենայնիւ հասարակութիւնը սիրով ու ջերմութեամբ վաղումէ ամենայն տեղ, ուր կարող էր լսել մի ընտիր ճառ, մանաւանդ եթէ այդ ճառի նիւթը որչափ և իցէ պատկանումէր քաղաքականութեան: Բանակովութիւնը ֆրանսիացոց համար ինչպէս յառաջ, նոյնպէս և այժմ ամենամեծ վայելչութեններից մինն է:

Չեզ յայտնի կը լինի նոյն իսկ դատաստանի ընթացքը, դուք կարգացած կը լինիք այդ բանը, ուրեմն և տեղեկացած նոյն իսկ յանցանքի թէ մեծութեանը և մանրամասն հանդամանքներին, և թէ ի՞նչ չափով մասնակից էր նորան պարտաւորութենքից ամեն մինը: Ինձ հարկաւոր է միայն ասել ձեզ այն տպաւորութիւնը որ այդ իրողութիւնքը յառաջացուցին հասարակութեան վերայ նոյն իսկ ատենախօսութեան միջոցին, նկատելով այն ճանապարհը որ իւրաքանչիւր պարտաւորութեան ընտրել էր իւր պաշտպանութեան համար: Ցաւակից լինել դոցաի հարկէ անտեղի էր. յանցանքի թէ դիտաւորութիւնը և թէ նորա իրագործութեան կերպը այնպէս էր, որ մի բարեկարգ հասարակութեան մէջ կարող չէր յարուցանել մի այլ բան, քան թէ դարհուրանք: Քրանսիան մանաւանդ թէ այժմ, փետրվարի Բելօլիւցիայից յետոյ, հասկացաւ, թէ ի՞նչպէս է բռնաւոր քաղաքական յեղափոխութենների վերջը, հասկանալի է, թէ ի՞նչ պիտոյ է իմաստասիրէր Քրանսիան այնպիսի յեղափոխութեններից, ուր բռնաւորութիւնը երևումէր ամենայանցաւոր և ամենախոշոր կերպարանքով, այսինքն մարդասպանութեամբ: Ուրեմն ուշադիր լինել յանցաւորների անբաղդութեանը, մի անհնարին բան էր. պարտաւորութեանքը կարող էին դեռ ևս յուսալ թէ յարուցանելու էին մի այլ տեսակ զգացողութիւն, այսինքն ցաւակցութիւն, կարեկցութիւն, բայց և այս չը յաջողվեցաւ այն անյարմար ճանապարհի պատճառով, որ ընտրած էին նոքա իւրեանց անձը արգարացնելու համար: Պիերին լինելով առաւել ծանր պարտաւորը Օրսինիուց յետոյ, երեւցաւ որպէս մինը այն դարանագործներից որոնց համար դարանագործութիւնը լի-նումէին արուեստ ու պաշտօն, այնպէս որ նոքա սովորութենից ահա մոռանումէին նպատակը որ դրած էին իւրեանց առաջ: Դուք տեսած կը լինիք այն հարցափորձներից որ տպած են լրագրերի մէջ, թէ ի՞նչ կերպով մտածումէր Պիերին բաց քերել իւր վերայից որ և իցէ մասնակցութիւն թէ դաւաճանութեան և թէ կայսրի կեանքը խնդրելու միջոցին: Եթէ կարելի է հաւատալ նորան, նա անակնկալ կերպով հանդիպած էր Օպերայի տան մօտ, և սպանութեան գործիքը որ գտանված էին նորա մօտ, չէին սահմանված որ և իցէ չար դիտաւորութիւն յառաջ տանելու: Ինչքան որ շփոթիչ ու խառն և կասկածելի էին նորա ասացուածքը, այնքան ևս համարձակ էր նորա խօսելու ոճը. նորա դէմքը երբեք չը կորցրեց իւր սովորական հանդատութիւնը, նորա ձայնը այնքան բարձրաբարբառ էր, որ խլացնումէր դատարանի առաջնորդի ձայնը: Մի անսովոր ներկայութեամբ հոգու, և սառնասրտութեամբ հերքումէր նա բոլոր մեղադրանքը որոնց պարտաւոր էին կացուցանում նորան, տրամաբանումէր, կշռումէր նոցա համեմատական ծանրութիւնը,

կարճ ասեմ, ազիւկատից պակաս դործ չէր կատարուում: Բայց այս ընթացքը որ պարտաւորվածին անպատճառ ստիպումէր մի ստախօսութեանից անցանել դէպ ի մի այլ ստախօսութիւն, որովհետեւ նորա յանցաւորութեան ապացոյցքը շատ և շատ բացայայտ էին, մեռցրեց հասարակութեան մէջ բոլոր ուշադրութիւնը դէպ ի նա: Բազմականների աչքումը երևեցաւ նա այնպէս, ինչպէս էր իսկութեամբ, այսինքն մինը այն շատ անամօթ դաւաճաններից, որ ունէին վստահութիւն չարագործ լինելու, բայց փոքր սիրտ յանձնառու լինելու պատասխանատուութեան: Մի քանի անգամ, երբ որ նա սկսեց հաստատել կամ ապացուցանել մի ակնյայտնի անհեթեթ բան որ հնարաստեղծել էր նա, իւր անձը արդարացնելու համար, ժողովրդի մէջ բարձրացաւ տհաճութիւն և տրտունջ, թէպէտ սոքա ամենեւին չը վրդովեցին պարտաւորվածի սիրտը, այլ մանաւանդ տուեցին նորան աւելի համարձակութիւն: Երկու միւս պարտաւորվածքը Բուդիօ և Հոմէս երևեցան աւելի անշանքան թէ Պիերին: Դուք տեսած կը լինիք, որ նոցանից մինը հիմնվումէր այն բանի վերայ, թէ եղած էր Օրսինիու սպասաւոր, և որպէս ծառայ յանձն է առել չարագործութիւնը չը մտածելով իւր արածի վերայ, վարվելով որպէս կոյր գործիք օտարի կամբին, այսինքն թէ մի խորին չքաւորութիւն հարկադրել է նորան անխտիր դործ դնել ամենայն հնար, որով կարող էր դուրս գալ իւր գրութենից, որ և վերջումը պատճառ էր տուել նորան կատարելու այդ ապիրատութիւնը: Եւ սա և միւսը վախկոտութեամբ վեր կենալով իւրեանց տեղեց, խօսեցին հանգարտ, հաղիւ թէ լսելի ձայնով, բռնելով ձեռներումը մի կոտոր թուղթ: Ես չը գիտեմ թէ ինչ հիմամբ Ատենական բեմերի լրագիրը (Gazette des Tribunaux) կամեցել է տալ Հոմէսին մի խիստ կերպարանք: Դորա հակառակ, նորա դէմքը ոչինչ չէր ցուցանում բաց ի ամօթխածութենից և բթամտութենից:

Բայց երբ որ նախաթոռ ատենակալը դարձուց երեսը դէպ ի Օրսինին և առաջարկեց նորան վեր կենալ և պատասխանել հարցուածներին, հասարակութեան մէջ բարձրացաւ խռովութիւն, տեւելով մի քանի սեկունդ: Զուր եղաւ նախաթոռ ատենակալի և դատարանի դործակատարների նշանացի առնելը, որ հանդարտ կենայ բաղմութիւնը: Ամեն մինը աշխատումէր յառաջ գիմել, որ ոչ մի բառ չը կորուսանէր այն հարցափորձից, որ կատարվումէր զլիսաւոր պարտաւորվածի վերայ: Մինչև այժմ, բոլոր միջոցը, երբ որ պատասխանումէին Հոմէսը և Բուդիան, անշարժ նստած էր Օրսինին, ամենեւին անփոփոխ պահելով իւր սովորական խաղաղութիւնը: Նորա գեղեցիկ դէմքը, որի մէջ, թէև անշարժ էր նա, երևումէր այնքան կենդանութիւն, ակնյայտնի որոշ-

վումէր այն շատ հասարակ, ամենեւին անշան դէմքերից նորա ընկերակիցներէ: Երբեմն Օրսինիու դէմքի վերայ վաղուէր մի թեթեւ ժպիտ, երբ որ Հոմէսը կամ Բուդիօն հանումէր բերանից մի անհեթեթ խօսք, բայց իսկոյն փախչումէր դա, տեղի տալով մի հանդարտ և փոքր ինչ մտախօհ կերպարանքի: Խորամուկս աչքով քննելով այս դէմքը, կարելի էր յայտնապէս տեսնանել որ Օրսինին չէր պատկանում այն մարդերի կարգին որ, ինչպէս Բուդիօն արծաթի համար, կամ թէ Պիերին իւր վայելչութեան համար, պատրաստ էին դէպ ի ամենայն յանցաւորութիւն և յետ չէին փախչելու ոչ մի դարանագործութենից: Բաղմութիւնը նայելով նորա երեսին, իսկոյն նկատեց, նորա մէջ մի մարդ, որի մէջ մտքի յափշտակութիւնը հասանումէ կատաղութեան, մինը այնպիսի մարդերից որ կուրուրեամբ չափ անձնատուր էին եղած որ և իցէ գաղափարի և իւրեանց անմոռութեան մէջ հաւատացած էին, որ, եթէ նոցա գաղափարը բնական ճանապարհով չընդունվին հասարակութեան կողմից, ապա կարող էին նոքա յառաջ տանել դորանց չարագործութեամբ: Այժմ, երբ որ Օրսինին վեր կացաւ իւր տեղից, կարելի էր աւելի լաւ որոշել նորա դէմքը. երկու նկատելի կնճիոք շրթունքի վերջերումը վկայումէին նորա կրած ծանր չարչարանքը. այդ դէմքը շատ մանուկ էր դեռ ևս, բայց զրեթէ սպիտակեցած մազերը ցուցանումէին, որ այդ մանկութիւնը ձրի չէ անցել նորա համար:

Իւր բոլոր խոստովանութիւնքը, որ արդէն պիտոյ է դուք կարդացած լինիք լրագրերի մէջ, արեց Օրսինին շատ խաղաղ կերպով, ժամանակ առ ժամանակ միայն երևումէր նորա երեսի վերայ մի թոյլ կարմրութիւն: Նա բաւական աղատ խօսումէր Ֆրանսիարէն, բայց զգալի իտալական շեշտողութեամբ. նորա բոլոր կերպարանքի մէջ երևումէր մի փոքր խռովութիւն, ամեն անգամ երբ որ նա չէր գտնւում հարկաւոր եղած բառը իւր միտքը բացայայտելու համար, բայց առ հասարակ խօսումէր նա շատ պարզ ոճով: Տեղ տեղ խօսքի մէջ, զոր օրինակ, երբ որ նախադաս ատենակալը երեսին էր զարկում այն ինքնահաճոյ հարկերը որ ժողոված էր Օրսինին և նորա զօրքը հոմէական սահմանի մէջ, որ և նորա ասածով ապականումէին սորա պատիւը որպէս մանաւոր մարդու պատիւ, այնուհետեւ պարտաւորվածը ժպտեցաւ և վեր քարշեց ռուսերը: Այս բոլոր միջոցին ժողովուրդը ազահ հետաքրքրութեամբ աչքերը բաց չէր թողում Օրսինիու վերայից. ժամանակ առ ժամանակ լինումէր շարժումն դահլճի մէջ. մի քանի անձինք շատ անհանգիստք, և անդադար երբեմն խօսքով և երբեմն դէմքով յայտնելով իւրեանց ահաճութիւնը, արձակումէին այսպիսի բացազանչութիւնք. *il pose, il veut poser*, այսինքն կամի յարգի կացուցանել իւր

անձը՝ բայց նոյն րոպէին մի բարձրաձայն տրտունջ ստիպեց նորանց հանդարտել :

Ընդհին օրումը, բաց ի այս հարցափորձից պարտաւորվածների վերայ, չը պատահեց ոչինչ առանձին ուշադրութեան արժանի բան : միայն թէ Պիերին աւելի գունամօտի էր, քան թէ անցած երեկոյին : Մի քանի վկաների ունկնդրութիւն առնելուց յետոյ, սկսվեցան ատենախօսութիւնքը les plaidoiries : Ընդհանուր պրօկուրօրը որ, շատուց չէ, երեւելի ազլօկատ էր, Շէ դ'Էստանժ անունով, սովորական կարգին հետեւելով, ամենից յառաջ սկսեց խօսել : Ես երբէք լսած չէի նորան : բայց այն պատճառով արդեօք, որ դործը շատ պարզ էր և կարօտ չէր մեծ աշխատութեան, կամ թէ նա չունէր խօսելու կամք, Շէ դ'Էստանժը ոչինչ տպաւորութիւն չարեց իմ վերայ, և կարծեմ նոյնպէս մնացած ժողովրդի վերայ : Նա խօսեց երկար, բայց հազիւ թէ լսելի ձայնով, այնպէս որ նորա ճառը անհամեմատ աւելի լաւ է տրպածումը, քան թէ լսելով նորա բերանից : Կրկնեմեմ այս տեղ, թէ դուցէ սորա պատճառը այն էր, որ երգումս դատաւորքը բոլոր բալմականների հետ միասին զրաւած էին յանցանքի ահարկու բնաւորութենից, և աւելորդ էին առանձին ջանադրութիւնքը զօրութիւն տալու այդ տպաւորութեանը ժողովրդի վերայ : Ընդհանուր պրօկուրօրը շատ ծեր է, մի բարձրահասակ մարդ և նորա դէմքը ամենեւին դուրս ցցուած դէպ ի քիթը, ոչինչ բանով նշանաւոր չէ :

Բայց մինը առաւել արժանի մտադրութեան իրողութեններից այս դատաստանի մէջ, որ և մինչև այժմ փառաւորելով բոլոր Փարիզը չէ յազննում, է անտարակոյս ատենաբանութիւնը Օրսինիու ազլօկատի ժիւլ Գալը անունով : Այս անձը ի հարկէ յայտնի է ամենայն մարդու, որ մտադրութեամբ հետեւել է վերջին տասն տարու անցքերին : Բայց ժիւլ Գալըը երեւելի էր և 1848 թուականից յառաջ մի իրողութեամբ, որ ունէր առանձին կշիռ մանաւանդ թէ ներկայ րոպէում : Նա եղած է պաշտպանը արքայազն Լուդովիկոս Նապօլէոնի, Գրանսիացոց այժմեան կայսրի, երբ որ սա Ստրազբուրգի մէջ ձեռնարկեց այն իւր յայտնի ապիրատ (անիրաւ) դործը ընդդէմ Լուդովիկոս Փիլիպպոսի կառավարութեան, և այս պատճառով պարտաւորվեցաւ դատաստանի առաջ : Սկսեալ այս ժամանակից, մանաւանդ թէ վերջին տասն տարումը, քաղաքական յեղափոխութիւնքը բացեցին նոցա մէջ մի անանցանելի վիճ (անգունդք) : Ժիւլ Գալըը դարձաւ անհաշտելի թշնամի կայսերական կառավարութեան : Բայց ասումեն, թէ այսու ամենայնիւ նորա և Նապօլէոն Երրորդի մէջ պահվեցան ինչ ինչ անձնական յարակցութիւնք : Գոնեայ սկսեալ 1854 թուականից, ժիւլ Գալըը երկու կամ երե անք

գամ գտանվել է Տուխլըրի¹⁾ ապարանքումը, երբ որ և իցէ առանձին հանգամանք ստիպած էին նորան դէպի այդ, և կայսրը ընդունելով նորան որպէս թշնամի, փոխանակ իւր առաջին պաշտպանի, այնու ամենայնիւ կարող չէ չհատուցանել արժանի յարգութիւն նորա շարժառիթների անարատութեանը և նորա բնաւորութեան բարձրորինակ ազնուութեանը։ Այս անձնական յարակցութիւնը կայսրի հետ տալիս է ժիւլ Ֆաւլըրին կարողութիւն երբեմն աւելի համարձակապէս բարձրացնել իւր ձայնը, քան թէ միւսերը, և աղատօրէն յայտնել իւր կարծիքը այնպիսի դիպուածների մէջ, ուր նայելով Ֆրանսիայի այժմեան գրութեանը շատերը ոչ միանգամ պիտոյ է լուռ կենային։ Նմանապէս եղած է նա ադալտ Գուանոյի դործի մէջ պարտաւորվածներից մինի համար։ այլև պաշտպանել է յետոյ Կոմս Միժօնին մի յայտնի իրողութեան մէջ, որ այնքան համբաւած է Ֆրանսիայի մէջ։ այս հանդիսի մէջ էր, ուր ժիւլ Ֆաւլըր քաջ բանախօսութեամբ խայտառակեց պէսպէս անկարգութիւնք, որ թոյլ էին տրված և կատարվումէին կառավարութեան կողմից, ազգային փոխանորդների ընտրութեան միջոցին։ Այս պատճառներով ահա, քաջահաւատ էին ամենեքեան, թէ նա և այժմուս, պաշտպան լինելով Օրսինիուն մի այնպիսի դործի մէջ, ուր գրեթէ անկարելի էր պաշտպանութիւն, այնու ամենայնիւ ասելու է մի քանի խօսք, որ կ'ունենային մեծ կշիռ ու արժանաւորութիւն, Բաղմոնութեան ուշադրութիւնը զօրանումէր այնքան ևս առաւել, ինչքան որ խօսք ու զըոյց կար ժողովրդի մէջ, որպէս թէ ժիւլ Ֆաւլըր դատաստանի բացվելուց երկու օր յառաջ տեսութիւն էր ունեցած կայսրի հետ։

Այն ճառը որ ասաց նա, ի հարկէ դուք կարգացած կը լինիք Օրադրերի մէջ։ բոլորեքեան ասումէն, որ դա նորա առաւել պատուական դործն է, և թէ նորա վայելչախօսութիւնը երբեք բարձրացած չէ մինչև այդ աստիճան։ Բայց ասեմ ես դոնեայ իմ կարծիքը։ լսելով միայն ժիւլ Ֆաւլըրի ճառը, հասկացայ ես թէ ինչ բան է ճշմարիտ վայելչախօսութիւնը։ Նա զարմանալի տգեղ է տեսիլքով։ նորա դէմքը ներս

¹⁾ Այսպէս ասվումէ այն հռչակաւոր ապարանքը Փարիզի մէջ, ուր յառաջուց եղած էր կղնորանոց, ինչպէս ցուցանումէ ֆրանսիական բառու tailerie: Դա հիմնադրվեցաւ 1564 ին Մեդիչեան Աթաբեկինայի ձեռքով, բայց նոր ժամանակներում շատ գեղեցկագործվեցաւ, որովհետեւ ֆրանսիայի թագաւորըը Աւերսայից զաւրով Փարիզ, բնակումէին այդ ապարանքի մէջ, որ և առաւել նոր ժամանակներում սահմանված է լինելու արքայանիստ ամրոց։ Այս ապարանքը պարունակումէ իւր մէջ շատ փառահեղ դահլիճներ, մարշալների սրահը, արքայական ամբոռասենեակը, մեծ պատկերասրահ սրահը Դիանայի։ Սրա հետ մի երկար սրահով կապակցութիւն ունի Ղուվր անունով ապարանքը Փարիզի մէջ։

է ընկած մէջ տեղումը և մահանման գունաթափ է . կղակի տակից ցըցվումէ մի սպիտակախառն մօրուք . ահագին կապոյտ ակնոց տալիս է նորան ևս առաւել տգեղութիւն : Բայց երբ որ արձակվեցաւ նորա ձայնը, նորա բոլոր կերպարանքը որպէս թէ փոխվեցաւ և կար նորա մէջ մի ճշմարտապէս գեղեցիկ բան : Դահլձի մէջ յառաջացաւ մի այնպիսի հանդարտութիւն, որ լսելի էր մինչև ճանձի թոփէքը անդամ : Նախագահ ատենակալը և պրօկուրօրը անդարձ աչքով նայումէին ճարտարախօսի վերայ : Ժողովուրդը ներքին շարժողութեամբ ականջ էր դնում այս համարձակասօս ատենաբանութեանը, որ վաղուց մոռացել էր նա : Պատահումէին ըրպէք, որ ագլօկատը մօտենումէր ինչ ինչ յիշատակների, որ անչափ զգալի էին ունկնդիրների սրտին . նախագահ ատենակալը երևումէր թէ կամի ահա կտրել ատենաբանի խօսքը, բայց սա շօշափելով խնդիրը, հասկացնելով ինչ որ կամենումէր հասկացնել, շատ յաջողակ յետ էր քարշվում և միւսի ձեռքը չէր տալիս ղէնք ընդդէմ իւր : Այս ճառը հրատարակված է լրագրերի մէջ բաւական հաւատարմութեամբ, թէ և նորա միջից բաց էին թողած համարձակ խօսքեր շատ : Զոր օրինակ, մեք տեսնումենք տպածումը, որ ծիւլ ֆաւլըր խօսելով, թէ ինչպէս Նապոլէոնը զարթեցրել էր Իտալիան իւր երկար քնից, ասաց. «la pensée de la nationalité italienne a été celle de Napoleon I» Իտալիական ազգայնութեան մտածութիւնը էր Նապոլէոն Առաջինի մտածութիւնը» . բայց ֆաւլըր բացատրած էր այդ միտքը մի փոքր սլապէս . «Elle a été celle du Bonapartisme... d'alors.» այսինքն, այդ եղած էր Բօնապարտի քաղաքականութեան միտքը... այն միջոցին : Դուրս է թողած նոյնպէս մի ամբողջ տեղ ճառի վերջումը, ուր ցուցանումէր նա, թէ որպէս, իմաստուն և վեհանձն քաղաքականութեան ձայնը յաղթվումէ պալատականների և վատթար մարդահաճների ձայնից» de la voix des courtisans et des vils flatteurs» և միւս այլ տեղեր շատ, որ այժմ դժուար էր մտաբերել : Դուքա էին, որ և տալիս էին այս ճառին մի յատկացուցիչ նշանաւորութիւն : Թէպէտ դա ինչպէս կարող էր դուք նկատել, և այնպէս, ինչպէս տպած է, բաւական սաստիկ է :

Այս բոլոր դատաստանական դործողութեան մէջ, որ առհասարակ կատարվեցաւ շատ պատուաւոր կերպով, և հաւանական է թէ ցոյց տուեց նոյն իսկ պարտաւորվածներին, թէ ինչ մեծ զանազանութիւն կար ֆրանսիական դատաստանակարգի և նոցա հայրենական աշխարհի, իտալիայի ատենական կարգի մէջ, առաւել աննշան պաշտօնը պատկանումէր նախագահ առաջնորդին : Սա Դելանդըր անունով, ոչինչ մարդու այնքան հաճելի չէ և ոչ իսկ ատենակալութեան մէջ, ուր բռնումէ նա այնքան ծանրակշիռ տեղ : Թող նա ապրէր Տալէյրանի ժամանակը,

այդ հռչակաւոր տիպլումատը ոչ մի մարդու այնքան յաճախ չէր լինելու կրկնած իւր խմաստուն առածը, ինչպէս սորան. «հարկաւոր չէ եռանդնոտութիւն» *point de zèle*:» ճշմարիտ, լաւ բան է եռանդնոտութիւնը, բայց դա ինչ անպատշաճ և տարապայման գործողութեաների կարող է առիթ տալ, երբ որ գործ է դրվում անտեղի կերպով: Զոր օրինակ այս դատաստանական իրողութեան մէջ, ուր ամենայն ինչ այնպէս բացայայտ էր, յանցանքը ապացուցված էր այնպէս անտարակոյս և այնպէս սաստիկ էր բազմութեան տրտունջը յանցաւորների վերայ, որ նախադաս առաջնորդը ամենեւին իրաւացի կարող էր կատարել մի խաղաղ և հանդարտ պաշտօն, որ ցուցանումէր նորան օրէնքը: Բայց սորա հակառակ արեւելոյցութեան Գեղամիւսի, անդադար գործ դնելով ճարտարախօս և կրակոտ արշաւանք, և դուք տեսած կը լինիք որ նա իւր համառօտ բովանդակախօսութեան մէջ հրատարակեց իւր անունով թէ օրէնքը խտտապէս արգելումէ նորան ինդրել երդում կերած դատաւորների գործակցութիւնը, բայց վերջումը յայտնումէ նոցա, թէ ինքը դիմումէ ոչ թէ միայն դէպ ի նոցա արդարութիւնը, այլև հայրենասիրութիւնը: Այս արշաւանքը ներգործեց մի շատ անյաջող սպաւորութիւն: Մէք լսած ենք հաւաստի որ Անգլիական զեւսանընդերկայ գտանվելով ատենախօսութեան մէջ, ասած է յետոյ մի մասնաւոր խօսակցութեան մէջ, թէ այդպիսի բան ամենեւին անկարելի եղած կը լինէր Անգլիայումը: Բայց սա մինն է միլիտնաւոր ապացոյցներից այն բանի, թէ ինչ տարապայման չափով դերադանց է այս տեղ ատենակալ առաջնորդի իշխանութիւնը վնասելով միւս բաղկացուցիչ մասներին, ուստի բաղադրվումէ Գրանսիական դատաստանակարգը մահապարտութեան մէջ:

Այսպէս ահա կատարվեցաւ այս դատաստանական գործը. աւելորդ չէր որպէս վերջաբանութիւն ասել մի քանի բառ հասարակութեան մասին. սա նշնայէ բաւական պարզ ցոյց տուեց իւր բնաւորութիւնը: Սկզբումը, հարցափորձութեան և ատենախօսութեան միջոցին, երբ որ հասարակութեան աչքի առաջն էր ամեն միայն ահաւոր հանգամանքները այն արկնոտ գործողութեան որ կատարված էր Աւստրալիայի անուն փողոցի մէջ, և դատավճիռը դեռ ևս չը կապած պարտաւորվածների վերայ, մի լոկ կիրք գերակշիռ էր հասարակութեան մէջ, այսինքն տրտունջ և բարկութիւն: Այնուհետեւ երդուած դատաւորքը քարոզեցին դատաւնիքը և դատաւորքը հեռացան դէպ ի խորհրդարանի դահլիճը, որ խորհուրդ կատարեն թէ ինչպէս պիտոյ էր կարգել պատիժ: Գատապարաների վերջը վճռահատած էր: Այս ահարկու միջոցին, մինչև դատաւորների վերադարձը, թաղաւորումէր դահլիճի մէջ մի անխուլ խաղաղութիւն: Գատապարտքը նստած էին հանդարտ, լսա-

տերների մոայլ լուսովը լուսաւորոված: Նայեցողներէից ամեն մինը աշխատումէր նայել դէպ ի մի այլ կողմ, որ իւր հետաքրքրութեամբ չը խռովեցուցանէ այս հանդիսաւոր ըողէն, երբ մահը տարածումէր ահա իւր բազումները դէպ ի սլաթապարտքը: Մի կին մարդ—նկատած են ընդհանրապէս, որ կանանց զթոտ ցեղը միշտ որ և իցէ բանով նշանաւոր է այսպիսի ըողէններէ մէջ—երեւ թէ այս բոլոր հանդէսը գտանուէր ղուարձալի, և ծիծաղեց: Մի շէնջիւն հառաչանքի պէս, իսկոյն տարածվեցաւ բոլոր բազմութեան մէջ և ստիպեց այն կին մարդը ամօթերես ծածկվի իւր տեղումը: Մի ըողէից յետոյ քարոզվեցաւ դատակնիքը, և հասարակութիւնը անբարբառ լուութեամբ սկսեց ցիր ու ցան լինել:

Լուսներ մի քանի բառ այդ չարագործներէ վերայ, որ կամեցած էին Գրանսիացոց կայսրի կեանքը կարճել մի ահարկու կերպով: 12-ից փետրվարի ներկայ 1858 ամի, դերագոյն արքունական դատարանին յանձնուած էին, որ դատվին օրէնքով:

1) Ֆելէքս Օրսինի, մատենագիր 29 տարօք, Մեղքօլա քաղաքից (Հռոմի եկեղեցական իշխանութեան մէջ), որ մինչև այժմ կացած էր Լճոգոնումը:

2) Կարոլոս դը Բուդիօ 25 տարօք, լեզուների դասատու, Բելլուա քաղաքից (Լուրարդիայի Վենետիկեան արքայութեան մէջ), որ մինչև այժմ կացած էր Հոտտինգեմ քաղաքումը Անգլիայի:

3) Անտոնիոս Հոմէս 29 տարօք, մասնաւոր սպասաւոր, Նէապօլսեցի, որ մինչև այժմ ապրած էր Անգլիայումը:

4) Տովսէի Անդրէաս Պիերի, լեզուների դասատու, Լուկկա քաղաքի (Խաւիայի մէջ) շրջակայքից, որ մինչև այժմ կացած էր Բիրմինգհամումը (Անգլիայի մէջ):

5) Աիմօն Գրանսուա Բեռնար, ղորականների վիրաբոյժ ծովային պաշտօնի մէջ, Կարկասոն քաղաքից (Օդեան սահմանաբաժնումը), այժմ փախստական:

Վախադուռն հետաքննութեններից յետոյ երեւցաւ այսքան:

Կայսրի կեանքը կամէին կարճել սպանութեամբ: Նորին Մեծութիւնը մնաց անփնաս, բայց նորա շրջակայքումը սպանվեցան շատ մարդիկ: Դաւաճանքը չը հերիքացած սովորական սատակիչ լինելով, այսինքն դաշնակով ու թափանչայով, հնարել էին և այլ գործիք գժողական ճարտարագիտութեամբ: Այս մարդասպանքը եկած էին Անգլիայից, ուր աղնուամիտ հիւրասիրութիւն գտանելով դոքա, պատրաստել էին իւրեանց չար ղիտաւորութեան գործիքը և դոցանով մտածումէին փորձանք բերել կայսրի ղլխին, միտ չը գնելով այն բա-

նին, որ իւրեանց նպատակին հասանելու համար պիտոյ էր վտանգի տակ ձգել և կեանքը կայսերուհու որ ամենեցուն յայտնի է իւր բարեգործութեններով, այլև կարող էին մեռանել շատ մարդիկ բաղմութեանց, որ շրջապատել էր կայսրի կողքը:

Պատահարի օրը էր ներկայ տարու յունվարի 14-ը, երբ որ կայսերական մեծութիւնքը պիտոյ է ներկայ դտանվէին Օպերայի թէատրոնումը: Կայսերական կառքը անցանելով թէատրոնի սիւնաղարդ մուտքի մօտից, յապղեցնումէ իւր ընթացքը, որ ներս մտանէ անցքի մէջ, որ շինած է մուտքի վերջումը: Այս բոպէիս արձակվումէն միմեանց հետեից երեք ճայթիւնք այնպէս սաստկաձայն ինչպէս թնդանթնների որոտմունք: Առաջին ճայթիւնը կայսերական կառքի առաջը, երկրորդը կառքի մօտին մի փոքր դէպ ի ձախ, երրորդը նոցին կայսերութեանց նոյն իսկ կառքի տակումը: Մերձաւոր շինութենների ապակեղէն պատուհանքը ջարդուխշուր են լինում այս ճայթիւններից և թէատրոնի մուտքի վերայ շինած ահագին ամրաշէն ծածկացը ձեղքվումէ դնտակների կտորտանքով և ծակոտվումէ մի քանի տեղերում: շրջակայ շէնքերի պատերի, այլև քարայտակի վերայ տեսանվումէին զանազան մեծութեամբ և զանազան ձևով պատրաստած կործանական դործիքների կտորներ: Կայսերական կառքը զանազան տեղերում ձեղքված է եօթանասուն և վեց զարկուածներով: Կառքի մէջ լծված էին երկու ձի, որոնցից մինը սպանվել է իւր տեղում, միւսը սաստիկ վիրաւորված է: Գնդակների կտորտանք շատ թափանցել էին կառքի մէջ և զորապետ Բոգէն սաստիկ ճնշողութիւն ստացաւ պարանոցի մէջ, ականջի մօտ, և դորանից ուռել է պարանոցը մինչև նոյն իսկ ուսի փականոսկրը (os clavicular): Կայսրը և կայսրուհին դուրս եկան կառքից երրորդ ճայթիւնից յետոյ միայն: Նոցին Մեծութիւնքը անխուռ պահեցին իւրեանց խաղաղութիւնը և իսկոյն հոգաբարձութիւն արեցին օգնութիւն հասուցանելու այն մարդերին որ շրջապատելով կառքը, փնտալել էին ճայթիւնից: Թէպէտ յայտնի չեն բոլոր վիրաւորվածքը, բայց վերահասութիւն դործելով, երեւցան 156 հոգի: Այն մարդերի կարգում, որոնց հասած էին գնդակների կտորտանք, հաշվումէն. 21 կին, 11 երեկայ, 13 ուլանք, 11 մարդ Փարիզեան քաղաքական պահապաններից և 31 մարդ Փարիզեան Պօլիցիայի պաշտօնակալներից: Ինչքան յայտնի է կառավարութեան ձեռքով հրատարակված տեղեկութեններից, մեռան 8 մարդ. այս պատահարի մէջ վիրաւորվածներից: Մահ և վէրք հասան այս մարդերին այն արուեստաշէն գնդակների ճայթիւնից որ արձակեցան ամբոխի քամակից, Օպերայի թէատրոնամուտքին հանդիպահայեաց Լեպելլիտիէ փողոցի տրօտուարից: Բոյց ին-

քեանք դարանադործքը վտանգից պաշտպանվեցան ամբոխի մի քանի շարքերի յետքումը: Գեվլիմ, Կարօն և Արտիլերիայի կապիտեն Պերէ, բանագէտ մարդիկ, քննելով վերահասու եղան, որ այդ գնդակները էին աբդարև մահաբեր գործիք, ներսից լցուցած ճայթուռ ժիպակով, որ վայր ընկնելով ճարձատվումէին, կործանութիւն տարածելով իւրեանց շրջակայքումը:

Պօլիցիան մի քանի ժամի մէջ դտաւ յանցաւորքը և հրամայեց բանտարկել նորանց. թէ որպիսի մարդիկ էին դոքա, կարող ենք իմանալ ծանօթանալով պարտաւորութենքի վարքին, ինչքան դոքա, վերահասութիւն գործելուց յետոյ, իմացվեցան և հրատարակված են ընդհանուր պրօկուրօրի բերանով:

() Երսինն եղած է մի խառնակիչ հերձուածի վաղաժամանակեայ գործակից: 1845 թուականին, գերագոյն հռոմէական դատաստանով դատաւարտվեցաւ նա դէպ ի թիավարութիւն նաւերի վերայ, որովհետեւ բաժանորդ էր դտանվել մի դաւաճանութեան ընդդէմ պապական կառավարութեանը. բայց 1846-ին մասնակից եղաւ ընդհանուր ներդուլութեանը և երգումն կերաւ, որ միւսանդամ դէպ ի չարը գործ չը գնէ նորան պարզեաճ ազատութիւնը. այսու ամենայնիւ, ահա 1847-ին արտաքսվեցաւ նա Տոսկանայից իւր բռնաւոր և անկարգ արարքի համար, բայց 1849-ին էր նա աղգային փոխանորդ հռոմէական կարդադրող ժողովի մէջ: Ուղարկած լինելով որպէս առանձին գործակատար դէպ ի Անկոնա, յետոյ դէպ ի Ասկօլի, այդ քաղաքներումը անձնատուր եղաւ բռնաւորական գործերի, որոնց համար ապագայումը (1853-ին) դատաւարտվեցաւ նա բացակայ լինելով, հռոմէական դատարանի առաջն որպէս կողոպտիչ և դէպ ի չարը գործ գնող իւր իշխանութիւնը: Պապական իշխանութիւնը վերստին նորոգվելով, փախաւ նա դէպ ի Լոնդոն, ապա կացած է Պիեմօնտումը, Շվեյցի, Լուրարդիայի մէջ, ամենայն տեղ հիմնելով յարակցութիւնք խռովարարների հետ և ճանապարհորդելով շինովի անուններով: 1852 թուակ. թաքուցանելով իւր անձը Հերվազ անուանակոչութեան տակ, ըմբռնվեցաւ նա Վիեննայի մէջ որպէս կասկածելի, դարանադործ մարդ. դէպ ի Աւստրիական կայսրի կեանքը. այս պատճառով յանձնվեցաւ դատաստանի որպէս մատնող և բանտարկվեցաւ Վանտուայի մէջ, ուստի փախաւ նա 1856-ին մարտի մէջ: Երեք ամսից յետոյ կրկին երևեցաւ նա Մարսէյլ քաղաքումը և այս տեղից գնաց դէպ ի Գենուա, և 1857-ի յունվարի վերջումը դարձաւ դէպ ի Լոնդոն, ուր ինչպէս երևումէ, տեղապէս կացած է մինչև այժմ: Այս տեղ նա հրատարակաւ դասատու է եղած իւր գլխի անցքերի մասին և հրատարակել է իւր կեանքի պատմութիւնը: Բեղիկայի

մէջ տեսած էր նա այն ուռմբերի գաղափարը, որ 1854-ին հնարած էին, Գրանսիայոց կայսրը սպանելու համար: Օրսինին կատարելագործեց այս սպանողական անօթը:

Պիերին, առաջին անգամ, 1830 թուակ. Ժամացոյցի գողութեան պատճառով Լուկկայի խրատողական դատարանի ձեռքով պատժվել էր մի տարի բանտարկութեամբ և 100 արծաթի հատուցմամբ: Արկին անգամ, 1833-ին նոյնպէս գողութեան պատճառով պարտաւորված, փախել էր դէպ ի Գրանսիա և երևել էր այն տեղ որպէս քաղաքական պանդուխտ: 1834-ին ամուսնացաւ նա Լիօնումը և կենումէր երբեմն այս քաղաքի մէջ, երբեմն Ալինիոնումը, երբեմն Փարիզումը, ուր պարսպումէր գղակագործութեան: Յետոյ հարցափորձ առնելով սորա կնոջից, ասած էր դա, որ մի քանի տարի ապրելով ամուսնու հետ, ստիպվեցաւ հրաժարվիլ նորանից, վատթար վարեցողութեան պատճառով: Պիերին 1843 թուակ. ծառայած է Աֆրիկայումը օտարերկրեայ լէգիոնի մէջ, 1848-ին գտնվել է Փարիզումը, երբ որ խռովութեան պատճառով փակած էին փողոցների անցքը: Եետոյ մտաւ պաշտօնի մէջ Տոսկանայումը, ուր բերսայլեօրների (հրացանով դէպ ի նպատակը զարկող զինուորների) մայիկօսէր: 1849-ին հանվելով պաշտօնից կաշառակերութեան և բռնաւորութեան պատճառով, որ արած էր քաղաքական դիտաւորութեամբ, վերադարձաւ դէպ ի Գրանսիա, ուստի թէև գրած էր նա կայսրին շատ ստորաքարշ նամակներ, արտաքսվեցաւ 1852-ին: ասպա հեռացաւ նա դէպ ի Անգլիա, և ապրելով Բերմինգհամի մէջ, ուսուցանումէր լեզուներ:

Ղատաստանական բնութենից յայտնվեցաւ, որ Օրսինին և Պիերին իւրեանց կեցութեան միջոցին Անգլիայումը, ունէին միմեանց հետ յաճախ յարակցութիւնք: Այն տեղ ևս ծանօթացան նոքա զը Բուդիօյի և Հոմէսի հետ:

Հոմէսը ծառայումէր նոյնպէս օտարերկրեայ լէգիոնի մէջ Ալժիրումը: Բայց պաշտօնից արձակվելով, սպասաւոր էր միջերկրական ծովի թղթատար նաւակների վերայ, և 1855 թուակ. վերջումը դատապարտվեցաւ հնգամեայ բանտարկութեամբ և 25 ֆրանկի հատուցմամբ որպէս տուգանք, ըստ որում դէպ ի չարն էր գործ զրել նորան ընծայած հաւատը: Թէ երբ է նա տեղափոխվել դէպ ի Անգլիա, յայտնի չէ:

Արարողս զը Բուդիօն, երևումէ թէ պատկանումէր մի աղնուատոր հմ գերդաստանի, որ աղքատացած էր: Նորա հայրը և քրոյրը հաւածված էին քաղաքական թեթեւ յանցանքների համար, բայց նորա եղբայրը դատապարտված էր սուտ վկայութեան համար: Նա նոյնպէս վարումէ մի թափառական կեանք:

Հինգերորդ պարտաւորվածը է Սիւնն Գրանսիսկոս Բեննար, այժմ փախստական, որ զրկուած է իրաւունքից դատվելու երգուած դատաւորների առաջև, և ստորագրած է հասարակ ատենի դատալծոնին: Նա զինուորական վերաբայ էր նաւերի վերայ և յետոյ հրատարակող Indépendance des Pyrénées Orientales անունով օրագրի, Պերպինեան քաղաքի մէջ: Երբ որ դուրս երևեցաւ 1848 թուականի քաղաքական յեղափոխութիւնը, նա դառնվում էր Բարսելոնայի մէջ: Անյապաղ եկաւ նա Փարիզ, ուր նորա հողիացած ճառերը Կլուբների մէջ հասուցին նորան անունս Կլուբիստ (Կլուբների սիրող), ինչ անունով յայտնի է նա և այժմ: 1849-ին, Սենեան սահմանադրածնի գլխաւոր ատենի առաջև դատապարտված է նա քաղաքական թեթիւ յանցանքների համար ամսաչափ բանտարկութեամբ և 500 ֆր. տուգանքով: Նոյն ամսի մէջ կրկին անդամ տարեչափ բանտարկութեամբ և 500 ֆր. տուգանքով: Այս պատժից ազատվելու համար, սկզբում փախած է նա դէպ ի Բելգիա, յետոյ դէպ ի Անգլիա, ուր և կացել է նա:

Ղաւաճանութիւնը ընդգէմ Նապոլէոնի սկսված է Օրսինիու և Պիերիու մէջ 1857 թուակ: և յայտնված է Բեննարին և Ալսոպ Անգլիացուն: Դը Բուդիոն և Հոմէսը միացած են նոցա հետ ապա: Այս ժամանակից իսկապէս եղել է պատրաստութիւնը այն արուեստական դնդակների, որ Ալսոպը տուել էր պատրաստելու մի անձանթմ անգլիական մեքենագործի, նայելով Օրսինիու օրինակների վերայ: Ալսոպի մասին հնար չեղաւ տեղեկութիւն ստանալ:

Սորանից յետոյ, պարտաւորութեան թղթի մէջ մի ըստ միոջէ գրած են հաղորդակցութիւնքը որ եղած էին ղաւաճանների մէջ, գրնդակների պատրաստութիւնքը, թափանչանների ձեռք բերելը, դարանագործների դիմելը դէպ ի Փարիզ յունվարի սկզբումը, նոցա գալուստը այս տեղ և պատրաստութիւնքը դէպ ի չարագործութիւն — առհասարակ բոլոր հանգամանքները որ կարող էին ապացոյցք լինել պարտաւորվածների յանցաւորութեանը: Ուշադրութեան արժանի է Օրսինիու յամառ կամակորութիւնը իւր դարանագործութեան մէջ, և նորա յանդուգն վճռականութիւնը: Օրսինին չը յուսալով ձեռք բերել Փարիզումը այնքան շատ ճայթուռ ժիպակ, ինչքան հարկաւոր էր նորան, Լոնդոնից իւր ճանապարհական պարկի մէջ բերած էր նորան փաթեթած խոնաւ կտաւեղների և թղթի մէջ և ժամանակ առ ժամանակ թրջելով ճանապարհումը: Այս պատատը ունէր երկու անգլիական ֆունտի ծանրութիւն: Իւր օթեանումը, Մոնտաբորեան փողոցի մէջ, սիրուել էր նա այս նիւթը ցամաքեցնելու համար, բայց որովհետեւ դա չէր չորանում շուտով, այդ պատճառով պարզեց դորան վառարանի

առաջև և ջերմաչափն ու ժամացոյցը ձեռքին նայումէր նորա վերայ հսկելով ջերմութեան աստիճանի և ժամանակի վերայ, որ անպատճառ հարկաւոր էին չորացնելու համար, որովհետեւ մի փոքր աւելի ջերմութիւն կամ միջոց կարող էր բոցաւառել ճայթուն ժխակը, այնուհետեւ Օրսինին բոլոր տան հետ միասին թռած կը լինէր դէպ ի երկինք։ Օրսինին լցուցանելով գնդակները ճայթուն ժխակով մինչև կէսը, փակեց նորանց օդախից և պտուտակով անյայտապէս ամրացրեց վերելից շինած ծակը, որ թողած էր այդ հրացան գնդակները լցուցանելու համար։

Երկուսի ճանապարհաթուղթը հասուցել էր դարանագործներին Բեռնարը։

Պարտաւորութեան արձանագրութիւնը աւարտվումէ այսպիսի վերջաբանութեամբ ընդհանուր պրոկուրօրի կողմից։

«Ես հիման վերայ Յովսէփ Անդրէաս Պիերին, Կարոլոս Բուդիօն, Անտօնիօ Հոմէսը, Ֆելիչէ Օրսինին և Սիմօն Ֆրանսուա Բեռնարը (վերջինս ներկայ չը լինելով) պարտաւոր են. նախ որ 1857 և 1858 թուականներին արած են դաւաճանութիւն ընդդէմ կայսրի կեանքին և անձին, այլև կայսերական գերդաստանի մի անդամակցին, և թէ այս դաւաճանութիւնը իւրեանց մէջ յղացած, սկսել էին գործով կատարել նորան։ Երկրորդ, Օրսինին, Բուդիօն և Հոմէսը պարտաւորվումեն այն բանի մէջ թէ խնդրած էին կայսրի կեանքը և Պիերին ու Բեռնարը գործակից էին եղած նոցա, այդ դաւաճանութեան հեղինակներին խրատներ տալով, թէ ինչպէս պիտոյ էր կատարումն տալ նորան, հասուցանելով նոցա դէնք և այլ հնարք, որ սպասաւոր էին այդ գործի մէջ, խոստովանելով թէ արդարև դոցանով պիտոյ է սպանութիւն լինի, այլև կամաւ և զիտութեամբ օգնական լինելով յիշեալ դարանագործութեան հեղինակներին այնպիսի ձեռնտուութեամբ որ կամ պատրաստել էր կամ թէ թեթեւացել գործը, և կամ թէ յաջողութիւն էր տուել այն հնարներին որ ճանապարհ էին բացել դաւաճանութեան կատարմանը։ Երրորդ, պարտաւորվումեն նոյն անձինք և նոյն չափով որպէս գործակատարք, կայսերական գերդաստանից մի անդամի կեանքը կամ անձը խնդրելու միջոցին և որպէս համախոհք այդ գործի մէջ։ Չորրորդ, պարտաւորվումեն նոյն անձինք և նոյն չափով, թէ կամաւ և զիտութեամբ սպանել էին ութ մարդ (այս և այն անունով) և թէ կամակից էին այդ մարդասպանութեանը։»

Ըմբաստանական արձանագրութիւնը կարդալուց և վկայքը հետացնելուց յետոյ, արքունի դատարանի նախաթոռ ատենակալը սկսեց

հարցախորձել պարտաւորվածքը: Պարտաւորքը մի քանի անգամ փոփոխեցին իւրեանց խոստովանութիւնքը, աշխատելով ծածկել ճշմարտութիւնը և արդարացնել իւրեանց անձը, թէպէտ նոցա շատ յայտնի էին նոցա յանցաւորութեան ապացուցութիւնքը: Հոմէսը յայտնեց, թէ նա ամենեւին անգէտ էր Պիերիու դիտաւորութեններին, և նորա հետ եկել էր միայն Փարիզ ստանալու մի պաշտօն, որ Պիերին կամեցած էր ճարել նորա համար: Փարիզումը նա սպասաւոր մտաւ Օրսինիու մօտ, որ և յունվարի 14-ին տուեց նորան մի ուսմբ, չասելով նորան թէ ինչ էր դորա խորհուրդը: Անրջին ըոպէին, երբ որ կայսերական կառքը մօտեցաւ Օպերային, Օրսինին ձայն է տուած նորան. «ձգիր ուսմբը կառքի մէջ»: Հոմէսը հարկաւոր համարեց հնազանդել իւր տիրոջ հրամանին, ամենեւին չը գիտելով ուսմբի ահարկու ներգործութիւնը: Բուդիօն յայտնեց, թէ նա ուղարկված էր Բեռնարի ձեռքով դէպ ի Փարիզ: Օրսինին գտանելու համար, որ և հաւատացած էր նորան (Բուդիօն) իւր գաղտնիքը և հարցրել էր նորան, արդեօք կարելի է յոյս դնել նորա գործակցութեան վերայ: Նա, այսինքն Բուդիօն, անձնասիրութեան պատճառով չը կամեցաւ մերժել Օրսինիու խնդիրը: Բայց թէ ինչպէս է կատարվել դարանագործութիւնը, այդ մասին յայտնեց Բուդիօն, թէ նա ձգել է ուսմբը Օրսինիու նշան տալովը և թէ յետոյ փախել է ինքը դէպ ի մերձակայ հիւրանոցը, որ չը վերաւորվէր միւս ուսմբերի կոտորներից: Երբ որ նախաթող ատենակալը հարցրեց թէ որքան արծաթ ստացել էր նա, մասնակից լինելու այդ գործելի չարագործութեանը, Բուդիօն խոստովանեց, թէ Բեռնարը Անդաւի մէջ տուած է նորան 336 ֆրանկ: Օրսինին դուրս եկաւ շատ հանդիսաւոր կերպով և յանձն առաւ հրապարակախօսել որպէս ազատիչ Խտալիայի: Սպանելով կայսրը, կամէր նա յառաջացնել մի քաղաքական փոփոխութիւն Ֆրանսիայի մէջ և դորանով յեղափոխութիւնը Խտալիայումը: Բայց ուսմբ արձակել չէ, նա ունէր դոցանից երկու հատ. վերաւորված լինելով ուսմբի կոտորներից, չկարողացաւ նա իւր ուսմբը արձակել, և այդ պատճառով դրեց նորան սալայատակի վերայ: Պիերին երկար ու ձիգ խօսեց իւր կեանքի և այն յանձնարարութենների վերայ, որ կատարել էր նա իւր կուսակիցների օգտի համար, և այն արդիւնքների մասին, որ հասուցել էր ինքը հռոմէական հասարակապետութեանը: Ամենեւին ուրացաւ նա իւր մասնակցութիւնը դաւաճանութեան մէջ: Բերմիդգամից դուրս էր եկած նա ընտանեկան գործերի պատճառով միայն և զիմէլ էր դէպ ի Փարիզ: Այն ուսմբի մասին, որ գտանված էր նորա մօտ, և թէ նա ինչ պատճառով ներկայ էր եղած Օպերայի մօտ, մի քանի ըոպէ դարանագործութենից յառաջ, այդ մասին

արեց նա այսպիսի խոստովանութիւնք. Օրսինին որպէս թէ կասկածե-
լով, մի գուցէ դան և որոնէն նորա տունը, խնդրել է նորանից թա-
քուցանել իւր ուռմբերից մինը: Այս խնդիրը չը կամենալով մերժել
Պիերին, վեր է առել իւր հետ այն ուռմբը, չիմանալով նորա պատ-
րաստութիւնը: Կոյն միջոցին Օրսինին ժամագիր է եղել նորան, մի
ղահվէտնուժ ձեմելիքների վերայ: Պիերին չը գիտելով ստուգապէս
թէ սր տեղ էր այդ զահվէտունը, որոնումէր նորան, գնալով ձեմելիք-
ների երկայնութեամբ: Մտնելով Օպերային, շատ զարմացաւ նա նո-
րա հանդիսաւոր ճրագազարդութեան վերայ և իմացաւ դորա պատճա-
ռը: Այս բողբէիս ըմբռնեցին նորան: Նախագահ ատենակալը իսկոյն
ցոյց տուեց երգուած դատաւորներին և հասարակութեանը, թէ ինչ
բան անհիմն էր պարտաւորվածների խօսուածքի մէջ: Պարտաւորված-
ների հարցափորձութիւնը տեւեց մինչև չորս ժամը: ապա սկսվեցաւ
վկանների հարցաքննութիւնը: դոցա առաւել շատերը, մանաւանդ թէ
քաղաքական սպասաւորքը տուեցին տեղեկութիւնք, ամենեւին համե-
մատ այն տեղեկութեններին, որ պարունակվումէն նոյն իսկ ամբաստա-
նական արձանագրութեան մէջ: Զինապետ Դեվիմը և Կարունը քննե-
լով ուռմբերից մինը, յայտնեցին, թէ դա պարունակումէր իւր մէջ
130 զրամ ճայլուն ժիպակ, որ հաւասար էին 2—300 ֆունտ վառո-
ղի: Դօքտօր Թարդիէն յայտարարութիւն մատուց սպանվածների և վի-
րաւորվածների մասին: Դատաստանական գործողութիւնը ավարտվե-
ցաւ 5 ժամին, վկաների հարցափորձութիւնը չը կարողացաւ վերջանալ
այս անգամ, վասն որոյ յետ ձգեցին նորան մինչև միւս օրը:

Փետրվարի 26-ին հարցափորձվեցան այն վկայքը որ անցած երե-
կոյին երեւցած էին:

Սորանից յետոյ ընդհանուր Պրօկուրօրը դէմքը դարձուցանելով
դէպ ի դատաւորքը և երգուած ատենակալքը, և, ինչպէս սովորութիւն
է, օգնութիւն աղերսելով, կրկին անգամ պատմեց գործի հանգաման-
քը և աչքի տակ ժողովեց պարտաւորվածների կեանքը և յառաջուց արած
օրէնընդդէմ գործերը: Նորա պարտականութիւնը այն էր, որ հարցա-
փորձութեանից յետոյ ոյժ և զօրութիւն տար ամբաստանութեանը, և
ակնյանդիման լուսափայլ կացուցանէր պարտաւորվածների յանցաւո-
րութիւնը: Այս պաշտօնական հարկը լցուց նա այնպիսի վայելչախօ-
սութեամբ, որ սեփական էր այդ, յառաջուց երեւելի ազօկատ եղած
մարդուն:

Իայց առաւելապէս մտադրութեան արժանի բանը այս երկրորդ
ատենական հանդէսի մէջ էին այն ազօկատների ճառերը, որ պաշտ-

պան դուրս եկան պարտաւորութեաններին: Ազնկատների դրութիւնը անչափ դժուար էր, և պիտոյ է ասել, որ նոքա փառաւոր կերպով կատարեցին իւրեանց պաշտօնի պարտիքը, այսինքն է, ամեն մի պարտաւորութի շարժառիթքը ցոյց տալով առաւել շահաւետ կողմից: Մի առանձին սաստիկ տպաւորութիւն գործեց Պարոն Ֆալքի ճառը, ինչպէս և պիտոյ էր յուսալ այդպիսի խօսողից: Ահա գլխաւոր տեղերը այդ ճառի:

«Ընդհանուր Պրոկուրորը նոյնպէս քաջ գիտէ, ինչպէս ես, որ դաշնակը և մարդասպանութիւնը ամենեւին հակառակ է իմ հոգու և սրտի խոստովանութեանը: Ինձ ատելի է բռնութիւնը և պախարակելի այն զօրութիւնը որ չէ օրէնքի սպասաւոր գործիք: Եթէ մի ազգ ընկած է մի բռնակալի իշխանութեան տակ, ապա դաշնակը չէր, որ կարող է սպառնալ այդ ազգի ծառայութեան շղթաները: Աստուած որ պարգեւում է իւր բարիքը բռնաւորներին, համարում է նոցա կեանքի ժամերը. նա պատրաստում է նոցա աւելի անփախչելի փորձանքներ, քան թէ դարանադործների մեքենայքն էին:

«Ահա իմ սրտի խոստովանութիւնքը, պարոններ: Այսու ամենայնիւ, երբ որ Օրսինին խնդրեց իմ բանախօսութիւնը իւր պաշտպանութեան համար, ես չը մերժեցի նորա խնդիրը: Ես գիտէի, թէ ինչ ծանր բեռն դնումէի իմ վերայ, թէ ինչպէս անդօր էր իմ պատսպարութիւնը, ես բացայայտ տեսանումէի իմ ջանքի անօգտութիւնը ձեր առաջը:

«Այս բոլորը բաց ու պարզ ասացի ես իմ պաշտպանութիւնը խնդրողին, ինչպէս այժմ ասումեմ այս տեղ. ես յայտնեցի նորան այն զարհուրանքը որ աղբւլ է իմ մէջ նորա յանցանքը, բայց միանգամայն և շարժվեցաւ սիրտս նորա վատաբաղդութեան, նորա հաստատուն ջանադրութեան վերայ հասանելու իւր ընտրած նպատակին, նորա անձնասիրութեան, ամենայն տեսակ զրկանքների վերայ որ յանձն է առել նա, իւր հայրենի աշխարհի համար: Ես ասացի նորան, որպէս որդի մի աշխարհի որ չարչարված էր օտարականների ձեռքում, կը ցանկայի ես պատուհասվիլ որպէս դու, կը ցանկայի թափել իմ արիւնը նորա համար: Տո՛ւր. քո կեանքը որպէս քաւութիւն այն անարդարութեանը որով մեղանչել ես դու դէպ ի հասարակութիւնը և դէպ ի օրէնքը: Քո կեանքը կը վերջանայ քո արած յանցանքի փոխարէն: Ես քո հետ միասին յանդիման կը լինիմ երդուած դատաւորների առաջը, ոչ թէ կամելով փառաւորել քո արարքը, այլ բացայայտել քո վարքը, յայտնի կացուցանել թէ ինչ շարժառիթներով կատարել ես դու այն գործը որ արտասվում ես և դատապարտում եմ: Ես կը հանդիսանամ, որ

պայծառադարձելով քո անմահ հոգին, որ պիտոյ է դառնայ դէպ ի Աստուած, այն ճշմարտութեան լուսովը որ գալոց օրերունը կարող էր պահպանել ու պաշտպանել քո յիշատակը:

«Իսող ինչ ասումէ, ասէ ընդհանուր Պրօփուրօրը. բայց Օրսինին տեղիք է տուել ոչ թէ մի շահախնդրական շարժառիթի, ոչ թէ պատուասիրական խորհուրդների, ոչ թէ մի անձնական ատելութեան, այլ մի ամենեւին այլ մտածութեան: Երբ որ ձեզ ասած էին այս բոլոր բաները, հասկացած չէին նորա սրտի խորին ցաւերը: Նորա բոլոր կեանքը հերքումէ (չըրումէ) այդ բոլոր մեղադրութիւնքը: Օրսինին լինելով Խտալացի, իւր բոլոր կեանքումը պատերազմէ և ընդդէմ այն օտարականներին, որ չարչարումէին նորա հայրենիքը: Հօր արիւնի հետ թափվել է նորա մէջ այս սէրը դէպ ի հայրենիք. մօր կաթի հետ ծծել է նա այն հիմնական կանոնները, որոնց համար զոհ է բերել իւր կեանքը,

«Օրսինիւ հայրը ծառայել է մեր քաջ զօրքերի շարքումը: Որպէս առաջնորդ այն մէծ, Նապոլէոնեան գունդի զօրքերի մէջ, Ֆրանսիական Բեփօլիցիայի քառակից գնացել է մինչև Ռուսաստանի ձիւնապատ դաշտերը, և ամենայն տեղ, ամենայն կռուի մէջ, իւր արիւնը խառնել է նա Ֆրանսիական զինուորների արիւնի հետ: Երբ որ նա տեսաւ Խտալիայումը, թէ այս աշխարհի վերջին պաշտպանը կործանվեցաւ, նա գրեց սուրը պատենի մէջ, և դուք չունիք պատճառ զարմանալու, եթէ այնուհետև թէ նորան և թէ նորա զաւակին հանդիպումէիք այն բոլոր դաւաճանութենների մէջ, որոնց նպատակը էր տալ Խտալիային իւր միութիւնը և ազատութիւնը:

Օ, որ օրինակ, Օրսինիւ հայրը մասնակից էր այն դաւաճանութեանը, որ 1831 թուակ. եղած է ընդդէմ պապական կառավարութեան: Այս գործի մէջ զլիաւոր դաւաճաններից մինը վայր ընկաւ պապական զինուորների հարուածի տակ:

«Ինչիչէ Օրսինին այն ժամանակ տասերկու տարօք էր. նա ականատես էր այս բանին, և դուք կամի՞ք, որ այնուհետև չը վառվէր նորա սիրտը ատելութեամբ դէպ իւր հայրենիքի նեղեցքը: Պատուելի ընդհանուր պրօփուրօրը նկարագրեց ձեր առաջև Օրսինին որպէս մի հասարակ դարանագործ, որ երազումէր կործանել հաստատված կառավարութիւնքը, այն խորհրդով որ ճանապարհ բանայ իւր իշխանութեան և վայելչութենների համար: Թող խոստովանէ ընդհանուր պրօփուրօրը, մի՞ թէ նա ինքը լինելով Խտալացի, չէր զգալու այն ցաւը որ ուտելով մաշումէր նորա հայրենիքը. մի՞ թէ չէին ծանրանալու նորա վերայ այն շղթայքը, որոնց մէջ տանջվումէր նա: Խորհուրդը, որին անձնատուր է եղել Օրսինին, էր խորհուրդը Նապոլէոն Առաջինի, որ կա-

մենումէր Իտալիայի միութիւնը, որ շատ աշխատել է հասանել այդ նպատակին, որ և գիտէր, թէ ամենից յառաջ պիտոյ էր ձեռնարկել քանդելու Պապի աշխարհական իշխանութիւնը: Ահա, պարոններ, թէ ինչ խորհրդով Օրսինին յանձն է առել ամենայն զոհանք, և ահա թէ ինչ բան ներս է ձգել նորան այն դաւաճանութեան մէջ, որի համար դատապարտվեցաւ նա 1845 թուականին, ինչպէս ասվեցաւ ձեռ վերելումը:

«Շուտով ստացաւ նա ներողութիւն, և ինչպէս ասումեն, յետոյ դժբեց իւր երգմամբ չափ տուած խոստմանը: Ոչ, ոչ. նա չը գրգռեց իւր երգմանը: Եթէ նա կրկին անգամ դաւաճանութեան կցորդ դարձաւ, այդ բանը չեղաւ Հռոմի, այլ Տոսկանայի մէջ. այդ բանը էր ընդդէմ Ավստրիայի, դորա խորհուրդը էր վերջացնել Իտալիայի տառապանքը: Յետոյ դուրս յարձակվեցան 1848 թուականի անցքերը, որոնց մասին ես կարող չեմ և չը կամիմ խօսք բանալ այս տեղ, այլ հերիքանումեմ մի քանի բառերով: Երբ որ քարոզվեցաւ Պ. Լամարտինի հրովարտակը, Իտալացիք միաձայն ցնծութեամբ ողջունեցին դորան, և Ավստրիայի դրօշակը ցած բերվեցաւ զարհուրելով և չքացաւ Իտալիայից:

«Շէ կարելի ասել, թէ Օրսինին այն ժամանակ հնարումէր դաւանագործութիւնք, կամ թէ աշխատումէր կործանել պապական կառավարութիւնը: Մէք տեսնումենք նորան Հռոմէական կարգադրող ժողովի մէջ, ուր ընտրած էր նա անգամ, միաբան հաւանութեամբ: Ինչ անունով դուրս ելաւ նա այդ ժողովից. քաւ լինի, որ ես այս պաշտպանողական ճառի մէջ մի դառն կամ թէ արատիչ խօսք հանեմ իմ բերանից: Բայց ես իրաւունք ունիմ ասելու, թէ այս ժողովը կործանվեցաւ Եւրոպայի ձեռքով, թէ նորան ցիր ու ցան արեցին Ֆրանսիական թնդանութները:

«Մի թէ այս անցքի մէջ ակնյայտնի չէ այն քաղաքական հակառակաբանութիւնը, որ պիտոյ է վրդովէր Իտալացոց առողջ բանակաւորութիւնը և հայրենասիրութիւնը, որպէս և Օրսինիւ առողջ դատողութիւնը և հայրենասիրութիւնը: Մի թէ դուք չէք հասկանում դեռ ևս, թէ նա կամէր պատառել այն կապանքը, որոնց մէջ նոր ի նորոյ ձգեցին նորա հայրենիքը, թէ նա կամէր վերջացնել այն տառապանքը որի մէջ հառաչումէր նա: Այսպէս ահա, շուտով հանդիպումենք մեք նորան Աւստրիայի մէջ, ուր գիմած էր նա օգնութիւն որոնելու, պատերազմողներ ճարելու Իտալիայի փրկութեան համար. նա կամենումէ դժբախտորէ լինել ընդդէմ հարստահարիչների դրօշակին, կամենումէ միւսերը հաղորդել իւր հայրենասիրական խորհրդին: Վիեննայումը նա

Թաքուցանումէ իւր անձը Հերվադ անունի տակ, բայց և այն տեղ անգաղար հալածումէ նորան մի դէ, և շուտով բռնումեն և բանտարկումեն նորան Մանտուայի ամրոցի մէջ, բայց այս ամրոցը գերեզման է: Նա մնումէ այն տեղ տասն ամիս, ամենայն ժամ նորա դլխի վերայ կախած լինելով մահու պատուհասը, բայց և այս բանը չէ կորացուցանում նորա անընկճելի կամքը: Նա ստիպումէ իւր դատաւորքը խոստովանել, թէ իւր արարքը յառաջացած էին միայն շատ մաքուր հայրենասիրութեան շարժառիթներէր:

«Այնու ամենայնիւ դատապարտվումէ նա և այն միջոցին երբ շինումէին նորա համար պատժարան, երբ պատրաստվումէր նորա համար մահ, մի կին իմանալով թէ Օրսինին մեռանումէ Իտալիայի, իւր հայրենիքի համար, չը կամեցաւ, որ մեռանի նա: Այնպիսի քնքուշ հոգաբարձութեամբ, այնպիսի անձնանուիրութեամբ, այնպիսի յաջողակութեամբ, որոնց կարող են միայն ընդունակ լինել անձնանուէր կանայք, այլ և այն յարակցութենների միջնորդութեամբ որ ունէր նա նոյն իսկ ամրոցի սպասաւորների հետ, հասուցել է նա բանտարկածին այնպիսի գործիք որ ձեռնառու էին նորա ազատութեանը: Օրսինին միջից սղոցումէ վանդակաւոր պատուհանի 8 երկաթի շերտերը: Ես կարող չեմ ասել ձեզ, թէ ինչքան ժամանակ ու համբերութիւն հարկաւոր էին այդ քաջագործութեան համար: Յետոյ կտաւիքից կապած ու յօրինած սանդուղքի վերայով ցած է իջանում նա մի բարձրութենից որ աւելի էր 40 մետրից (130 ֆարիղեան ոտնաչափից) և ընկնումէ ամրոցի խանդակի մէջ, սաստիկ ջարդվելով: Այն տեղից որպէս և իցէ յառաջ սողալով, անցուցանումէ նա երկու օր ու երկու գիշեր մի լճակի սառն ջրերի մէջ, ուր գտանումեն նորան որսորդքը: Ահա տեսանումք դուք, պարոններ, որ Նախախնամութիւնը կամեցած չէր նորա մահը:

Ինչո՞ւ է այսպէս տնօրինել Նախախնամութիւնը. ո՞ւր մեղանից յայտնի են Նախախնամութեան խորհուրդքը և ճանապարհքը: Ո՛ր և է այդ բանը. այժմ նա ձեռնամուխ է եղել մի գործի, որ ատելի է ինձ: Այսուհետեւ ի՞նչ հարկաւոր է ինձ յառաջ տանել իմ պաշտպանողական ճաւը նորա համար:

«Այ՛ն թէ պիտոյ էր ինձ այնքան անարգել իմ անձը, որ նոր ի նորոյ քրքրէի վկաների յայտարարութիւնքը և ակնյայտնի ապացոյցքը պարտաւորվածների յանցանքի մասին: Այ՛ն թէ ձեր սիրտը չէ վկայում, որ Օրսինին տեղիք է տուել միայն այն ձգտողութեանը, որի մասին խօսեցի այս բոպէիս. մի՛ թէ ձեր սիրտը չէ ասում ձեզ, որ նա այն բոպէին, երբ որ կատարումէր յանցանքը որի վերայ արտասովումէ այժմ, որ և կամի քաւել իւր արիւնով — թէ նա այս բոպէիս ունէր իւր աչքի

առաջև մի նպատակ միայն, այսինքն իւր հայրենիքի փրկութիւնը և ազատութիւնը:

«Պարոններ. թաղաւորների առանձնարանների մէջ կարող են լինել մարդիկ, որ ասումէին մի որ և իցէ ազգի. «ձեր կառավարութիւնը հաւանելի չէ ինձ. ես փոխումեմ նորա ընթացքը». այնուհետեւ մի ազգ յարձակումէ մի ազգի վերայ և կառավարութիւնը յեղափոխումէ: 1815 թուականին, Նապոլէոնը, թէպէտ և կարող էր և նորա անունը ունէր մի կախարդական զորութիւն, ստիպւեցաւ խոնարհել մի այդպիսի իրողութեան առաջև: Եւ ի՞նչ. կառավարութիւնը որ յաջորդեց անցածից յետոյ, այն կառավարութիւնը որ միւս ազգերը տուեցին Ֆրանսիային, մի՞ թէ ատելի չէր: Մի՞ թէ անդադար չէին հալածում դորան դարանազործ մարդիկ, որ չը կամիմ ես փառաւորել ի մէջ այս սրբաւանի արդարադատութեան, բայց դոցա յիշատակը այնու ամենայնիւ չըջապատած է հայրենասիրութեան լուսեղէն կամարովը:

«Այդպէս, իտալացի Օրսինին դաւաճանութիւնք է արել իւր հայրենիքի օգուտը պաշտելով: Նայեցէ՛ք նորա սրտի խորքի մէջ և մի՛ համարհեցէք նորան. մի՛ յաւելացուցէք այն յանցանքի վերայ որ նա կատարել է, որ և ես անմեղադիր չեմ կացուցանում, այն պարտաւորութիւնը թէ նորա պատճառով շատ մարդիկ կորուսել էին իւրեանց կեանքը յունվարի 14-ին եղած պատահարի մէջ: Այս մարդերի կեանքի համար նա կը լինի պատասխանատու Աստուծոյ աթոռի առաջև. այդ մասին պարտական չէ նա մարդկեղէն դատաստանի առաջև, որովհետեւ մահապարտական ատենի առաջև յանցանքը— դիտաւորութեան մէջ է:

«Եւ այս պատճառով պատուելի ընդհանուր պրօկուրօրը իւր աղերսարկութեան մէջ, որ լսեցիք դուք, որ և բաց ի իւր անխարդախութենից ունի և միւս նշանաւոր արժանաւորութիւնք շատ, չէ պահանջում ստիպագին, որ յառաջ բերվէին երկրորդական ամբաստանութիւնք, և ես չունիմ այս տեղ խօսելու նոցա վերայ:

«Մի՞ թէ պիտոյ էր ինձ այս տեղ խօսք բանալ այն կիսատ ու թերատ ասացուածների վերայ, որ լսված էին Օրսինիու բերանից, այն հակառակաբանութեան վերայ որի մէջ ընկնումէր նա հարցափորձի ժամանակը: Տեսանէ՛ք, թէ ի՞նչ եղբակացութիւն կարող էինք առնել այս տեղ:

«Մի՞ թէ որ և իցէ մարդ այս տեղ ներկայ եղածներից տարակոյս ունէր այն մասին, թէ Օրսինին զնելու է իւր անձը իւր յանցանքի քաւութեան համար: Գուք ասելու էք, թէ նորա խօսքերը շատ անգամ տարբերվումէին միմեանցից. այդ ճշմարիտ է. նորա կամակիցքը շատ

անգամ՝ փոփոխած են իւրեանց պատասխանատուութիւնքը, և նա համաձայնեցաւ նոցա . այսչափ միայն: Բայց դատաստանի իսկական օրը այն է, երբ պարտաւորւածը յանդիման է լինում ձեր առաջը: Այս տեղ բերումէ նա իւր վերջին խօսքը, իւր կտրական բացատրութիւնքը, իւր փաստերը (արդարացուցիչ պատճառքը), իւր պաշտպանութիւնը: Լսեցէ՛ք լիովին պարտաւորւածի խօսքերը և ասացէ՛ք, արդեօք կային նորա բառերի մէջ մեծախօսութեան կամ փոքրոգութեան նշաններ:

«Լա կատարել է իւր կտակը, իւր աղօթքը այն թղթի մէջ, որ բանտից զրաժ է դէպ ի կայսրը: Ես կը կարգամ ձեզ այդ թուղթը, թղթտուութիւն լինելով ինձ կայսրի կողմից:

Լ՛հա դորա բովանդակութիւնը:

«Ֆրանսիացոց կայսր Նապոլէոն Երրորդին:

«Լ՛յն խոստովանութիւնքը՝ որ ես արած եմ քաղաքական հարցափորձի մէջ որ կատարվեցաւ 14-ին Յունվարի եղած դարանադործութեան առիթով, վկայումեն իմ յանցանքը և բաւական են դէպ ի մահ դատապարտելու ինձ, և ես յանձն եմ առնում դորան, առանց ողորմութիւն աղերսելու, կէս մի որ ես չը կամիմ անարգել իմ անձը այն մարդու առաջը, որ սպանել է իմ անբաղդ հայրենիքի նորածին ազատութիւնը, և կէս մի որ մահը այս իմ դրութեան մէջ բարեբարութիւն է ինձ:

«Լայց իմ ասպարէզիս վերջումը կամիմ ես փորձել իմ վերջին փորձը, օգնութիւն հասուցանելու Խալիլային որի աղատութեան համար մինչև այժմ յանձն եմ առած ես ամենայն վտանգ, ամենայն զրկանք: Խալիլան միշտ եղել է և է իմ հոգսերի առարկան, և այս վերջին խորհուրդը կամիմ ես բացայայտել այս բառերովս, որով դարձուցանումեմ երեսս դէպ ի Ձեր մեծութիւնը:

«Լ՛յժմեան քաղաքական հաւասարակշռութիւնը Եւրոպայի մէջ պահպանելու համար, պիտոյ է աղատութիւն տալ Խալիլային, կամ թէ ևս աւելի անդաքնել այն շղթայքը որով Աւստրիան պահումէ նորան ծառայութեան մէջ: Խնդրելով էի, որ Ֆրանսիացիք թափէին իւրեանց արիւնը Խալիլան աղատելու համար, ոչ . մինչև այդ աստիճան չը կամիմ պահանջող լինել: Խալիլան աղերսումէ, որ Ֆրանսիան թոյլ չը տայ Գերմանիային օգնութիւն հասուցանել այն պատերազմի մէջ, որ գուցէ թէ շուտով սկսանելու է: Այս բանը կարող է Ձեր մեծութիւնը առնել, միայն թէ կամենայ: Այս կամեցողութենից կախ է բարեբաղդութիւնը կամ վատաբաղդութիւնը իմ հայրենիքի, կեանքը կամ մահը մի ազգի, որին Եւրոպան պարտական է իւր կրթութեան մի մեծ բաժինը:

«Լ՛հա թէ ինչ խնդրուածքով համարձակվումեմ՝ դարձուցանել երեսս դէպ ի Ձեր մեծութիւնը և անյոյս չեմ՝ թէ իմ ձայնը լսելի կը լինի։ Խնդրումեմ և աղաչումեմ՝ Ձեր մեծութիւնը տալ իմ հայրենիքին այն ազատութիւնը, որ նա կորուսել է 1849 թուականին, նոյն իսկ ֆրանսիացոց սխալանքով։

«Սիտ բերեցէք, Ձերդ մեծութիւն, որ Խտալացիք, որոնց մէջ գրտանվումէր և իմ հայրը, ուրախութեամբ թափած են իւրեանց արիւնը Նապոլէոն Մեծի համար, միշտ հետևելով նորան, ուր և նա կամեցած էր առաջնորդել նոցա։ Միտ բերեցէք, որ Խտալացիք հաւատարիմ կացան Նապոլէոնին մինչև նորա կործանումը։ Միտ բերեցէք որ, մինչև Խտալիան չը ստանայ իւր ազատութիւնը, թէ Եւրոպայի և թէ Ձեր յատուկ անդորրութիւնը մի սուտ երազ էր։ Մի մերժէք, Ձերդ մեծութիւն, վերջին բարբառը այն հայրենասիրի որ ահա կանգնած է պատժարանի սանդուղների վերայ՝ ազատեցէք իմ հայրենիքը, և 25 միլիոն ժողովրդի օրհնութիւն կը բարբառէ ձեր անունը դալոց՝ ազգերի մէջ։

Մաղասեան բանտից։

«Ֆելիքս Օրսինի։»

«Այսպէս է, պարոններ, Օրսինիու վերջին խօսքը, որ և, ինչպէս տեսանումէք դուք, համաձայն է նորա բոլոր գործերին իւր կեանքումը։

«Լրդարև, կարելի է ասել թէ Օրսինին շատ վստահաբար է վարվել դարձուցանելով իւր դէմքը դէպ ի նա որի կեանքը խափան էր այդ դադափարների իրագործութեանը։ Բայց ձեզ յայտնի է, որ Օրսինին, գոհութիւն Աստուծոյ, անյաջող գտանվեցաւ իւր դարանագործութեան մէջ։ Նա խոնարհել է Աստուծոյ առաջև, խելամուտ լինելով, որ Աստուած դատապարտումէ նորա սկսուածը։ Այժմ նուիրված է նա մահու։ Իւր գերեզմանի ափումը կանգնած, դարձուցանումէ նա երեսը դէպ ի այն անձը, որ ամենեւին ատելի չէ նորան, դէպ ի նա, որ կարող էր լինել նորա հայրենիքի ազատիչ, և ասումէ նորան. ո՛վ թագաւոր, դուք պարծենումէք այն բանով, որ ժողովրդի միջից հասարակաց ընտրութեամբ բաղմեցուցած էիք աթոռի վերայ. ընդունեցէք ապա ձեր մեծահոգակ նախորդի դադափարքը. ո՛վ թագաւոր, ականջ մի՛ դրէք հաճոյախօս մարդերի, մեծ և ողորմած եղէք, և դուք կը լինիք անխոցելի։

Լ՛հա ձեզ այս բառերը. և ես ամենեւին չը կամիմ բացատրել դորանց. ես չունիմ ոչ իշխանութիւն և ոչ ազատութիւն ասելու այս տեղ ամեն բան, որ կայ իմ սրտի վերայ։ Բայց այս բառերը բացատրումեն այն գաղափարները որոնց հնազանդել է Օրսինին, որ և ձգել են նորան այս ձեռնարկութեան մէջ։

«Ձեզ, պարոն երդուած դատաւորք, հարկաւոր չեն ընդհանուր պրօկուրօրի աղերսարկու թիւնքը. դուք կատարեցէք ձեր պարտականութիւնը, առանց այս կողմ ու այն կողմ շեղելու և առանց թուելութեան: Բայց Աստուած որ կայ մեր վերայ, Աստուած որին յանգիման կը լինին մի օր և պարտաւորվածքը և նոցա դատաւորքը, է մեր ամենեցուն դատաւորը, որ կը կշռէ մեր սխալանքների չափը: Աստուած կը դատէ և սորան և դուցէ թէ կը պարգեւէ նորան թողութիւն, որ մարդիկ անկարելի էին համարել:

Պ. Քալվինը յետոյ, Նոթան Սէն Լօրանը, որ օրէնքով նշանակված էր ազգակատ, Պիերիու համար, ձեռնարկեց պաշտպանել այս պարտաւորվածք: Պիերին պարտաւորված էր մասնակցութեան պատճառով, նախ որ ինստրուկցիայք կամ խրատներ էր տուել յանցանք կատարողներին. երկրորդ, որ ճարել էր զէնք ու անթիւնք, զիտելով որ գոքա ձեռնտու էին կատարելու դարանագործութիւնը. երրորդ, որ իրողապէս գործակից էր գտնուած: Պաշտպանը նախ և յառաջ բացայայտելով այն բոլոր զարհուրանքը և ահաճութիւնը որ աղղղէ էր իւր վերայ յանցանքը, ի վերայ այդ ամենայնի աշխատումէր օրոնել և գտնել ամենայն կարելի հանգամանք, որ ձեռնտու էին փոքրացնելու նորա հովանաւորութեան յանձնածի յանցաւորութիւնը: Նա քանահնար էր արդարացնել պարտաւորվածք առաջին մեղադրութիւնից, ասելով թէ ինստրուկցիան կամ թէ խրատը չէ մի լոկ խորհուրդ, այլ մի տեսակ հրաման, և այն մարդու վերայ, որ ստացել էր այդ խրատը, պարտականութիւն է գնում կատարելու նորան. բայց որովհետեւ ձեռնարկութեան առաջնորդը է Օրսինին և ոչ Պիերին, ապա սկսանողական տնօրէնութիւնքը կարող չէին յառաջանալ սորանից: Երկրորդ մեղադրանքից պաշտպանը արդարացնումէ պարտաւորվածին այսպէս. թէ Պիերին ըստացել էր թափանչանքը, որ գոքա, և թէ պատահէր մի խառնակութիւն, լինէին նորա համար յարձակողական և պաշտպանողական զէնք. և թէ նա չը գիտէր, որ այն գնդակը որի ծածկոցը բերած էր ինքը Բրիւսսելից, պիտոյ է լինէր մահու գործիք, կայսրի կեանքը վտանգելու համար. երրորդ մեղադրութեան ընդդէմ յառաջ բերեց նա, թէ Պիերին չէ եղել իսկապէս գործակից, որովհետեւ դարանագործութիւնից յառաջ դրած էր բանտի մէջ, Իւր ճառի վերջաբանումը ասաց Նոթան Սէն Լօրանը:

«Ես առ ի սրտէ աղօթումեմ, որ այս դատաստանը օգտաբեր լինի ապագային:

«Եթէ իմ տկար ձայնս լսելի կը լինէր, ապա ասելու էի ես. պիտոյ է, որ մեր ծերացած Եւրոպայումը միջազգային (internationales) օրէնքներից և հիւրասիրութեան սուրբ օրէնքներից առաւել հասարակ-

ված լինէր մի մեծ և լայնատարած հողի ընկերսիրութեան, որ կործանէր չար խորհուրդները և պահապանի պէս հսկէր դալոց դարանագործութենների վերայ, ինչ թագաւորութեան մէջ ևս լինէին դոքա, անխտրապէս: Սա չէր լինելու տեղական օրէնքների խախտումն թագաւորութենների մէջ, այլ մի ընդհանուր փոխադարձ պատասխանատուութիւն ընկերական և բարոյական ապահովութեան համար:»

Պ. Նիկոլէն, Հոմէսի աղվօկատը հիմք դրեց իւր պաշտպանողական ճառին, յառաջ բերելով թէ իւր հովանաւորութեան յանձնածը մասնակից եղած չէ այն դարանագործութեանը որ եղած է կայսրի կեանքի մասին, այլ թէ նա ամենեւին անտեղեակ է եղած այդ դաւաճանութեանը մինչև դորա կատարման ընթացքը. բաց ի դորանից յառաջ բերելով պարտաւորվածի թոյլ ընաւորութիւնը և այն հանգամանքը, թէ Հոմէսի բանտարկութեամբ Պոլիցիան կարողացել է դադարեցնել գլխաւոր դարանագործքը:

Պ. Նիկոլէն բացատրումէ մի ըստ միոյն, թէ ինչպէս Հոմէսը Անգլիայի մէջ ծանօթացել է Պիերիու հետ, որ նորա և Օրսինիու մէջ բացել է հաղորդակցութիւնը: Սա յայտնել է Հոմէսին իւր կամամտածական առաջարկութիւնքը. մի բեօլիւցիական խռովարարութեան մասին Խալիայի մէջ: Այս խորհրդով, բայց այս խորհրդով միայն — խօսքը յառաջ է տանում Պ. Նիկոլէն — Հոմէսը առաջարկել է Օրսինիուն իւր ձեռնտուութիւնը և հաւատարմութիւնը:

«Հոմէսը գիտէ՞ր արդեօք նոյն իսկ դարանագործութեան օրին, իւր ընկերների չար խորհուրդը, և թէ ինչ պաշտօն պիտոյ է յանձն առնուր այդ գործի մէջ: Բնենեցէ՛ք նորա ընթացքը քայլ առ քայլ, և դուք կը ստուգէք, որ, նոյն իսկ խորհրդաւոր ըստ լինելով, Օրսինին ոչինչ բան յայտնած չէ նորան: Հոմէսը ուղարկված էր Պիերիու և դը Բուգիօյի քամակից, բայց երբ որ սոքա եկած էին, հեռացաւ նա, և թափանչաբքը լցած էին նորա բացակայութեամբ: Յետոյ արձակիցին Հոմէսին, ճաշ ուտելու, որ նա վերադառնայ վեց ժամին: Ղերադարձած լինելով վեց ժամին, սպասումէ նա իւր պարոնին, այս դարանագործին, որ թէ ինչպէս հաստատամիտ և ներգործական մարդ էր, իսկոյն կը հասկանաք դուք, և մինչև սորա գալը թաւաք է ծխում տան դարպասի մօտ: Օրսինին վերադառնալով, հրամայումէ Հոմէսին զինի բերել և ապա կրկին հեռանումէ Հոմէսը: Պիերին և դը Բուգիօն գալիս են Օրսինիու մօտ, և դաւաճանների ժողովը լիաթիւ էր արդէն: Ապա գանչումեն Հոմէսին և յայտնումեն նորան իւրեանց մէջ յղացած խորհուրդը, և յատկացնումեն, թէ ինչ պաշտօն պարտական էր Հոմէսը կատարել այս գործի մէջ: Օրսինին յանձնումէ նորան գնդակը որ պիտոյ

է արձակվէր առաջին անգամը, և մի թափանչայ իւր անձը պաշտպանելու համար, եթէ հարկաւոր էր: Հոմէսը գլուխ տուեց և խոստացաւ կատարել նորա հրամանքը. և ինչպէս կարող էր նա ընդդիմանալ: Յառաջուց արդէն անձնատուր էր եղել նա և ստիպուած էր յանցանքով փոխարինել իւր անդգուշութիւնը: Օրսինին և Պիերին տարան նորան դէպ ի Լեպելլէտիէ անուն փողոցը, ցոյց տուեցին նորան իւր տեղը. դը Բուզիօն իւր խոստովանութեան մէջ մի պարզ խօսքով յատկացնումէ թէ ինչպէս էր եղած Հոմէսի մասնակցութիւնը: Օրսինին — ասումէ նա — ասել է Հոմէսին. « Կանգնիր այն տեղ », և նա կանգնեց այն տեղ, դտանվելով երկու մեծաւորների աչքի տակ: Նորան պիտոյ էր արձակել առաջին դնդակը, նոյն բոպէին, երբ որ կը մօտենար կայսերական կառքը, և նա կատարեց այդ վարճուրելի հրամանը: Կառքը մօտեցաւ և մահու անօթը դուրս թռաւ նորա ձեռքից: Ո՛վ, պարոններ, եթէ այն վնասմարարաւ խօսքերը (ընդհանուր պրոկուրօրի) որ մի քանի բոպէ յառաջ լսեցինք մեք, դեռ ևս հնչումեն ձեր ականջումը, եթէ այն արտասուելի հանդէսները, այնպիսի ճարտար ձեռքով պատկերացուցած, դեռ ևս ձեր աչքի առաջն են, եթէ դուք դեռ ևս լսումէք այն զոհերի աղաղակքը, եթէ դեռ ևս տեսնումէք մարդկային արիւնի լճեր, եթէ դուք այս յուսահատութեան և մահու հանդէսի վերայ տեսնումէք շրջելով ձեր անկարգութեան մէջ խորասոյզ եղած հայրենի աշխարհի պատկերը, թո՛ղ ապա լուռ կենայ պաշտպանը, թո՛ղ նա պինդ սրտով սպասէ այն ահաւոր դատաւճռին որ պիտոյ է դուրս պատառիլ ձեր տըրտնջալից սրտերից: Բայց եթէ դուք աւելի հաւատարիմ լինելով ձեր սուրբ առաքինութեանը, հասկանումէք թէ ամենայն կրքոտ ձգտողութիւն, թէ և լինէր դա շատ օրինապատշաճ, արգելւած է ձեր արդարադատութեանը, ապա հեռացրէք ձեզանից այդ ահաւոր պատկերները, խաղաղեցրէք ձեր սրտի վարկողութիւնը և հետեցէ՛ք ինձ մի քանի բոպէ ևս: Այդ խռովութեան և մահու պատահարների միջոցին, մեծակայ հիւրանոցի դահլիճի մէջ նստած է մի երիտասարդ: Նա վերաւորված չէ, բայց քրտինքը գետի պէս թափվումէ նորա երեսից, արտասուքը թորումեն նորա աչքերից, և նա ժամանակ առ ժամանակ ընդհատված ձայնով կրկնումէ. « Իմ պարոն, իմ պարոն »: Նորան շրջապատումեն մարդիկը, ցաւումեն նորա վերայ, միսիթարումեն նորան: Ի՛նչ դործ ունի նա այն տեղ: Մի՞ թէ չէ տեսնում նա, թէ ինչ պիտի լինի իւր վերջը: Ամենեքեան անհանգստութեան մէջ են. գաւիթումը մութն է. նորան ցուցանումեն ակտակցութիւն, ամենայն բան ձեռնտու էր նորա փախստեանը, նա կարող էր անյայտանալ, բայց մնումէ, նա նստած է այն տեղ ամբողջ ժամեր, դանչելով իւր պարոնը:

Ի՛նչ բան հետ է պահում նորան հիւրանոցի մէջ: Զէ՛ք տեսանում դուք, որ նա մի քանի ժամ յառաջ լինելով կոյր գործիք յանցաւորութեան, պիտոյ է մնայ, որ լինի մի յաջողակ գործիք հատուցման որ հախախնամութիւնը թողել էր իւր համար: Երկար միջոց մնալով Հոմէսը հիւրանոցում, Պօլիցան ուշադիր չէր նորան. մի աստիճանաւորի աչք գուշակեց այդ անչափելի անհանգստութեան պատճառը Հոմէսի մէջ: Սա բանտարկվեցաւ նոյն բոպէին, երբ որ նա լսումէր անվտանգ վերադարձը այն մարդու, որ կնքած ու սահմանված էր զոհ լինելու նորա ձեռքով: Ախեցիցն հարցուիորձ առնել նորանից իւր պարոնի մասին որ դանչումէր նա. և նա յայտնեց նորա բնակութեան գաղտնիքը և դորա հետ միասին մասնեց իւր անձը: Օրսինին բանտ դրվեցաւ. արդարադատութիւնը առանց դէպի աջ ու ձախ մոլորվելու, յառաջ է դնում այն ճանապարհով որ Հոմէսը ցոյց է տուել նորան, և վերջապէս քարոզումէ ահաբեկված Ֆրանսիային, թէ այս յանցանքը — չէ Ֆրանսիացի մարդու յանցանք: Պարոններ, մի թէ չը կամիք հաշուի մէջ ձգել մի այդպիսի մեծակշիռ արդիւնք, և չը կամիք վարձատրել մի այդպիսի օգտաւէտ չարախօսութիւն:

«Եթէ այդ չարախօսութիւնը լինէր կամաւոր, ապա ինչքան և հարկեցուցիչ լինէր իմ պարտականութիւնը, չը դիտմ ես, կարո՞ղ էի արդեօք այնքան քաջասիրտ լինել, որ յաղթէի իմ սրտի տհաճութեանը և այդպիսի յանցանքով պարտաւորվածի համար խնդրէի ևս վարձատրութիւն մի այդպիսի տգեղ գործի: Բայց նա բոլորը յայտնել է խռովութեան մէջ, ու չը վերայից թռած, տանջվելով խղճի խայթից, և ես խաղաղ հոգով կարող եմ հաւատալ ձեզ այս յիշատակը որպէս արժանի ձեր կարեկցութեան:

Եւ, Պ. Նիկօլէն ուշադիր է լինում մի այդպիսի իրողութեան վերայ. եթէ Հոմէսը յառաջուց գիտակից եղած լինէր դաւաճանութեանը, ապա կատարելով մի կանոն զիտաւորեալ յանցանք, կշռած կը լինէր բոլոր հնարները ազատ լինելու պատասխանատուութենից. նա հոգացած կը լինէր իւր համար ճանապարհի թուղթ, արծաթ, բայց իսկոյն, այս անցքից յետոյ չերևեցաւ նորա մէջ և ոչ անձնապահագանութեան ձգտողութիւն. այսքան շուարած ու տարակուսած էր նա. նա չէ ունեցել որ և իցէ գիտաւորութիւնք, և ոչ իսկ կարողութիւն . . . Ես կարող չեմ այլապէս պատկերացնել ինձ Հոմէսի դրութիւնը — ասումէ Նիկօլէն — եթէ ոչ, որպէս մի նորընծայ զինուոր, պատահաբար վեր առած, այն խորհրդով, որ կատարէր մի ահաւոր գործ, առանց ժամանակ ունենալու կշռել կամ թէ փոքրի շատէ հասկանալ իւր արածը: Ուրեմն Պարոններ, վճռեցէք, դուք ինքներդ. հատուցէ՛ք ամեն միսին

իւր արժանը. մի՛ թէ դուք կամէիք մի և նոյն անողոքելի դատաւճիռը կապել այս չորս դուռնների վերայ. մի՛ թէ այդպէս է արդարութեան պահանջողութիւնը. այդ մասին տարակոյս ունիմ ես: Մարդերի արդարութիւնը, Աստուծոյ արդարութեան պէս, պարտական է հատուցանել միտ դնելով ոչ այնքան դործին, ինչքան դիտաւորութեանը. և դուք հարցրեցէք ձեր խիղճը, արդեօք պարտ էր ձեզ միապէս անողոքելի լինել թէ դէպ ի այն մարդը որ կանխապէս յղացել էր չար խորհուրդը, կշռել էր և պատրաստել յանցանքը, և թէ դէպ ի նա որ եղած էր լուկ դործիք, և ստանալով մի անակնունելի պատուէր, մոլորվել էր միայն վճռական բոպէսումը, բայց յետոյ իսկոյն շուարված, անձնատուր է եղած տրտմութեան և մտատանջութեան: Պարոն երդուած դատաւորք. պաշտպանը լցուցել է իւր պարտականութիւնը, այժմ մնումէ ձեզ լըցուցանել ձերը. ես անյոյս չեմ, որ արդարութեան հետ կից գտանվելու է և կարեկցութեան տեղի ձեր դատաւճռի մէջ:»

Պ. Կաթիլ, զը Բուդիշի ագլոկատը, որ ընտրած էր պաշտօնական կերպով, սկսեց իւր պաշտպանական ճառը, յայտնի կացուցանելով թէ ինչպէս դժուարացուցիչ դրութեան մէջ էր գտանվում ինքը, «Երևութաբար, անկարելի է պաշտպանութիւն, ասաց նա. ապաւէն առնուլ ինձ ձեր ներողամտութիւնը, ձեր ցաւակցութիւնը, լինելու էր յանցանք, և այն դատաւճիռը որ լինելու էր մի այսպիսի աղերսարկութեան հիմքի վերայ, պիտոյ է խախտէ հասարակաց արահովութիւնը:

«Շ՛շմարիտ է, պարոններ, և մի՛ թէ այդպէս է պահանջում օրէնքը, որ պաշտպանը, որին այդ օրէնքը կարգումէր պարտաւորվածի համար, լինի իբրև մի անխօս դործակատար անձն այս ահաւոր իրաւասական հանդեսի մէջ, ուր վերջին խօսքը — Իշաֆօտ է: Ոչ, այդպէս չէ օրէնքի միտքը. ես վկայ եմ գանչում ձեր սիրտը և ընդհանուր պրօկուրօրի յիշատակութիւնքը:

«Բայց ինչքան դժուարութիւնք, ինչքան վտանգներ կան իմ առաջը: Կարո՞ղ եմ ուրանալ յանցանքը. բայց ինքը պարտաւորվածը խոստովանումէ դորան. կարո՞ղ եմ ուրանալ թէ նա կամաւ և գիտութեամբ ձեռնամուկ է եղել դորան, բայց — դործակատարութեանից մի քանի օր յառաջ, հաւատացած է նորան դաւաճան խորհուրդը. կարո՞ղ եմ ուրանալ յանցաւորութիւնը, բայց — ո՞վ կարող է լինել այդքան յանդուգն: Եւ ինչպէս հնար է ինձ այդ, առանց հակառակելու այն տրտմութեանը, ապաշաւանքին, մտատանջութեանը, որ յայտնումէր ինձ և յայտնեց ձեզ երեկեան ատենի մէջ այն պարտաւորը որի պաշտպանութիւնը յանձնած է ինձ:

«Եւ չը կամիմ ուրանալ յանցանքը և ոչ իսկ որ և իցէ բառով թուլացնել այն սարսափը որ դա ներգործումէ իմ վերայ: Ես կը ցանկայի մոռանալ իմ պաշտօնը և բաժանորդ լինել այն տրտնջանքին, որի վերայ այնպէս ճարտար լեզուով խօսեց ընդհանուր պրօկուբօրը: Ի՛նչպէս կարելի է չարտասուել և չանիծել մի այդպիսի չարագործութիւն, նախ, անունով մարդկութեան որ ցաւեցուցել է նա. երկրորդ, անունով այն բարեկարգութեան որ կամէր նա կործանել. երրորդ, անունով արդարութեան որ կեղտոտել էր նա, վերջապէս անունով Խառական անկախութեան որ ազդել է նորա մէջ այդ միտքը:

«Եթէ նորա հայրենիքը դեռ ևս մեռած չէ, եթէ նա որպէս Յուլիա Մոնթեկին քնած է միայն գերեզմանի մէջ, ապա ոչ թէ մարդիկ զէն զոհեր բերելով կը զարթեցնեն նորան, այլ, ինչպէս ասաց Օրսինին, նորա որդիների հաստատամիտ և առաքինի գնացքով: Ահա պարոններ, թէ ի՛նչ ասացին ինձ իմ սիրտը և խիղճը. ևս ինքս հարցրած եմ ինձանից, կարելի՞ էր արդևօք պաշտպանութիւն:

«Իայց երբ որ երես առ երես հանդիպեցայ ես այդ երիտասարդին, որ ընդ ամենը 26 տարօք է, որի մահուն չէ կարող տանել նորա տան և եօթն տարօք կինը, եթէ հասանի նորան մահու գատակնիք, որ և ունի մի եօթնամեայ մանուկ. երբ որ ևս իմացայ նորա կեանքի ծածուկ միւստմիօքը, ճնշվեցաւ սիրտս: Ես մտածեցի, որ պաշտպանութիւնը կարելի է միշտ, և եթէ Բուդիօն մեղաւոր է, այնու ամենայնիւ արժանի է ցաւակցութեան, և թէ, որպիսի ևս է յանցաւորութիւնը և նորանից իմ վերայ ազդեցած զարհուրանքը, այնու ամենայնիւ պիտոյ է իմանալ թէ ի՛նչպէս է յանցաւորը:

«Ինձ շատ զգալի եղաւ մի հանդամանք, այսինքն անհաւասարութիւնը պարտաւորվածների դրութեան մէջ. մի մասը յղացել է յանցանքը և պատրաստել է նորա կատարումը դժոխարուեստ ճարտարութեամբ և մի անհաւատալի հաստատութեամբ. միւսերը հրամանակատար են և առաջիններին գործակից միայն: Մի թէ սօքա ամենեքեան արժանի են հաւասարաչափ պատժի: Ոչ. թող ասէին, ինչ որ կամին. դոցա մէջ կայ մեծ զանազանութիւն: Անտարակոյս, ամենեքեան պատասխանատու են, որովհետեւ ամենեքեան գործած են իւրեանց կամքով, բայց կան տեսակաւորութիւնք որոնց ուշադիր լինել պարտական են պարոն երգուած դատաւորները: »

Եւս նախերգանքից յայտնի է ահա, թէ ի՛նչ հիման վերայ հաստատումէ Պ. Մաթիէն իւր պաշտպանողական ճառը. նա աշխատումէ ապացուցանել պարտաւորվածների յանցաւորութեան անհաւասար-

րութիւնը. թէ ինչ բան յատկապէս առիթ էր տուել զը Բուդիօյին դէպ ի այդ յանցանքը, բացայայտելով խօսումէ նա նորա անցած ու գնացածի վերայ, նորա շառաւիղման մասին մի հին ալնուական տոհմից, որ աղքատացած էր ոչ թէ անմիտ վատնողութենից, այլ անբաղդ դիպուածներով: Դը Բուդիօ պարտաւորվածի պապը էր Պրեֆեքտ Բելլունայի մէջ, ֆրանսիական հիւպատոսութեան և առաջին կայսերութեան միջոցին. նորա հօրեղբայրը ծառայած է ֆրանսիային Խալալական պատերազմերի մէջ և մեռած է այն տեղ: Դը Բուդիօյի հայրը ամենանայած էր Բելլունայումը Աւստրիային անձնանուէր եղած Կոմս Գոմի-նիու դստեր հետ, որի հայրը անհաւան լինելով այդ զուգաւորութեանը անժառանգ է կացուցել իւր դուստրը: Երեք որդիք յառաջանալով այս պսակից, սկսեալ խանձարուրքից նուիրած են չքաւորութեան:

Բայց ինչպէս է նա, վատաբաղդ զաւակը այդ աւերված ազգատոհմի:

«Մարդկային հոգին ալատ է, խօսքը յառաջ է տանում Մաթիէն, ես չեմ ուրանում այդ բանը. բայց նա կերպարանագործվումէ այն հանգամանքների զուգախառնութեան մէջ, որ շրջապատումն նորան: Մեր հոգու մէջ արմատանումն այն արատքը և առաքինութիւնքը որ մեր աչքի առաջն են:

Լ. հա Պ. Մաթիէի մնացած ճառի իսկութիւնը:

Կարը զը Բուդիօն էր 15 տարօք, երբ որ բորբոքվեցաւ 1848 թուականի Բեվօլիւցիան. նորա քեռին ցանկանումէր, որ նա մտանէր Միլանեան զինուորական դպրոցը և յետոյ Կադէսների ուսումնարանը, բայց նորա հոգին սկսեալ օրօրոցից վառված էր ատելութեամբ դէպ ի այլազգիքը և սիրով դէպ ի աղատութիւնը Խալալայի, և որոշեց, ինչպէս ասումէ նա, պաշտպան կալ իւր հայրենիքի անկախութեանը: Դը Բուդիօն մասնակից էր ապստամբված Վենետիկի պաշտպանութեան մէջ. երբ որ քաղաքը ստիպվեցաւ անձնատուր լինել, նա դիմեց դէպ ի Հռոմ. բայց երբ որ և այս վերջին հաստարանը Բեվօլիւցիայի խորտակվեցաւ ֆրանսիայի զէնքով, այնուհետև Դը Բուդիօն փախաւ օտար աշխարհներ, կացաւ Շվեյցի և Գենուայի մէջ մինչև 1851 թուականը: Այս տարումը իւր համար ապրուստ որոնելով, գնաց նա Ամերիկա, բայց պատահելով նաւաբեկութեան Սպանիայի ծովեզերեայքի մօտ, լող աւելով փրկվեցաւ և երկար ժամանակ ապրումէր Բարսելոնումը ամենաբացաւ աղքատութեան մէջ: Այն տեղից եկաւ նա Մարսէլ:

Կա կարող էր միւսանգամ մտանել Կադէսների դպրոցը, բայց այն պայմանով, որ ծառայէ Աւստրիական տէրութեանը. նա անյոյս

էր ժամանակով դառնալու զինուորական աստիճանաւոր, կամ թէ երբ և իցէ փառք ճարել իւր համար: Անյոյս լինել այս մասին, մի և նոյն էր, որպէս թէ մատնել իւր անձը աքսորանքի և չքաւորութեան: Հասկապատիւ համարեց նա աքսորանքը և դուրս գնաց դէպ ի Անգլիա, ուր կացած է մինչև իւր դալը այս տեղ. 1855 թուականի դեկտեմբերին ամուսնացաւ մի աղքատ աղջկայ հետ, որ դեռ ևս համարեալ թէ երեսայ էր: Կոցա ծնեցաւ մի մանուկ: Ամուսին այրը ճարումէր իւր օրական հացը ուսուցանելով Անգլիարէն և Գերմաներէն. բայց երբ որ վաճառականութիւնը վտանգի մէջ էր, նորա դասատուութիւնքը դադարեցան, և նա 1857 թուակ. դեկտեմբերին լինելով վերջին չքաւորութեան մէջ, ստիպւեցաւ նամակ գրել դէպ ի Օրսինին և աղաչել նորան որպէս իւր հայրենակիցը, նպաստամտոյց լինել նորան իւր տառապեալ դրութեան մէջ, որի փոխանակ խոստանումէ Գլ Բուդիօն իւր պատրաստականութիւնը ծառայել նորան ամենայն ժամ, ամենայն դիպուածնեւրում ուր իցէ:

Լճն միջոցին ահա, այս անձարացած դրութեան մէջ, շրջապատւած էր նա այն մարդերից որ կամէին վերականգնել Խալիլայի աղատութիւնը: Յայտնվեցաւ մի Կարլօտտիանուհով մարդ. սորան պատմեց Դը Բուդիօն իւր բոլոր վարհուրելի դրութիւնը, Կարլօտտին սկսեց խօսել նորա հետ Օրսինիու մասին, գովասանելով նորա առատասիրտ մարդասիրութիւնը, բայց ոչինչ չժիշելով քաղաքականութեան մասին: Յետոյ միայն վառեցին նորա մէջ հայրենիքի ազատութեան յոյսը: Այս յոյսը դարձաւ այնուհետև միայնակ շարժառիթը նորա բոլոր գործերի մէջ: Նորա խոստովանութիւնքը բոլորմէն սրտից: Ես չը գիտեմ, ինչո՞ւ պիտոյ էր չընծայել նորան այդ տխուր հաւատը:

«Լճնայն ինչ ապացուցանումէ, որ Լոնդոնումը ասած չէր նորան կայսրի կեանքը ինդրելու մասին: Ինքը Օրսինին ասումէր, թէ այդպիսի բաների մէջ հաւատալ մարդու, վտանգաւոր է: Այլև Լոնդոնումը, պիտոյ է նորա կինը և երեսայի օրօրոցը վկայ լինէին մի այդպիսի յանցաւոր խորհրդի, վասն որոյ հարկաւոր էր թաքուցանել նորանից ճշմարտութիւնը:

«Լճնայն ապէս նա փարիզումն է: Այս տեղ նա վերահասու է լինում բոլորին. բայց որպէս թէ կասկածելով նորա թուլութենից, նորան տեղաւորումն նոյն հիւրանոցում, ուր Պիերին է, և սորա վերակացութեան տակ, և երդմեցնումն նորան, որ հնազանդ լինի, ապա թէ ոչ, մեռանելու էր: Ի հարկէ չը կար այս տեղ ոչ նիւթական, և ոչ իսկ

բարոյական, անպայման բռնութիւն, բայց և ազատութիւնը ունի իւր չափ ու կշիռը:

«Ինչո՞ւ փախստական չեղաւ նա. նորան հասուցած աղքատին ապրուստը սպառված էր արդէն. և ո՛ւր պիտոյ էր փախչել նորան. դէպ ի Լոնդոն... բայց մի՛ թէ չէին գտանելու նորան անողոքելի քաղաքական ատելութիւնը և անփախչելի վըէժը: Նա 1856 թուականին ստացաւ այն տեղ մի դաշնակի հարուած, ըստ որում կասկած էին տարել միայն, որպէս թէ Ֆրանսիական զործակալ էր: Ահա թէ ի՞նչ յիշատակ դրած էր դը Բուդիւօյի աչքի առաջը, երբ որ նա երգուեցաւ հնաղանդել Օրսինիուն:»

Պ. Մաթիէն եղբայրակեց իւր պաշտպանողական ճառը այսպէս.

Եհա, պարոններ, թէ ինչպէս է եղած դը Բուդիւօյի պաշտօնը այս գործի մէջ: Մեծ է յանցանքը և զարհուրելի են նորա հետեւութիւնքը: Մեք զխեղճ այժմ, թէ քանի մարդերի կեանք վտանգվել է յունվարի 14 թուականի մահաբեր դարանազործութեամբը: Այս յանցանքը ձայն է տալիս. վըէժ, վըէժ. չէ, սխալվեցայ ես. նա պահանջումէ արդարութիւն: Բայց վերջացնելով իմ պաշտպանական ճառը, կամենում եմ հարցանել ձեզանից, մի՛ թէ անկարելի էր ներողամտութիւն: Աներկբայ եմ ես, թէ դուք մի և նոյն կշռով հատուցանելու չէիք այս չորս պարտաւորներին:»

Օգնի այս ճառին նախաթող ատենակալը կարգով հարցրեց ամեն մի պարտաւորվածից, արդեօք ունի՞ն նոքա ինչ և իցէ յաւելացնելու իւրեանց փաստաբանների պաշտպանական ճառի վերայ. ամենեքեան պատասխանեցին բացասաբար:

Մի քանի րոպէ միջոցից յետոյ, առաջին նախաթող ատենակալը, ինչպէս սովորութիւն է, վերջին անգամ աչքի տակ բովանդակեց գործը, օգնութիւն աղերսելով միւս դատաւորներից, և յետոյ կարգաց խնդիրքը, որ պիտոյ է դատաքննէին երգուած դատաւորքը:

Հինգերորդ ժամից երեք քառորդ անցած, երգուած դատաւորները հեռացան և դատաստանը փակվեցաւ մի քանի ժամ:

Ութ ժամու կէսին երգուած դատաւորքը վերադարձան խորհրդարանութեան դահլճից: Նոցա զլիաւորը կարգաց դատավճիռը. երգուած դատաւորքը ստորասարսկապատասխանեցին 148 հարցուածի և բացատարար 25-ի: Վերջին հարցուածքը վերաբերվումէին դէպ ի պարտաւորութիւնը վստե դարանազործութեան ընդդէմ կայսերական զերդաստանի մերձաւորին:

Այստաւորված Հովնսի մասին հաւանեցան թեթեւացնել պատժի ահագամանքը:

Պարտաւորվածքը կրկին անդամ յառաջ բերվեցան: Ատենադպիրը կարգաց նոցա երդուած դատաւորների վճռահատութիւնքը: Ընդհանուր պրօկուրօրը առաջարկեց գործ դնել 86, 89, 302 և 463 յօդուածքը մահապարտական օրինադրքի մէջ (այսինքն պատուհաս մահու, իբրև հայրասպանութեան համար):

Ընդին նախաթոռ ատենակալը հարցրեց պարտաւորվածներից, ունէին նոքա ինչ և իցէ յառաջ բերելու ընդդէմ պատուհասի գործադրութեանը:

Հովնսը ասաց. «ոչ, պարոններ:»

Պը Բուդիօն. «աղաչումեմ դատաւորների ողորմասրտութիւնը:»

(Օրսինին. «ոչ, պարոն նախաթոռ ատենակալ:»

Պիերին պատասխանեց նոյն բանը:

Պատաւորքը հռանդմէն դէպ ի խորհրդարանը, խորհուրդ առնելու միմեանց հետ պատժի գործադրութեան մասին: Այս ժամից յետոյ նոքա վերստին գալիս են ատեն, և պարոն նախաթոռ ատենակալը, ամենեքեան լուռ մնալով, յայտնումէ դատակնիքը, որով դատապարտվումեն,

(Օրսինին, Պիերին և զը Բուդիօն, այնպիսի պատուհաս կրելու, որ օրէնքով սահմանադրած է հայրասպանների համար .

Հովնսը, ինչքան որ կենդանի էր, մշակ լինելու ամրոցաշինութեան գործերի մէջ. նախաթոռ ատենակալը յայտնումէ պարտաւորվածներին, թէ նոցա տրվումէ երեք օր ժամանակ բողոքական դանդաւար մատուցանելու:

Պարտաւորվածքը հռանդմէն լուռ թեամբ:

Տելեգրաֆական լուրը փարիզեց մարտի ¹/13-ից տեղեկութիւն է տալիս այսպէս: «Այսօր, առաւօտուն, եօթն ժամին, Պիերին և Օրսինին գլխատվեցան ահագին բալունութիւն ժողովրդի ներկայ դտանվելով: Բուդիօյի պատիժը թեթեւացրած է:»

ՆԵՄԱԿ ԸՌԻ ՀՐԵՏԱՐԱԿՈՂԸ:

ՄԵԾԱՊԱՏԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ:

Պարոն Տրատարակող Հիւսիսափայլ Օրագրի:

Մարդկութեան պատմութիւնը չէ ցուցանում մեզ ոչ մի դար և ոչ մի ժամանակ, ուր հանճարեղ մարդերի լուսաւոր մտածութիւնք և քարոզութիւնք հանդիպած չը լինէին զանազան ընդդիմութենների և հակառակութենների, ուր տգիտութիւնը և խաւարը ոսոխ դուրս եկած չը լինէին ճշմարտութեան լուսի ընդդէմ: Ասես թէ մի բարոյական հարկաւորութիւն էր մեր մարդկեղէն աշխարհի մէջ, որ ճշմարտութիւնը պատերազմելով մոլորութենների հետ, ամրացներ իւր ջերը և յաղթութիւն գտանելով կարողանար արժանապէս դնահատել իւր յաղթական հանդէսի մեծութիւնը: Անցեալ դարերի մէջ պատահած բարոյական պատերազմերը ներվումէն մեր լուսաւոր օրերի գատաւատանի առաջ, միտ գնելով ժամանակի տհասութեանը և տղայութեանը: Այսպէս տեսնելով բանը, նորանշան երեւոյթ չէ մեր համար մի վայրի վերոյ լրագրի Տրատարակող, որպիսի է Մեղու Հայաստանի անունով թերթերի հեղինակը, որովհետեւ այդ մարդը, մտաւորապէս պատկանելով դեռ ևս խաւար դարերի միջոցին, չէր կարող աչք բարձրացնել և նկատել այժմեան օրերի լուսատու փարոսի ան աշտարակը, և որովհետեւ նորա վայրախօսութիւնքը ամէնեւին բնական հետեանք էին նորա անկրթութեան և ասիական անմիտութար գաստիարակութեան: Թէ ի՞նչ բանի վերայ է խօսքըս, կարծեմ կարօտ չէիք իմ բացատրութեանը. տարակոյս չկայ որ կարդացած կը լինիք յիշեալ Մեղու Հայաստանի լրագրի 16 համարի մէջ ներկայ ապրիլի 19 թուականից, այն յայտնի չարախօսութիւնը, որով իբրեւ թէ կրիտիկայի անունով կամի նա տկարամիտ մարդերի սիրտը պղտորել և վատ կարծիքներ տարածել Հիւսիսափայլ օրագրի մասին, որ մի սուրբ և բարեմիտ (թէպէտ շատերին անհասկանալի) հայրենասիրութեամբ կամի ոչ թէ մարդ վերաւորել, ազդ անարդել իւր մարդարեական ազդու և ուժգին խօսքերովը, այլ միայն զարթուցանել իւր նից մեր թմրած ժողովուրդը, բարձրացնել նորան և ցուցանել այն ճանապարհը որ պիտոյ էր մեզ գնալ, այսինքն թողնելով վերջապէս ասիական ատելի խաւարը և ոտք կոխել այն սահմանի վերայ ուր փայլումէ Եւրոպական լուսաւորութիւնը: Ցաւելով տեսնումեմ, որ յիշեալ լրագրի Տրատարակողը կոյր գործիք է օտար մարդերի ձեռքում, և

խօսող բերան մի ծածուկ դարանագործ հասարակութեան կողմից, որի ճակատի վերայ պիտոյ էր դարկել մի այսպիսի կնիք. Ընկերութիւն խաւարապաշտների, Общество одеситовъ: Դա իմ սխալաստիկ ասելը մի քանի պարոնների յանցանք է համարում, բայց ես այդ պարոնները դեռ ևս ներողամտութեամբ անուանել եմ սխալաստիկ, որովհետեւ սխալաստիկ ասած մարդը փոքր ի շատէ բան գիտէ, իսկ այն ուսումնականքը, որոնց վերայ անարկիւմէի ես, բայց ի մի կտոր լոկ Հայերենից ոչինչ չը գիտեն, այո՛, ունին մի կոշտ և անմիտ մոլեկրօնութիւն, որով կարող էին և մոլորեցնել անմեղ ժողովուրդը, կարծիքներ տարածելով, որպէս թէ այս և այն ոք Հայերից Լուծերականութիւն է քարոզում և այլն և այլն: Բայց այդ եղիկելքը ոչ Լուծերականութեան են տեղեակ, ոչ Գրիգորականութեան և ոչ ևս Քրիստոնէական կրօնին առհասարակ. պատճառ, դոցա համար կրօն ասացեալը մի քանի այսպիսի և այնպիսի ծէսեր ու արարողութիւնք էին. և թէ այդպէս չը լինէր, ուրեմն պիտոյ է ամաչէին մինին Լուծերական, միւսին Գրիգորեան կոչելուց. որովհետեւ ոչ ոք աշխարհի երեսին չէ մկրտվում Լուծերի կամ Գրիգորի, այլ միայն Քրիստոսի անունով, և մկրտվածքը Քրիստոսի անունով մէք ճանաչումենք ոչ Լուծերականք և ոչ Գրիգորեանք, այլ Քրիստոսեանք:

Սեղուի հրատարակողը, որպէս քահանայ, մի քանի խօսքեր սուրբ գրքից վկայութիւն բերելով իւր համար, կարծումէ հաստատել իւր իրաւասութեան իրաւունքը մատենագիր մարդերի վերայ, առանց մտածելու թէ դպրութեան հանգիստում նորա քահանայ լինելը կամ չը լինելը ոչինչ խորհուրդ չունի, և ամենայն մարդ, որի գլխի մէջ ուղեղ կայ, կարողալով նորա յանդուգն և անտեղի խօսքերը, եղբայրականութեան իսկոյն, որ այդ մարդը իւր վիժածը գրելու միջոցին գտանվել է մի մօայլ ու խաւար հոգու թունաւոր աղղկեցութեան տակ: Զուր է հանդէս գալիս նա որպէս քահանայ. ոչինչ օգտել չունի նորան իւր քահանայութիւնը ուսումնականութեան մէջ. այդ տեսակ գաղափարները վերացած են աշխարհի երեսից դժոխային Կնկվիլիցիոյի հետ միասին: Մէք ներգործումք որպէս մատենագիր, և ամենայն մատենագրի հետ կարող ենք գործ ունենալ առանց միտ դնելու նորա պատահական դրութեանը և պաշտօնի վիճակին հասարակութեան մէջ, գործ ունենալ որպէս մի լոկ մատենագրի հետ: Եւ մի քահանայի, աբեղայի, կամ եպիսկոպոսի գրած անտեղի և մոլորական բանը նոյն իրաւունքով կը հերքենք և կը դատապարտենք, ինչ իրաւունքով հերքելու և դատապարտելու էինք, եթէ մի այդպիսի բան դուրս երևէր մի աշխարհական մարդու գրչի տակից:

Եթէ Սեղուի հրատարակողը կամի, որ մատենագիր մարդիկ վարվին նորա հետ որպէս քահանայի հետ, ապա թող դուրս չը գայ քահանայու-

Թեան սահմանից, թող պաշտէ միայն իւր քահանայութիւնը. աշխարհական լրագիր հրատարակելը քահանայագործութիւն չէ. հասարակութեանը կօշկաներկէ օծանելիք շինել ուսուցանելը քահանայագործութիւն չէ, սորան և նորան հայհոյելը և անիծանելը ոչ թէ միայն քահանայաւայել գործ չէ, այլ և ընդդէմ քրիստոնէութեան. «He въ свои сани не садись» ասումէ առաժը:

Մեղուի հրատարակողը իւր գրութեանը տալով մի վատաբանութեան ձև, իսկոյն արգարացնումէ այն իմ կարծիքը Հայոց թերատ կիսատ ուսումնականների մասին, որ ասած էի Հիւսիսամիայլի 72 և 73 երեսներումը. այսինքն թէ սխալ և դատապարտելի կարծիք են տարածում ժողովրդի մէջ, որպէս թէ կրիտիկայի դիտաւորութիւնը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ պարսաւել և պախարակել: Այդ հրատարակողը, ինչպէս տեսնումեմ, մի բարակ կասկածանք է ցոյց տալիս իմ կրիտիկայի մասին, որ տպած էր Հիւսիսամիայլի առաջին Համարի մէջ, որպէս թէ այդ կրիտիկան այլ մարդու գործ լինէր. ցաւումեմ, որ անհանգիստ է լինում նա, կասկածանքի մէջ տարուբերւելով, կամ դուցէ ինքը լինելով ուրիշների ձեռքին կոյր գործիք, նոյն բանը կարծումէ ևս միւսերի մասին, ճշմարտելով ուսաց ասածը թէ «Чтò у кого болятъ, тотъ о томъ и говоритъ. Իմ բերանը բացած է միշտ ճշմարտութեան հակառակորդների ընդդէմ — տարակոյս չունիմ որ Մեղուի հրատարակողը կը փորձէ այս բանը — և սիրտս լայնացրած է լսելու ամենայն բան, բարին, բարի ամանի մէջ ժողովելու, իսկ խոտանը և անպիտանը բաց ձգելու:

Եւ, ունիմ և այնքան բարոյական մեծահոգութիւն, որ կարող եմ առանց կամակորութեան խոստովանել իմ սխալանքը, եթէ մի աւելի դիտուն մարդ ճշմարտութեամբ ցոյց տար ինձ իմ սխալանքը, և ոչ միայն խոստովանել, այլ և շնորհակալութիւն մատուցանել մի այդպիսի արնուամիտ պարոնի. Բայց ընդունել, բանի տեղ դնել կամ պատասխանել մի մարդու որ ասած չ'ասածը ինքը չը գիտէ, որ ամենայն մարդկային ամօթ և պատկառանք յետ դրած յանդգնումէ Տէրութենական իրաւունքով ու օրէնքով տուած մի ուսումնական արտօնութիւն ուրանալ և ինքնակոչ անուանել. աւելին ասեմ, որ մեղրվելով մի քանի մատենագիրների և այլ պապական նեղսիրտ և կարճատես արեղանների հետ, Հայոց լեզուն աղամբի լեզու է քարոզում, որ չը գիտէ ոչինչ բացի սորանորա գրածը դուրս գրելուց և անխորհուրդ վայրախօսելուց, մի այդպիսի մարդու պատասխան տալ ամենեւին ամօթ եմ համարում իմ պրական անուանը: Տարակոյս չունիմ, որ Գուք ևս բանի տեղ դնելու չէիք այդ հրատարակողի չարախօսութիւնքը, մանաւանդ որ նա ընկած է արգէն

բանագէտ մարդերի բարոյական դատաստանի տակ և հասարակաց կարծիքը տուել է նորան իւր արժանի հատուցումը:

Եւ նկատումեմ առ հասարակ, որ Թիֆլիզումը գոյացել է մի ճախ-նային և խաւարասէր ընկերութիւն, նկատումեմ, որ Մեղուն բերան ու գործիք է այդ խաւարաքարող դպրոցին (propagande de l'obscurantisme) և ինչ որ դուրս է թափւում Մեղուի բերանից, այդ բոլորը այն դպրոցի ժահահոտ հիւթերն են: Նկատումեմ, որ Մեղուն և այն խաւարաքարող, գիշերապաշտ դպրոցը կամին վերջապէս ժառանգել մեր բոլորի ամենակատար արհամարհանքը:

Ուրեմն, Պարոն հրատարակող Հիւսիսափայլ օրագրի, խնդրեմ, հանդէս տալով իմ նամակիս, աներկմիտ կացուցանել որպէս այդ ընկերութիւնը նոյնպէս և դորա գործակալ Մեղուն, թէ նոքա հասել էին ահա իւրեանց սրտի կարօտագին փափագին, այսինքն մեր և ազգի բոլոր բարեմիտների լրացեալ արհամարհութեանը. «Volenti non fit injuria» ասումէ լատինական առածը:

Խնդրեմ ընդունել իմ առ Ձեզ կատարեալ յարգութիւնը, որով ցանկամ մնալ,

Արգոյ Պարոն,

Ձեր և մեր ազգին անխորդաւ բարեացակամ,

Մ. Նալբանդեանց:

Ապրիլի 29 թն, 1858.

Մոսկվա:

ՅՈՒՐԱՏԱՐԱԿՈՂԸ

Կոմս Էմմանուէլի օրագրութեան թերթերից :

Ըստիկի 20. այսօր շատ վաստակած եմ և բաւական թոյլ, բայց տկարութիւնս բաւական թեթեւ է և տանելի: Այսօրեան օրագրութիւնս հարուստ է այն խօսակցութեամբը, որ պատահեցաւ իմ և Պ. Խ... մէջ, որ ընդդէմ ամենայն քաղաքավարութեան եկել էր իմ մօտ գեշերազդեցատով (խալաթով) :

Բարեկամական կերպով իրեար ողջունելուց յետոյ, իմ հիւրի առաջին խօսքը այն եղաւ, որ հարցանէ ինձանից զանազան նորութեաների մասին. ես ոչ մի այնպիսի ուշադրութեան արժանի բան չը գիտէի: Պ. Խ. սկսեց իւր խօսակցութիւնը իմ հետ այսպէս.

« Կարդացել ես Հայաստանի Մեղուի 16-երորդ համարը: »

— Զէ. չեմ կարդացել. պատասխանեցի ես, — որովհետեւ չեմ ստանուում:

« Լիսոս, որ չես կարդացել. նորա հրատարակողը, Մանգինեանց Ստեփանոս քահանան, այնպէս տղամարդի պէս հանդէս է եկել և խայտառակումէ Նաղարեանցին և Նալբանդեանցին, որ ասել չէ կարելի: Հաւատա՞ ինձ, այն օրն է ձգել նորանց, որ կարծեմ թէ այդ երկուքը ևս զղջացած լինին իւրեանց դրածների վերայ. մանաւանդ այսպիսի հըզօր և գիտնական հակառակորդի պատահելով: »

— Ես յիմարութենների կարդացող չեմ, և ժամանակ չունիմ ևս ուշադիր լինելու տգէտ մարդերի յնորամիտ վայրախօսութեան, և չեմ կարծում, որ Նաղարեանցը և Նալբանդեանցը զղջացած լինէին իւրեանց մինչև այժմ դրածների վերայ, ինչպէս դու ասումես, « հանդիպելով մի այդպիսի հօր և գիտնական հակառակորդի: » Չեր աչքու՞մը, ճշմարիտ, դուցէ մի անկիրթ և բիւր տեսակ նախապաշարմունքով լցուած մարդ ունի մի յարդ ու արժանաւորութիւն և դուցէ կարող էիք դուք այդպիսի մի մարդ գիտնական անուանել, իսկ իմ կարծիքը Մեղուի հրատարակողը մասին շատ անշահ է:

« Մանգինեանց Տէր Ստեփանի՞ մասին... »

— Ինչո՞ւ ես զարմանում. ի՞նչ մի երևելի մարդ է դա:

« Մանգինեանց Տէր Ստեփանը... »

— Լսո՞ւ, նա. ի՞նչ պատճառով այդքան շատ հարցանումես:

« Երբ համար, որ նա ուսումնական, խելօք և Եւրոպացի մարդ է, և նորա հրատարակած Մեղուն ուսումնական լրագիր է, որով յոյս ունի նա լուսաւորել Հայոց ազգը: »

Այս տեղ չը կարողացայ ես ծածկել իմ ծիծաղը, որ առատու-
թեամբ դուրս թաւ կուրծքիցս : Պ. Խ. անորոշ կերպով նայելով իմ
վերայ, թթուեցուց իւր երեսը և մեծ տհաճութեամբ շարունակեց .
« Պարոն, ներքի ինձ ասել քեզ, որ դու ոչինչ հասկացողութիւն չու-
նիս ուսումնական բաների մէջ . Մանդինեանց Տէր Ստեփանը քանի տա-
րի գրագիր էր Ներսէս կաթողիկոսի մօտ . եթէ նա ուսումնական, խե-
լացի և Եւրոպացի մարդ չը լինէր, կաթողիկոսը կը պահէր նորան իւր
մօտ : Ես չը գիտեմ թէ ինչ մտածեմ քո մասին . յառաջ կարծումէի, որ
դու փոքր ի շատե բան գիտես, այժմ, ներքի համարձակութեանս, տե-
սանումեմ, որ շատ բոկիկ ես եղած ուսումնականութեանց : »

— Բողոքովն ներումեմ քեզ . — պատասխանեցի ես, — կարող
ես ինչ կամիս խօսել, որովհետեւ հիւանդին և խելագարին ամենայն
ինչ ներելի է . օրէնքի և պատշաճի խստութիւնը թուլանումէ այս եր-
կու դիպուածներումը, դու լինելով և մինը և միւսը, ազատապէս կա-
րող ես խօսել . բայց այսքան խնդրումեմ հասկանալ, որ Մեղուի հրա-
տարակողի գրագիր լինելը կաթողիկոսի մօտ ոչինչ ապացոյց չէ նորա
գիտնական, ուսումնական և Եւրոպացի մարդ լինելուն . ինչ կոնդակ որ
կաթողիկոսը քսան անգամ գրելով ու ճեղքելով վերջապէս գրումէր,
նոյն կոնդակը Մանդինեանց Տէր Ստեփանոսը մատենան էր անցուցանում .
Հապիւ թէ աւարտել էի խօսքս, Պ. Խ. դանչեց, « չարախօսու-
թիւն է, որ առնումես կաթողիկոսի վերայ . ի՞նչպէս համարձակվու-
մես »

Այս ճշմարիտ բան եմ ասում և սուտ չկայ խօսածիս մէջ . ո՞վ կա-
րող է արգելուլ ճշմարտութեան ճանապարհը :

« Ճշմարտութիւն . ճշմարտութիւն, բայց մոռանումես որ այդ
ճշմարտութիւնը ասելով, մերկացնումես աղգի պակասութիւնքը և ա-
մօթը : Եթէ մի ճշմարտութիւն հրապարակելու հետ կապակից է աղ-
գային ամօթի յանդիմանութիւնը, չի՞ք լինի այդպիսի ճշմարտութիւնը,
այդպիսի դիպուածում լաւ է սուտը, որ վարագործումէր աղգի պակա-
սութիւնը : Բան էք չլինել ձեր համար . ճշմարտութիւն հա՞ ճշմարտու-
թիւն . ինչ օգուտ կայ մի այնպիսի ճշմարտութեանց որ կտրատումէր աղ-
գի սիրտը : »

— Պարոն, քո խելքի բան չէ դատել և հասկանալ ճշմարտու-
թեան յարգը և արժանաւորութիւնը : Ինքը Քրիստոսը ճշմարտութիւն
էր և ճշմարտութեան համար խաչի մահը յանձն առաւ . ի հարկէ այդ
բաները քո համար անհասկանալի են, միայն սիրտդ է ինձ այսքան ասել
քեզ, որ ո՞չ դու և ո՞չ քո զիշերասէր դարանամուտ ընկերքը չեն կա-
րող փակել իմ բերանը, որ չը խօսէր նա ճշմարտութիւն . ձեր շատ և

անխորտակելի կամակորուժիւնը ոչինչ այլ բանի պատճառ չէ լինելու, եթէ ոչ հարկադրելու ինձ, որ այժմեան Հայոց ազգի դուռնիքը հրատարակեմ բովանդակ աշխարհի մէջ Հայերէն, Ռուսերէն, Գերմաներէն, Ֆրանսիարէն, և Լատիներէն, հրաւիրելով այդ ազգերի ուսումնականքը, հասկանալ մեր այժմեան ազգային պիտոյքը կամ լուսաւորութեան մասին բարձրացած խնդիրները և անաչառապէս դատաստան կատարել: Ինչո՞ւ փախչենք լուսի տակ քննելուց մեր ազգային դորձերը, ինչո՞ւ սիրենք խաւարի վարագուրով ծածկել մեր վէրքերը, որոնք այսօր տարիներ թաքուն մնալով բժիշկներից, կարօտ են այժմ մեծամեծ վիրաբուժական հնարների: Այնպէս է, մեր քարոզած ճշմարտութիւնը դուրսէ թէ կտրատումէ ազգի սիրտը, բայց այդ սուրը միակ հնար է փրտած և ճարակած խոցը առողջ մասներից բաժանելու և հեռացնելու համար: Եւ ճշմարտութիւն քարոզելով, ասումես դու թէ յայտնումի ազգի պակասութիւնքը. եթէ այդպէս ևս լինի, մի ուրիշ խորհրդով չէ դա, եթէ ոչ, որ ազգի սրտացաւ անդամքը փոքր առ փոքր հասկանալով բանի դուռնիքը, բժշկութեան հնար որոնելու ընկնէին: Եւ, ոչ թէ միսեակհոգի մարդու պէս, այն խորհրդով եմ մերկացնում այդ պակասութիւնքը, որ ծիծաղեմ դոցա վերայ, կամ պախարակելով անցանեմ հարեանցի նոցա մտով: ոչ, այդ պակասութիւնքը ծակումեն իմ սիրտը, և շատ արտասուքի պատճառ են դառնում: Եւ դիտաւորութիւն չունիմ մի մարդ կամ մի ազգ անարգելու. քաւ լիցի: Բայց ինչ որ խօսումեմ, խօսումեմ որպէս պաշտօնեայ ճշմարտութեան. ճշմարտութիւնը աւելի մեծ յարգ ունի իմ աչքումը քան թէ աշխարհի բոլոր թանգազին գոհարները և հարստութիւնքը:

Այս խօսքերի վերայ Պ. Խ. մի փոքր հանդարտեց և լռորովին այլ ընթացք տալով խօսքին, շարունակեց.

«Սի՛ր բարկանար, լաւ է. մի՛ բարկանար, մեք շատ խոր մտանք, իմ խօսքը Մանգինեանց Տէր Ստեփանոսի վերայ էր, որ իւր ուսումնական, Մեղու անունով, թերթերի 16 համարում խայտառակել էր Նաղարեանցին և Նալբանդեանցին, — դու ինչ ես ասում այս մասին:»

— Ի՞նչպէս է խայտառակել, և այդ քահանան ինչ մի դօրեղ մարդ է, որ այդպէս ջարդել ու փշրել է Նաղարեանցին և Նալբանդեանցին: Հաւատա ինձ, եթէ սոքա արժան համարէին դուրս դնել, այն ժամանակ մեղուի և նորա հրատարակողի շնչառութիւնը շատ կը ծանրանար, մինչև այն աստիճան, որ հարկաւոր կը լինի Սպանիական ծանձի դորձադուռնիքը մեղուի կուրծքի վերայ, որ դուրս քարշվելով ապականեալ հիւթերը ծանապարհ տային աղատ շնչելու:

«Մեղուի հրատարակողը խայտառակել է Նաղարեանցին նորանով, որ սորա վարդապետութիւնը անվաւեր է համարում՝ և նորա կարծիքները սխալական, որոնց զխաւորը Հայոց լեզուի մասին. Նաղարեանցը ասել է, թէ Հայոց լեզուն յառաջանումէ Սանսկրիտեան լեզուի մի ճիւղից, մինչդեռ Չամչեանը, Աւգերեանը և Ինճիճեանը ապացուցանումեն Հայոց լեզուի առաջնութիւնը և Աշամի լեզուն լինելը: Նալբանդեանցին խայտառակել է նորա համար, որ սա Հայոց մի քանի երևելի ուսումնականներին սխալաստիկ էր կոչել: Այժմ հասկացաք թէ ինչու համար կամ ինչպէս է խայտառակել:»

— Եղբայր, Նաղարեանցի վարդապետութիւնը երևակայական չէ, ինչպէս մի ուրիշի Մագիստրոսութիւն, մի բարձրաստիճան մասնաւոր մարդու ձեռքից ստացված: Նաղարեանցի վարդապետութիւնը հաստատված է Տէրութեան օրէնքների վերայ. բայց գուցէ Մեղուի հրատարակողը այն պատճառով անվաւեր է համարում, որ Նաղարեանցը ևս չէր ստացել մի այդպիսի մասնաւոր մարդուց իւր ուսումնական վարդապետութիւնը: Այս ևս հարկաւոր է իմանալ, որ Նաղարեանցը չէր համաձայնելու ընդունել ևս մի այդպիսի պատուանուն, այնպիսի մարդուց որ չունէր տալու իրաւունքը. և մի բարձրաստիճան անձն Համալսարան է, Ակադեմիա է թէ ի՞նչ է, որ կարող էր Մագիստրոսութիւն և վարդապետութիւն բաժանել. այդ արտօնութիւնքը ստացվումեն շատ մեծ և ուսումնական քննութեններով և Համալսարանական և Ակադեմիական հաստատութեններով, և Նաղարեանցը այս ճանապարհով է հասել վարդապետական աստիճանին, որ ոչ ոք չէ՛ կարող խել նորանից, և եթէ ստուգապէս, ինչպէս դու ասումես, Մեղուի հրատարակողը համարձակվել է ձեռնամերձ լինել նորա վարդապետութեանը, ապա հաւատացած կաց, որ դորա համար պատասխանատու կը լինինա Տէրութեան դատաստանի առաջ: Ինչ որ դու ասումես Հայոց լեզուի համար, ես ամաչումեմ պատասխանել, ամաչումեմ խոստովանել, որ այժմ ևս կան Հայերի մէջ մորդիկ, որ մոլորվելով կարծումէին բոլորովին երեխայական սուտ պարծանքով, թէ Հայոց լեզուն Աշամի լեզուն է: Իսկ Նալբանդեանցը երբէք չէ մեղանչել սխալաստիկ կոչելով Հայոց այն կիսազրադէտ մարդիկը, որ ինչպէս ինքը Մեղուի հրատարակողը ևս, պարսաւը կրիտիկայի տեղ են դործ ածում, արագիլը սիրամարդի տեղ, ինչպէս ասել էր Նալբանդեանցը: Դու առ հասարակ լաւ կարգա ձիւսի սա փայլը և կը տեսանես, որ նա ամենայն կերպով նուիրված է Հայոց ազգի ճշմարիտ օգտին և դատարարակութեանը:

«Ես շատ խոր չեմ մտանում ուսումնական բաների մէջ», պատասխանեց իմ հիւրը, «բայց ինչ որ վերաբերվումէ վաճառականութեան և այն գործական վաճառականութեան, ես առաւել լաւ գիտեմ քան թէ Հիւսիսստիայլի հրատարակողը: Ես Հիւսիսստիայլի երեք համարի մէջ մի յօդուած տեսայ վաճառականութեան մասին. թէև չեմ կարդացել, բայց գիտեմ որ յիմար բան պիտոյ է լինի. պատճառ, չեմ կարծում, որ համաձայն լինէր իմ վաճառական տեսութեանը (теорія):

— Դու ինչ անձնասէր մարդ ես, ինչ բան որ համաձայն չէ քու տեսութեանը, մի՞թէ յիմար էր:

«Եյն պատճառով, որ վաճառականութեան մասին իմ տեսութիւնը հաստատապէս օգտակար է:»

— Ի՛նչ է քո այդքան օգտակար տեսութիւնը, վաճառականութեան մէջ:

«Եւս, որ Տէրութեան սահմանի ներսումը գործած ապրանքների վերայ, Կարողոս Բօսքոյի ճարտարութեամբ, երևի մաքսատան կնիքը ապացուցանելու համար, թէ սահմանից դուրս գործված ու ներս բերված էր. Երկրորդ, որովհետև իմ խանութի գործակատար մարդիկը միշտ անհարապատ լինելով, շատ վնասներ էին հասուցանում, ծածուկ կերպով վատնելով իւրեանց պարոնի արծաթը. այս պատճառով, եթէ մի այդպիսի տղամարդ դուրս գնալու լինի իմ ծառայութեանից, թող լինի նա տասն տարի ծառայած, թող և օգտակար եղած լինի, այնու ամենայնիւ իմ մշտնջենական կանոնը այն է, որ նորա հետ հաշիւ տեսանելու միջոցին, ոչ թէ միայն ես պարտական չը մնամ նորան, այլև մի քանի հարիւր մանէթի մոլորհակ առնում նորանից այն արծաթի հանդէպ, որ ցոյց էի տալիս իմ իմաստուն հաշվումն, թէ նա ստացել էր աւելորդ քան թէ պատկանումէր նորան. ահա իմ վաճառականութեան գլխաւոր սիւնը, գլխաւոր հաստարանը, որի վերայ շարժվումն իմ բոլոր խանութները այս տեղ այն տեղ միւս տեղ և այլն և այլն: Այս կանոնը եթէ արմատանան Հայոց ազգի մէջ, կարող են գլխաւոր պատճառ դառնալ ազգի հարստութեանը:»

— Սիրելի. — պատասխանեցի ես, — քո կանոնների առաջինը խաբէութիւն է և մաքսանենգութիւն, երկրորդը զրկողութիւն. երկուքը միասին դատապարտելի գործ, և՛ աստուածային և՛ քաղաքական օրէնքներով: Ի՛նչպէս կարելի է գովել մի վաճառականութիւն, որ հիմնված է այդ ընդդէմ քրիստոնէութեան կանոնների վերայ. ահ՜թ քեզ, որ այդպիսի գործերով ես պարապում. ո՞վ գիտէ, որքան խեղճ Հայ պանիք անբաղդացած են՝ քո բարբարոսութենով և դու այդպիսի կեղտոտ

ճանապարհով ձեռք բերելով քո հարստութիւնը, համարձակվումես կուտալ այն հացի կտորը, որ գնված էր ուրիշների աշխատանքի գնով...

«Ղու ինչ անհասկանալի մարդ ես, ես փիլիսոփայութեան վերայ չեմ խօսում քո հետ, այս տեղ բանը վաճառականութեան վերայ է»:

— Մի՞թէ վաճառականութիւն ասացեալը դրականապէս մի պիղծ բան է, որ անպատճառ պիտոյ է հիմնված լինէր սատանայական կանոնների վերայ. ո՛չ, ո՛չ. վաճառականութիւնը սուրբ բան է, պիտոյ է արդարութեամբ և խղճմտանքով գործակատար լինել և այդ հանդիսում. ինչ որ Աստուած ստեղծել է, ամենայն ինչ բարի է, և պիտոյ է զգուշանալ չմեղանչել արդարութեան ընդդէմ և չպղծել մի գործի սրբութիւն»:

«Ղու կարծումես թէ աշխարհի երեսին հարստականքը արդարութեամբ ճարել են իւրեանց արծաթի կարողութիւնը. ո՛չ, սխալվումես. շատ անգամ արիւնի գին է այն, շատ անգամ մեծամեծ զրկողութեանների գին. դաղանիքը որով վարվումեն առ հասարակ վաճառականք, անմօտենալի են քեզ և քո նման մարդերի, դուք ձեր բարոյականութեամբը և ճշմարտութեամբը երբէք ճարելու չէք աշխարհի երեսին մի երեւելի արծաթազլուխ»:

— Եթէ չճարենք ևս, գոնէ մեր խիղճը մաքուր է և հոգին հանդարտ, գոնէ չկայ մի մարդ որ ասէ, թէ այս ինչ մարդ իմ արծաթը կերաւ, ինձ զրկեց և ինքը հարստացաւ: Բայց ինչ որ ասումես դու, թէ բոլոր հարուստ մարդիկ իւրեանց հարստութիւնը ճարել են արիւնով, զրկողութեամբ և այլ յանցանքներով, ես չեմ ընդունում այդ. կան մարդիկ, որ արդարութեամբ վաստակումեն և ամենակալ տէրը օրհնել է նոցա վաստակը:

Երբ աւարտեցի խօսքս, Պ. Խ. վեր կացաւ տեղից և բարեաւ մնա տակնով խնդրումէր ինձանից իւր մօտ հիւր դնալ: Ես զարմացայ դորա անզգամութեան վերայ, որովհետեւ այդքան կծու խօսակցութենից յետոյ, արդէն ինչ տեղիք կար իրեար հիւրասիրելու: Վերջապէս գնաց Պ. Խ. . . .

Մեր բոլոր խօսակցութիւնքը նորա հետ այն եղան ինչ որ դրած է յիշատակարանիս մէջ: Այս խօսակցութեան մին բանի վերայ միայն զարմացած եմ, թէ ինչպէս մի քանի մարդիկ տեղ են տալիս իւրեանց սրտի մէջ մի վայրախօսութեան և բանի տեղ են դնում Մեղուի ցնորաբանութիւնքը. բայց չէ պիտոյ մոռանալ Ղազար ֓արպեցու առածը, «ըստ խողի հարսնացելոյ կոյաջուր բաղանիք», այդպիսի տգէտ և կամակոր գիշերածին զաւակների և այնպիսի լրագիր:

Լյուսոր երեկոյն մի անստորագիր նամակ ստացայ. շատ ծիծաղելի է նորա բովանդակութիւնը, այս պատճառով արտադրում եմ քառ առ քառ:

Պ. Կոմս Էմմանուէլ.

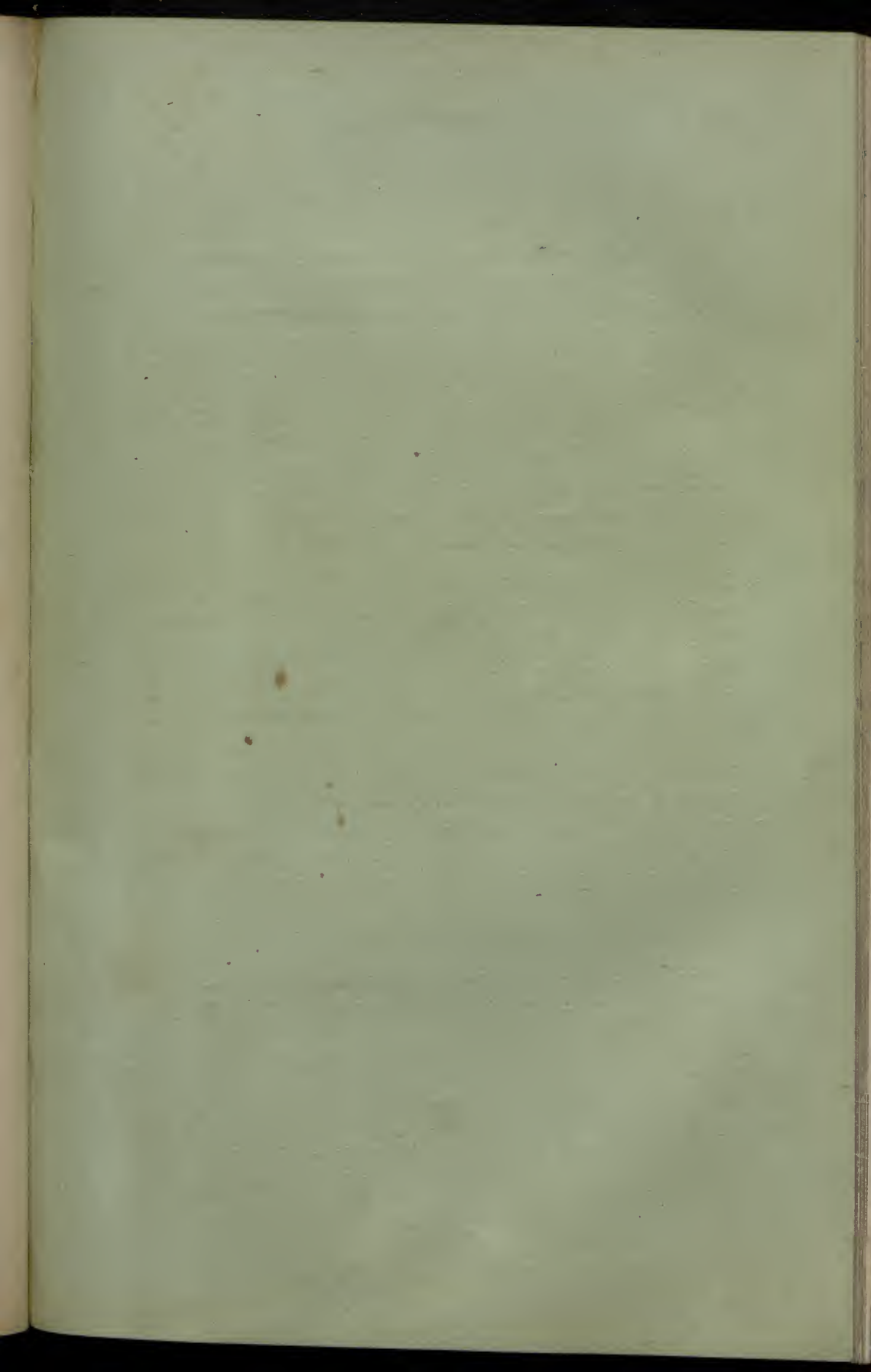
« Ես լսած եմ որ դու յիշատակարան ես պահում տանդ և ամե-
« նայն օրում պատահած կամ լսած անցքերդ գրումես այն տեղ, մա-
« նաւանդ եթէ մի արժանի ուշադրութեան բան պատահի. այս օրերս
« իմ բարեկամներից մինի հետ պատահեցայ ես մի հաղուպիւս քա-
« ղաքա վարի մարդու:

« Լյուս քաղաքավարի մարդը երեկոյեան ժամանակի խնդրեց ինձ
« և իմ մի բարեկամիս, որ թէյ խմելու գնանք իւր մօտ. յօժարութիւն
« ցոյց տուեցինք և գնացինք: Երբ որ դռնից ներս մտանք, մեղ հիւրա-
« սիրողը անյայտացաւ միւս սենեակներում, և ես իմ բարեկամի հետ
« մնացինք միայն, սպասելով դործի կատարածին: Երկար ու ձիգ ըս-
« պասելուց յետոյ յանկարծ երևեցաւ քաղաքավարի մարդը, բայց
« ինչ գրութեան մէջ. ղարմանալի բան: Սորա կինը չիմանալով, որ
« այրը հիւրեր է դանչելու, ջուր է պատրաստել որ լուանայ իւր ա-
« մուսինը, իսկ երբ ամուսինը ներս է մտանում, կինը ամենեկին ուշա-
« գրութիւն չդարձուցանելով ներկայ հանգամանքի վերայ, հարկա-
« գրումէ ամոսնուն լուացվել. ինչ պիտոյ է անէր, կամայ ականայ
« յօժարումէ: Մեր, իմ բարեկամի հետ անանձնութեան միջոցին, միւս
« սենեկումը բաղանիքի հանգէս է կատարվել. և արդարեւ քաղաքա-
« վարի մարդը երևեցաւ շէմքի վերայ կարմիր, ճերմակ, թաց մաղերով,
« լուացող կինը քամակից: »

Լսումենք թէ մեր օրագրի պատուելի ստացողներից ոմանք չեն ստացած այս կամ
այն համար որ մեր ուղարկած էինք Փոստայի ձեռքով: Եւ դրումենք այսուհետեւ, որ աշ-
խատ լինին այդպիսիքը գրաւոր տեղեկութիւն տալ մեզ, որ կարողանանք պատշաճաւոր
հոգաբարձութիւն գործել այդ մասին և բաւական կացուցանել նորանց:

Հրատարակող

Ս. Նալբանդյ.

1. Հիւսիսարեւելյան օրագիրը ամիս ամիս դուրս գալով, պարունակելով է իւր մէջ ճառեր ընդհանուր Երկրագիտութեան, ընդհանուր Պատմութեան և Աշխարհագրութեան, այլև մասնաւորապէս Հայրենական պատմութեան և աշխարհագիտութեան վերայ :
2. Բնագիտական ճառեր, այսինքն բնութեան օրէնքների և դոցա գործադրութեան վերայ մարդու օգտի համար, ճառեր զանազան Ֆիզիքական յայտնագործութենների, հասարակասօս Աստեղաբաշխութեան, Գիւմիայի, Հանքաբանութեան և Ֆիզիօլոգիայի վերայ. այլև բանախօսութիւն տունների, գիտութեան արժանի բոյսերի, նոցա տնկարկութեան և օգտի վերայ, վերջապէս կենցաղօգուտ գիւտերի և յայտնագործութենների մասին :
3. Բարոյական, գեղեցիկ բանասիրական ճառեր, առաւել ընտիր մտածութիւնք և զգացողութիւնք թէ ոտանաւոր և թէ արձակ ոճով. թարգմանութիւնք հին հայկական, և հին ու նոր եւրոպական մատենագրութենից. այլև կրիտիկայք (ուսումնական քննութիւնք) նորատիպ հայերէն գրուածների վերայ :

Ցանկացողքը ստանալ այս օրագիրը կարող են հասուցանել իւրեանց խնդիրը կամ ուղղակի Հրատարակողին Մոսկվայի մէջ այսպէս. въ Редакцію Армянскаго Журнала «Съверное Сіянiе», въ Москвѣ, на Черныгорскѣ, въ домѣ Статскаго Совѣтника С. Назарьянца. կամ թէ Մոսկվայի նամակատանը այսպիսի հասցէով. въ Газетную Экспедицію Московскаго Почтамта.

Տարեկան 12 տետրակների գինը է 8 մանէթ Մոսկվայի մէջ, բայց ուրիշ քաղաքների համար 9 $\frac{1}{2}$ մանէթ :

Печатать позволяется. С. Петербургъ, Апрель 25-го, 1858 года.

Пенсорт П. Лажечниковъ.